61056

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SINIF ÖĞRETMENLİĞİ ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ LÂYİHALARINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM MESELELERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

61056

Danışman
Doç. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ

Hazırlayan
Gülmisâl EMİROĞLU

KONYA-1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ÖNSÖZ

Koçi Bey Risâlesini takip eden yıllarda takdimi, bir devlet geleneği hâline dönüşen lâyihalar, devletin içinde bulunduğu durumu gösteren hassas bir ölçüm âleti mevkiindedir. Lâyihaların Osmanlı Devleti'nin son asrında nicelik itibariyle büyük bir artış kaydetmesi yoğunlaşan devlet meselelerine acilen çözüm getirme çabasının bir sonucudur.

Nitekim, II. Abdülhamid döneminde de bu gelenek sürdürülmüştür. Fakat bu dönem lâyihaları muhteva çeşitliliği sebebiyle diğer devirlerden kolaylıkla ayrılabilir. Zîra o vakte kadar siyasî ve askerî konulara ağırık olarak yer verilen lâyihalarda artık önemle üzerinde durulan farklı sahalar da ortaya çıkmıştır ki bunların başında eğitim gelmektedir.

Eğitim sayesinde bütün problemlerin halledilebileceği düşüncesinin yaygınlaştığı II. Abdülhamid döneminde müstakilen eğitime yer veren birçok lâyiha hazırlanmış ve padişaha takdim olunmuştur. Bu lâyihalarda amaç, program, metot gibi eğitimin temel sorunlarına değinilmiştir.

Eğitim konulu lâyihaların önemine gelince öncelikli olarak II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi nesillerinin yetiştiği II. Abdülhamid dönemi eğitimi hakkında bu lâyiha yolu ile bazı tesbitlere ulaşabiliriz. Üstelik böylece yetiştirilmek istenen nesiller ile yetiştirilen nesillerin özellikleri arasında mukayese yapma ve dolayısıyla o dönem eğitiminin ne ölçüde başarıya ulaştığını belirleme imkânı da doğacaktır.

Bununla birlikte dünü ve bugünü ile eğitim sorunlarını bir bütün dahilinde değerlendirme fırsatı verecek olan eğitim lâyihaları, süregelen eğitim sorunlarının giderilmesi açısından eğitimcilere bazı tecrübeler ak-

taracaktır ki bunun da sorunların ivedilikle halledilmesinde önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir.

Fakat bu lâyihalara çok daha genel bakıldığında lâyihaların, dönemin devlet adamları ve aydınlarının fikri seviye ve gelişmişliğini ortaya koymakla birlikte bu sayede çeşitli sorunlara yaklaşım tarzını ve dolayısıyle dönemin zihnî yapısını aksettirdiği görülecektir. Bu nedenle lâyihaların, sadece tarihçiler tarafından değil değişik alanlara mensup ilim adamlarınca incelenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmamızda II. Abdülhamid'in saltanat yıllarını kapsayan 1876-1908 yıllarına ait eğitim konulu lâyihalar yukarıda bahsedilen noktalardan hareketle tahlil edilmeğe çalışılmıştır. Araştırmamız boyunca bu esaslar üzere çalışmamız hususunda yardımlarını esirgemeyen Muhterem Hocam Doç. Dr. **Nuri KÖSTÜKLÜ**'ye teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Gülmisâl EMİROĞLU

KONYA - 1996

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I

GİRİŞ 1

1. Araştırmanın Amaç ve Önemi 1
2. Araştırmanın Muhtevası 5
3. Araştırmanın Metodu 6
4. Kavramlar 8
   - Lâyiha 8
   - Maârif 8
   - Maruzat 8
   - Tahrirat 9
   - Ariza 9
   - Mazbata 9
   - Takrir 10
5. Kaynaklar 10

I. BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ EĞİTİM SİSTEMİ

A- Klasik Dönemde Eğitim Sistemi 21
1. Eğitim Teşkilâtı 21
2. Sıbyan Mektepleri 24
3. Medreseler 26
4- Enderûn ve Azemi Oğlan Mektebi 30
5- Eğitimde Batılılaşma Hareketleri 34

B- Tanzimat Dönemi'nde Eğitim 37
1- Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'ne Kadar Eğitimin Durumu 37
a- Eğitim Teşkilâtı 37

b- İlk Öğretim 41
c- Orta Öğretim 42
d- Yüksek Öğretim 44
e- Meslekî Eğitim 46
f- Özel Eğitim Kurumları 46
2- Maârif-İ Umumiye Nizamnâmesi'nden Sonraki Durum 48
a- Eğitim Teşkilâtındaki Bazı Düzenlemeler 48
b- İlk Öğretim 51
c- Orta Öğretim 52
d- Yüksek Öğretim 53
e- Özel Eğitim Kurumları 54

II. BÖLÜM: II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ LÂYİHALARINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM MESELELERİ VE ÖNERİLERİ

A- Osmanlı Devleti'nde Lâyiha Geleneği 57
B- Lâyihalara Göre II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Meseleleri 67
1- Eğitimin Genel Durumu 67
2- Eğitim Teşkilâtı 74
3- İlk Öğretim 85
4- Orta Öğretim 98
5- Yüksek Öğretim 105
6- Meslekî Eğitim Kurumları 113
7- Yabancı Ve Azınlık Okulları 123
8- Öğretmen Yetiştirme Meselesi 130
9- Eğitimin Diğer Meseleleri 134
SONUÇ 152
BİBLİYOGRAFYA 166
EKLER 170

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amaç ve Önemi :

Osmanlı Devleti, yükselme yıllarını müteakip devrede duraklamanın ve daha ileri tarihlerde gerilemenin eşiğine gelmiş, siyasî, askerî ve iktisadî sahada kendini gösteren bocalamayla birlikte bilhassa XIX. yy'da yaşanan krizler neticesinde bir çözülüş devrine girmiştir. Aslında devletin bütün müesseselerindeki bu sallanmanın kesin bir tarihi olmamakla birlikte XVII. yüzyılda başladığı kabul edilebilir [1].

Girdiği uzun süreli savaşlardan mağlûbiyetle çıkan Osmanlı Devleti, Avrupalılar'la oturduğu antlaşma masalarında da büyük kayıplar verdi. 1699 Karlofça Andlaşması'ndan itibaren Bucas Andlaşması hariç genellikle yapılan tüm andlaşmalarda toprak kaybına uğrayan devlet; 1774 Küçükkaynarca Andlaşmasıyla Kırım'ın bağımsız olması neticesinde artık müslüman toprakları da kaybetmeye başladı [2]. Ayrıca devlet aldığı siyasî, hukukî ve ticarî imtiyazlar sayesinde devletin iç işleri de dahil olmak üzere her meseleyi vesile kabul edip müdahalelerde bulunan Avrupa Devetleri nazarında da siyasî güç ve itibarını kaybetti.

Merkezî otoritenin uzak eyaletlerde güç kaybetmesi özellikle XVIII. yüzyılda âyânların kuvvetlenerek kendi ordu ve hazinelerini oluşturmalarına neden olmuştur [3].

Ordu, Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde en temel unsurlardan biri olmakla birlikte zaafiyetin ilk farkedildiği teşkilâttır. Disiplini bozulan, modern çağın askerî silâh, techizat ve talim usullerinden mahrum

---

[1] Samihâ Ayverdi, Türk Tarihinde Osmanlı Asırları, 2. Bas. Damla Yay. İst. 1978 C. 2 s. 34.

[2] Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı 3. Bas. TTKY. Ank. 1988, s. 30.

[3] Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, 5. Bas. TTKY. Ank. 1988, C. 5, s. 7; Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar İletişim Yay. İst. 1993, s. 63.

olan ordu, yıllar boyu devam eden savaşlarla yıpranarak aslî vazifelerinin dışına çıkma meyl ve teşebbüsü göstermeye başlamıştır [4]. Osmanlı Ordusunun üçte ikisini sipahiler oluşturmakta idi. Sipahileri devlete masraf yüklemeden disipline ederek eğitmesiyle askerî; işlemekle mükellef olduğu topraktan muntazam olarak ürün kaldırmasıyla da ziraî faydalar sağlayan tımar sistemi, XVII. yüzyılın başlarından itibaren ihmale uğramış ve münhal tımarlar miri mukataat olarak hazineye alınırken bir kısım mahlül tımarlarda çıraklık olarak nüfuslu kişilere veya rüşvet karşılığı hariçten kişilere verilmiştir. Sadece askerî değil ziraî olumsuzluklara da neden olan tımar sistemindeki bu bozukluk karşısında iltizam usulü tesis edilmiştir. Fakat mültezimlerin bir türlü merkezî kontrole tâbi tutulmaması, köylünün yoksullaşması ve tarımın çökmesi gibi oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur [5]. Gelirin düşmesi, Avrupa ticaret sermayesiyle ittifak halinde olup devlet hazinesi aleyhinde iktisadî fazlayı denetleyen mültezim hiyerarşisinin ortaya çıkması ve merkezî otoritenin zaafiyeti devletin varlığını tehdit ediyordu [6].

Devletin Avrupalılar'la imzaladığı kapitülasyon anlaşmaları ve iktisadî reformlar devletin birincil mal ihracatcısı ve mamül mal ithalatçısı olmasını ve hem gelirin yabancı uyrukların ellerinde yoğunlaşmasını hem de bunların vergi dışını kalmasını sağladı. Özellikle 1838 Ticaret Andlaşması yerel zanaatların parçalanmasına neden oldu [7].

Malî kaynak ihtiyacı Osmanlı Devleti'ni sonuçta bir kısır döngüye dönüşecek ve karşılaştığı sıkıntıları ağırlaştıracak dış borç alımına sev-

---

4 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 4. Bas. TTKY. Ank. 1988, C. 4, Böl. 1, s. 621; S. Ayverdi, a.g.e., s. 62.

5 S. Ayverdi, a.g.e., s. 28-30; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 623; B. Lewis, a.g.e., s. 53.

6 E. Kıray, a.g.e., s. 196-197.

7 Aynı, s. 198, 201.

ketti [8]. Öyleki Abdurrahman Şeref Efendi, Sultan Abdulaziz Han'ın padişahlığının son yıllarında bütçenin dörtte üçünün borçların ödenmesine ayrıldığını ve geri kalan dörtte birinin ise diğer hizmetler için yetmediğinden bütçe açığının kapanamadığını ifade eder [9]. Devlet, ilk defa 1854'de alınmaya başlanan dış borçların değil ana parası faizini dahi ödeyemeyeceği malî bir darboğaza girdi.

Devletin bütün uzuvlarında kolaylıkla müşahede edilen çözülüş ârâzından eğitim müesseselerini muaf tutmak mümkün değildir. Zirâ cemiyetin bütün organlarını birbirine lehimleme kuvvetine sahip olan eğitimi; formal mânâsının haricinde genel olarak bir düşünce, bir zihniyet meselesi kabul edersek devletin yükselişinde ve gerileyişindeki belirleyici rolü inkar edilemez.

Devletin içinde bulunduğu çözülüş ve inhitat devirleri, o dönem devlet adamlarını mevcut meselelere çâre aramağa, çözüm getiren tedbirler düşünmeğe ve raporlar hazırlamağa sevketti. İşte muhtelif devirlerde çeşitli devlet adamları ile ulemaya mensup kişiler tarafından hazırlanan bu raporlara lâyiha denmektedir. Genel olarak lâyihaların içeriğini; hâlihazırda halledilemeyen problemlerin sebep ve neticeleri ile, büyük mikyasta, hazırlayan kişinin tedbir ihtiva eden tavsiyeleri oluşturmaktadır.

Padişaha takdim edilen lâyiha sayısında, meselelerin çokluğu ve şiddeti nisbetinde bir artış gözlenmektedir. Hemen hemen her konunun ele alındığı lâyihaların hazırlanarak padişaha sunulması 1631 tarihli Koçi bey'in yazdığı Risâle ile başlamakla birlikte Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde bir gelenek haline geldi.

---

[8] Aynı, s. 27.

[9] Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih Musahabeleri, Sadeleştiren Enver Koray, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ankara, 1985, s. 173, 174.

Tanzimat öncesinde daha ziyade siyasî ve askerî mahiyet arzeden lâyihalar, Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde, ele alınan problemler açısından çeşitlilik göstermektedir. Çünkü devletin devam ve bekasının artık sadece siyasi ve askerî ıslahatla değil, iktisadî ve içtimaî tekâmülü sağlayacak, daha geniş çaplı düzenlemelerle mümkün olacağı düşüncesi devlet adamlarınca kabul görmeğe başladı. Bunun bir neticesi olarak daha evvelki lâyihalarda da bahsedilmekle birlikte eğitim problemlerinin geniş bir şekilde yer aldığı lâyihalar daha ziyade II. Abdülhamid döneminde takdim edilmiştir.

İşte II. Abdülhamid dönemi lâyihalarının muhtevası dahilinde eğitime ne kadar yer verildiğini, eğitime dair hangi meselelere temas edildiğini bu problemlerin çözümünü temin için ne gibi tedbirlere başvurulduğunu ve eğitim meseleleri hakkında dönemin umumî kanaatinin ne merkezde olduğunu tesbite çalışmak araştırmamızın amacını teşkil etmektedir.

Eğitim genel mânâda, fertleri, belirlenen amaçlar doğrultusunda istenilen seviyeye getirme çabasıdır. Eğitimin bir süreç olduğu gözönünde bulundurulursa, bir fert için bu sürecin bütün bir ömür sürdüğü ve ferdin, şahsî eğitimindeki nihaî noktaya ancak birbirini takip eden ve biri diğerinin devamı olan eğitim merhalelerden geçtikten sonra gelebildiği açıkça görülür.

Eğitim süreci, bir millete irca edildiğinde bu sürecin alâka sahası asırları ihtiva eder ki bundan dolayı milletin geçirdiği eğitim merhalelerini bilhassa tarihî süreklilik içerisinde değerlendirmeye almak daha uygun olacaktır. Zira bu vesile ile anlaşılacağı üzere bir milletin eğitim hayatı bir bütündür.

Bu bütünün, zaman itibariyle ulaşılan en son kısmı olan gü-

nümüz eğitiminin meselelerini değerlendirmede diğer parçalardan istifade etme imkân ve mecburiyeti vardır. Tarih içinde eğitimin seyri, ortaya çıkan meseleleri, düşünülen tedbirleri, takib edilmiş olan eğitim politikalarını, uygulamaya konulan plan ve kanunları bilmek, bunların neticelerini değerlendirmek ve ayrıca tavsiyelerin ne oranda dönemin eğitim faaliyetlerinde hayatiyet bulduğunu tesbit etmek; bugünün problemlerini bertaraf etmede bazı ipuçları vererek eğitimcilere kolaylık sağlayacaktır. İçeriğini bu hususların oluşturduğu lâyihaları incelemek, bize bu ipuçlarını vermesi açısından önemlidir.

2. Araştırmanın Muhtevası :

Koçi Bey'in hazırladığı risâlelerden sonra az çok her dönem lâyihalarında eğitim meselelerine rastlamak mümkündür. Fakat devletin içinde bulunduğu durum nisbetinde genel konulu lâyiha sayısıyla birlikte, eğitimden bahseden lâyiha miktarında da bir artış görülmektedir.

Eğitim konulu lâyihaların incelendiği bu araştırmada başlangıç noktası olarak tesbit edilen tarih 1876'dır. Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1908) saltanatı boyunca kaleme alınan eğitim lâyihalarının bütünü araştırmamızın muhtevasını oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ıslahat düşüncesinin geçirdiği evreler; hazırlanan ıslahat planlarında muhtevanın genişlemesine ve bu planlarda eğitimin ağırlık kazanmasına sebep olmuştur. Ülke meselelerinin askeriyenin inhisarından kurtarılarak temele inilmeye çalışıldığı XIX. yy'ın son yarısında eğitim faaliyetleri hummalı bir hâl aldı.

İçerde gayr-i müslim teb'anın dışarda ise Avrupa Devletleri'nin devletin birliği aleyhindeki faaliyetleri karşısında hükümet, bozulmakta olan birliği yeniden tesis etmek için eğitime, eğitim müesseselerine müracaat etmiştir. Siyasî gayenin haricinde; Batılı ülkelerin ulaştıkları ilim

ve fen seviyesini yakalayarak, dünya dengesinde önemli bir mevkiye gelen iktisadî gelişmeyi memleket çapında temin etmek, eğitime yönelmenin bir diğer amacıdır. Bu düşünceler çerçevesinde hızlanan eğitim müesseselerinin açılması ve plân, program ve metod açısından düzenlenmesi, II. Abdülhamid döneminin karakteristik bir özelliğidir.

Bu dönem eğitim politikası ve eğitim kurumları, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi eğitimine de şekil vermiş ve daha önemlisi II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin devlet adamlarını, aydınlarını ve askerlerini yetiştirmiştir. Belirli bir zihniyetin etrafında gelişen eğitim anlayışının ve eğitim meselelerine bakış perspektifinin bir tezahürü olarak görebileceğimiz II. Abdülhamid dönemi eğitim lâyihaları; hem o dönemi ve hem de müteakip dönemlerde etkili olan şahsiyetlerin yetiştiği fikrî ve sosyal ortamı ortaya koymaktadır. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin hazırlık evresi olarak kabul edebileceğimiz II. Abdülhamid dönemi, eğitim sahasında da aynı hususiyeti taşımaktadır.

3. Araştırmanın Metodu :

Araştırmanın zaman itibariyle alâka sahasını teşkil eden 1876-1908 tarihleri arasında, resmiyet kazanmış evraklar, Yıldız Sarayı'nda toplanmakta idi. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunan Yıldız Arşivine dahil kataloglar taranarak lâyiha tesbitine çalışılmıştır. Bu cümleden olarak o dönemde kaleme alınan ve padişaha veya bir üst makama takdim edilen, resmî hüviyet taşıyan lâyihalar dikkate alınmıştır.

II. Abdülhamid, saltanatı zamanında meydana gelen hadiseler ve vahamet arzeden devlet meseleleri karşısında dönem dönem, mevcut durumun giderilmesine dair devlet adamlarından lâyiha hazırlamalarını istemiştir. Bunun üzerine, bazan münferid bazan da bir nazırlık bün-

yesinde kaleme alınan lâyihalar padişaha takdim edilmiştir. Yıldız tasnifi kataloglarından tesbit edilen lâyihaların incelenmesinde bu fark dikkate alınmadan münferid lâyihalar ile kurul ve nazırlık lâhiyaları aynı şekilde değerlendirilmeğe çalışılmıştır. Ayrıca eğitim meselelerinden bahsederek tavsiyeler ihtiva eden lâyiha dışında bazı resmî belgeler de değerlendirmeğe alınmıştır. İçerik açısından konuya yakınlığı sebebiyle dikkate alınan bu belgeler; tahrirat, mazbata, maruzat ve arizalardır.

Meselenin tarihî süreklilik içerisindeki gelişiminin daha net görülebilmesi için elimizdeki lâyihaların kronolojik mantık dahilinde transkripsiyonunu yaptık. Elde edilen bu bilgileri eğitim problemleri açısından tasnif ederek değerlendirmeye aldık.

Eğitim ve öğretim kavramlarının, etrafında örgülendiği merkezlerden biri olan programın; amaç, muhteva, metod ve değerlendirme kademeleri, herbir öğretim basamağı için eğitimin bütünlüğü anlayışı çevresinde tahlil edilmeğe çalışılmıştır. Günümüz öğretiminde ilk, orta ve yüksek öğretim tarzındaki ayırım araştırmamızda baz alınmış ve dönemin mevcut eğitim kurumları bu yapıya mütenasib biçimde tasniflenip değerlendirilmiştir. Zira, mevcut bilgiden istifade etmeği kolaylaştırmak gayesi ile bu tarz yaklaşımın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Eğitimi etkileyen öğretmen, araç-gereç, idare, bütçe, bina, çevre ve teftiş gibi unsurlar ise elde edilen bilgilerin niteliği ve niceliği nisbetinde bazan ana başlıklara dahil edilerek ve bazan da müstakil başlıklar hâlinde incelenmiştir.

Günümüzde, II. Abdülhamid dönemi eğitim politik ve icraatları ve ileri sürülen eğitim merkezli fikirleri içeren birçok kitap, makale ve araştırma bulunmaktadır. Fakat bu çalışmaların bazılarında dönemin resmî anlayışı ve belirgin aktüel şahsiyetlerin yaklaşımları dikkate alınmış,

bunlar üzerinde fikrî bloklar oluşturularak dönemin yenilikçi fikirleri belirli kişilere hasredilmiştir. Oysa lâhiyaların tahlili esnasında görülmüştür ki bilinen şahsiyetlerin haricinde de dönemine mikyasla oldukça yeni ve önemli fikirler ortaya atılmıştır. Lâhiyalardan elde ettiğimiz fikir ve bilgiler, mevcut durumun ve devlet tarafından uygulanan olumlu ve olumsuz icraat programlarının ispatlandırılmasında da önemli delil niteliğindedir.

4. Kavramlar :

Araştırmamızın mahiyeti açısından önem taşıyan bazı kelime ve kavramların, konunun anlaşılmasında kolaylık sağlayacağı kanaati ile açıklanması lüzumu hissedilmiştir.

Lâyiha: Lâyiha, Arapça "Levh" kökünden gelen ve lügat mânâsı "hatırlanacak şey, hatıra gelen" demek olan "lâyıh" kelimesinin müennesi (femineni) dir. Osmanlı diplomatik dilinde ise "lâyiha", rapor ve taslak olmak üzere iki ayrı belge cinsi için kullanılmıştır.

Araştırmamızda birinci grup lâyihalar dikkate alınmıştır. Bu grup lâyihaları da ıslahat, görüş bildiren, teftiş veya memuriyet sonunda sunulan lâyihalar başlığı altında toplanabilir [10].

Maârif: Bu kelime bugün eğitim kelimesine eş olarak değerlendirilmektedir. Fakat Tanzimat ve sonraki yıllarda maârif kelimesi dönemin anlayışı paralelinde gelişmiştir. Eğitimin ikiliğine neden olan parçalardan biri olan ilim, şer'i ilimlerden müteşekkil dinî bilgilerdir. Maârif ise bunun karşıtı bir mânâ taşımakta ve Batı kaynaklı teknik bilgileri bünyesinde toplayan fen ve nafıa terimlerini içermektedir [11].

Maruzat: Arz olunmuş mânâsına gelen mâruzun çoğuludur. Bir

---

10 Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Kubbealtı Neşriyatı, İst. 1994, s. 335-336.

11 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Doğu - Batı Yay., İst., s. 174.

büyük kimse veya makama özellikle padişaha sunulan ve durum, keyfiyet içeren evraklardır. Küçükler tarafından büyüklere karşı vukuu bulan şifahî ve tahrirî ifade yerine kullanılan bu tabir sadrazamlar tarafından Mabeyne yazılan arizalar hakkında da kullanılmaktaydı. Mabeyn Başkatipliğine hitaben yazılan bu arizalar zarflandıktan sonra sakankur denilen tüle sarılır, o şekidle takdim olunurdu[12].

Tahrirat: Tahrir kelimesinin çoğulu olup "posta ile gönderilen resmî mektup" mânâsını taşır. İstanbul'daki merkez dairelerle, vilâyetler ve dış temsilcilikler arasındaki yazışmalardır. Küçükten büyüğe yazılmış olmaları gerekir. Ancak zamanla merkez ve taşra arasında gerek alttan üste, gerekse üstten alta yazılan resmî yazılar için tahrirat tabiri kullanılır olmuştur [13].

Ariza: Resmî şahsiyetler tarafından yine resmî konularda üst makamlara sunulmaktadır. Arapça menşe'li bir kelime olan ariza, küçükten büyüğe takdim etme, muhtıra mânâlarını taşır [14].

Mazbata: "Sıkı tutma, iyi tutma, kayd etme, özetini yazma" anlamlarını ifade eder. Zabt kökünden gelmekte ve bir meclis veya he'yetin müzakerelerinin neticesini göstermek üzere bir makama hitaben kaleme alınan belgeler için kullanılmaktadır. Mazbatalar, bir hüküm ve karar, bir hususun tasdiki, bir madde hakkında danışma, bazan da durumu anlatma veya teşekkür için yazılabileceği gibi, başka çeşitli maksadlarla da kaleme alınmıştır. Genel olarak bir mecliste yapılan müzakereler sonunda alınan kararları üst makama bildirmek üzere düzenlenen rapor mahiyetindeki belgelerdir [15].

---

[12] M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 2. Bas. MEB, İst. 1971, s. 410.

[13] M.S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 229-230.

[14] Aynı, s. 321, 324.

[15] Aynı , s. 324.

Takrir: Arapça "karar"dan tef'il vezninde bir kelimedir. "Yerleştirme, sağlamlaştırma, anlatma" mânâlarına gelir. Diplomatik bakımından ise takrir, bir işi yazılı olarak ilgili merci'e bildiren bir tür belge için kullanılmıştır. Bu merci' padişah veya sadrazam olabileceği gibi daha alt kademede bir vazifeli de olabilir [16].

5. Kaynaklar :

Araştırmamızın isminden de anlaşılacağı gibi çalışmamız boyunca istifade ettiğimiz kaynaklar eğitim ile ilgili lâyihalardır. Üzerinde çalıştığımız hemen hemen tüm lâyihalar Başbakanlık Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunan Yıldız Tasnifi'nden tesbit ve temin edilmiştir.

Zîra araştırma sahamız II. Abdülhamid dönemi eğitim lâyihalarıdır ki, 1876-1908 zaman dilimine ait olan bu belgeler BOA'nın Yıldız Tasnifi'nde toplanmıştır. Katolog taramaları neticesinde Yıldız Tasnifi'nin, Yıldız Esas Evrakı (YEE), Yıldız Sadâret Resmî Mârûzatı (YSRM) ve Yıldız Mütenevvî Marûzat Evrakı (YMM) bölümlerinde çeşitli eğitim lâyihaları bulunmuştur.

Araştırmamızda değerlendirmeye aldığımız arşiv belgelerinin çoğunluğu Yıldız Esas Evrakı bölümüne aittir. Bunların dışında Yıldız Sadâret Resmî Marûzat ve Yıldız Mütenevvî Marûzat Evrakı bölümlerinde konuyla ilgili birer numara tesbit edilmiştir. Fakat bu numaralar yani (YSRM) 106 53 ve (YMM) 115 39 numaraları, birden fazla belgeyi içermektedir. Bunlar arasından konuyla münasebeti bulunanlar dikkate alınmıştır.

Eğitim konulu bu belgeler transkribi edildiğinde bazı belgelerin müsveddelerinin de elimizde bulunduğu görülmüştür. Bu lâyihaların resmiyet kazanmış nüshaları K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11'de müs-

---

[16] Aynı, s. 324.

veddeleri ise K: A, E: 21/III, Z: 21, K: 131'e kayıtlı bulunmaktadır. Arşiv belgeleri dışında lâyiha metni tesbit ettiğimiz bir başka kaynak ise Said Paşa'nın Hatıratı'dır. Said Paşa'nın eğitime dair lâyihalarını bu eser de bulmak mümkündür. Bununla birlikte buradaki lâyihaların bir kısmına BOA'nda da rastlanılmıştır. Bunlardan biri hariç diğer ikisi "Mükerrer" ifadesini taşıyan belgelerdir ki numaraları: K: 31, E: 1937/Mük, Z: 45, K: 82; K: 31, E: 1917/Mük, Z: 45, K: 82; K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10'dur.

BOA ve Sait Paşa Hatıratı dışında Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi (1865-1876)'nde metni bulunan bir lâyiha da değerlendirmeye alınmıştır.

Bu araştırmadan önce eğitim üzerine yapılan bazı çalışmalar da değerlendirmeye aldığımız belgelerin bir kısmı incelenmiştir. Örneğin Bayram Kodaman II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi isimli eserinde K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10; K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11; K: 31, E: 1140, Z: 41, K: 79; K: 31, E: 1937/Mük, Z: 45, K: 82; K: A, E: 21/3, Z: 21, K: 131 nolu arşiv vesikalarına temas etmiştir. Yine Yahya Akyüz de Türk Eğitim Sistemi isimli eserinde arşiv kayıt numaralarını vermemekle birlikte Şakir Paşa, Raşit Paşa, Ahmet Rıza ve Şeyh M. Abdüh'e ait belgelerden bahsetmektedir. Ayrıca Ahmet Akgündüz de Şeyh M. Abdüh'e ait lâyihanın Arapça metnini ve tercümesini yayınlamıştır.

İncelediğimiz lâyihaların genel özellikleri ise şöyledir:

Süleyman Paşa'nın Maraş Meb'usu Sadi Efendi'ye verdiği "Lâyiha" 8 Şubat 1878 (27 Kanûnusânî 93) tarihlidir. Bu lâyihada Süleyman Paşa maârifin pratikte ve hakikatte taşıdığı mânâlar üzerinde durarak ülke

---

17 "Umdetü'l-Hakayık" C. 6, İst. 1928, s. 333-338'den nakleden Mehmet Kaplan, İnci Enginin ve Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi (1865-1876),** M.Ü.F.E.F.Y. İst. 1993, s. 662-666'dan alıntı. (Bundan sonra buradan yapılan alıntılar "Lâyiha" ifadesiyle gösterildi).

maârifinin içinde bulunduğu durumun sebeplerine dair bazı tesbitlerde bulunmuştur. Eğitimin ihyası için yeterli sayıda ehliyetli öğretmenin süratle yetiştirilmesi gerektiğini ifade eden Süleyman Paşa, ülkenin hem eğitim ve hem de sanaiyi açısından ilerlemesini, öğretimin kademeleştirilerek uzmanlaşmayı sağlayan yüksek öğretim kurumlarının açılmasına bağlamıştır [17].

Saffet Paşa'ya Divan Müfettişliği zamanında verilen lâyiha 1 Ekim 1879 (14 Şevval 1296-19 Eylül 1895) tarihlidir [18]. Muhtelif kişiler tarafından yazılan bu lâyihada yabancıların bilhassa Erzurum ve Van bölgesindeki faaliyetleri neticesinde Ermeni ve Kürdlerin isyan ettiği üzerinde durulmuştur. Halkın özellikle eğitime ve ziraate dayalı ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmalı ve bu şekilde ahalinin memnuniyeti temin edilmeli tavsiyesinde bulunulmuştur.

4 Şubat 1880 (22 Safer 1297) tarihli Saffet Paşa'ya ait tezkere ise Mekteb-i Sultaniye nin tesisine dair bilgiler ihtiva etmektedir [19]. Fransızların tavsiyesi üzerine Fransızların da yardımıyla açılan Mekteb-i Sultani, devletin çeşitli teb'asını aynı çatı altında eğiterek teb'anın birliğini teminde önemli bir role sahip olacaktır. Bu gayeye ulaşmada en mühim vasıta olarak Türkçe dersleri görülmektedir.

Hayreddin Paşa imzalı "Osmanlı Devleti'nin Dış Baskılardan ve İçerideki zorluklardan kurtulması hakkında" başlığını taşıyan lâhiyanın veriliş tarihi 22 Nisan 1880 (12 Cemaziyelevvel 1297) dir [20]. Hayreddin Paşa, Şer'i Meclisin kurulması gerektiği üzerinde durmuş ve bu meclisin

---

[18] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım No: 18, Evrak No: 501, Zarf No: 127, Karton No: 43. (Bundan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi İçin BOA, Yıldız Esas Evrakı için YEE, Kısım, Evrak, Zarf ve Karton ifadeleri için de sıra ile K.E.Z.K kısaltmaları kullanıldı).

[19] BOA, YEE, K: 31, E: 1140, Z: 41, K: 79. (Bayram Kodaman bu belgenin Sait Paşa'ya ait olduğunu belirtmiştir fakat bize göre Saffet Paşa'ya ait olması daha kuvvetli bir ihtimaldir).

[20] BOA, YEE, K: 31, E: 1522, Z: 97, K: 80.

vazifeleri, gayeleri ve burada çalışacak memurların salahiyetleri gibi meclise dair bilgiler vermiştir. Şer'i ilimlerin yayılması ile sağlanacak en önemli fayda müslümanların cehaletten kurtarılarak, müslüman alimler arasındaki münasebetin kuvvetlendirilmesidir. Ayrıca Hayreddin Paşa 30 Temmuz 1880 (22 Şaban 1297) tarihli bir diğer lâhiyasında da aynı konulara temas etmekle birlikte daha kesin ve daha şümullü tedbirler getirmiştir [21].

Vükela Heyeti tarafından 27 Ekim 1880 (15 Teşrinievvel 1296) tarihinde bir lâhiya hazırlamıştır [22]. Mekteblerin idareleri, uygulanacak programlar, okutulacak kitap ve risâleler gibi konularla birlikte öğretmenin yetiştirilmesi ve seçimi de önemle ele alınan konuların başında gelmektedir. Heyete göre öğretmen güvenilir, bilgili ve iyi ahlâk sahibi insanlar arasından seçilmelidir.

8 Nisan 1882 (19 Cemaziyelevvel 1299) tarihli ariza Halil Paşazade Damat Mahmut Paşa imzalıdır [23]. Maârif-i Umumiye Nizamnamesini tenkid eden Mahmut Paşa mekteplerin millî terbiye ve dinî akîde üzere yeniden düzenlenmesi fikrine ilaveten eğitimin millî lisan ile yapılması gerektiği görüşüne de yer vermiştir.

Vak'anüvis Lütfi Efendi, Anadolu Kazaskeri ve Hukuk Mektebi Muallimi Abdullah Efendi, Hamidiye Mektebi Müdürü Faruk Şükrü Paşa, Evkaf-ı Hümayûn Müfettişi Müsteşarı Hüsnü Efendi, Muhakeme-i Adliye Reisi, Hukuk Mektebi Müdürü Kâzım Efendi ve Maârif-i Umumiye Nezareti Encümen Teftiş Azası Şakir Efendi tarafından 24 Mart 1892 (24 Şaban 1309-12 Mart 1308) tarihinde hazırlanan arizanın konusunu

---

[21] BOA, YEE, K: 31, E: 1525, Z: 97, K: 80.
[22] BOA, YEE, K: 35, E: 35/23, Z: 46, K: 95.
[23] BOA, YEE, K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84.

"Mekâtib-i Umumiye Dersleri" oluşturmaktadır [24]. Abdülaziz döneminden itibaren eğitim sahasında yapılan yeniliklerin, basılan yeni ders kitaplarının ve uygulanan programların, istenilen insan tipini yetiştirmekten uzak olduğu belirtilerek programlara mesned teşkil edecek esaslar getirilmeğe çalışılmıştır.

Şehremini Rıdvan Paşa'nın Lisan Mektebi'ne ait 13 Eylül 1892 (20 Safer 1310) tarihli arizası, yabancı dil öğretimi ile yabancı dille öğretim farkını ihtiva etmektedir [25]. Yabancı dil eğitiminin sınırlarını da çizen Rıdvan Paşa, ihtiyaç dahilinde verilmeyen bu eğitimin yabancı fikirlerin yaygınlaşmasına sebep olacağı kanaatindedir.

Ahmet Rıza Bey Paris'te kaleme aldığı 5 Ağustos 1893 (22 Muharrem 1300) tarihli arizasında, İstanbul'da bir Akademi tesisi lüzumuna temas etmiştir [26]. Osmanlıca hakkında Avrupa dilleri ile mukayese yollu mütalalarda bulunan Ahmet Rıza, bir dilin millet hayatı ve devletin bekası açısından taşıdığı ehemmiyeti izah etmiş ve kültür hayatı için bir akademinin zaruretini belirtmiştir.

Kâmil Paşa imzalı ve birbirine yakın tarihli üç arizada özel okullara temas edilmiştir. Devlete karşı yürüttükleri menfi faaliyetlerinin semeresini toplamaya başlayan özel okullara karşı alınması gereken tedbirleri içeren bu belgelerin ikisi 25 Temmuz 1893 (11 Muharrem 1311-13 Temmuz 1309) tarihini taşımaktadır [27]. Diğeri ise 9 Ağustos 1893 (26 Muharrem 1311- 28 Temmuz 1309) tarihlidir [28]. Ayrıca Münif Paşa'nın

---

[24] BOA, YEE, K: 18, E: 1860, Z: 93, K: 39.

[25] BOA, YEE, K: 15, E: 1295, Z: 74, K: 14.

[26] BOA, YEE, K: 14, E: 1234, Z: 126, K: 9.

[27] BOA, YEE, K: 31, E: 1899, Z: 158, K: 86; K: 18 E: 1868, Z: 93, K: 39. (Bu belgelerde hicri gün farkına rağmen rumi tarihleri aynı olduğu için her ikisi için de rumi tarih baz alınarak tarih verilmiştir).

[28] BOA, YEE, K: 31, E: 1886, Z: 158, K: 86.

da ecnebi okullara dair 25 Temmuz 1893 tarihli bir arizası bulunmaktadır [29].

Bursa vilayeti vali muavinliği görevinde bulunan Bahaeddin Yusuf tarafından hazırlanan lâyiha, muhteva olarak eğitimin belli başlı problemlerinden oluşmaktadır [30]. Burada programların niteliği, okutulacak ders kitap ve risalelerinin içeriği, öğretmenlerin vasıfları maârif teşkilâtı ve işleyişi ile maârifin gelir kaynakları konularında çözüme yönelik tekliflerde bulunulmuştur. Bahaeddin Yusuf'a ait 5 Ocak 1895 (24 Kanûnu evvel 1310) tarihli bir diğer belgenin içeriği de bahsi geçen lâyiha paralelindedir. Ayrıca aynı dosya içerisinde dönemin Maârif Nazarı Ahmet Zühtü Paşa'ya ait 17 Şubat 1895 (5 Şubat 1310) tarihli bir maruzat da bulunmaktadır *.

Anadolu Vilayet-i Şâhâne Islahat Müfettişliğine takdim edilmek üzere hazırlanmış çeşitli vesikalar aynı anabaşlık içerisinde bulunmaktadır ki bunların içerisinde Sivas Maârif Müdürüne ait belgeler de vardır. 11 Nisan 1880 (30 Mart 1296), 20 Aralık 1882 (8 Kanunu Evvel 1296), 11 Nisan 1896 (30 Mart 1312, 22 Haziran 1896 (11 Muharrem-ül haram 1314-10 Haziran 1312), 14 Temmuz 1896 (3 Safer 1314-2 Temmuz 1312) ve 15 Temmuz 1896 (4 Safer 1314 3 Temmuz 1312) tarihlerini taşıyan bu belgelerde mevcud durum tetkik edilerek bunların ışığında gerekli tedbirler kaleme alınmıştır [31]. Eğitimin temeli olarak kabul edilmesi gereken ibtidâîye mekteblerinin köylere kadar yaygınlaştırılarak, bu

---

[29] BOA, YEE, K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10.

[30] BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, No: 115-39. (Bundan sonra Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı İfadesi için YMM kısaltması kullanılmıştır). Belgede geçen "Muavin-i Vilayet-i Hüdavendigar" ifadesi Bursa vilâyet-i vali muavinliği şeklinde kabul edilmiştir.

* Her iki belgede de verilen hicri ve rumi tarihlerin birbirini tutmaması karşısında rumi tarih dikkate alınarak tarihler verilmiştir. Buna göre belgedeki hicri 9 Recep 1312 ve 22 Şaban 1312 tarihlerinin 8 Recep 1312 21 Şaban 1312 olması gerekmektedir.

[31] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131; K: A, Ev: 21/III-h, Z: 21, K: 131; K: A, Ev: 21/III-i, Z: 21, K: 131.

okulların malî idaresinin halka terkedilmesi ve fakat tamamen halkın insiyatifine bırakılmayarak devlet tarafından kontrol edilmesi lüzumu ifade edilmiştir. Mekteplerin derecelere ayrılması, programların ihtiyaçlara göre tanzim edilmesi ve medrelerin de ıslaha tâbi tutulması da Müdür'e ait tavsiyeler arasında yer almaktadır. Devletin içinde bulunduğu malî buhranın bir sonucudur ki, eğitimle ilgili belgelerin çoğunluğunda olduğu gibi burada da maârife kaynak bulma hususunda gayretkeşlik gösterilmekte ve çeşitli yollar önerilmektedir.

Aynı makama yazılmış elimizde iki ayrı belge daha bulunmaktadır. Bunlardan biri Sadrazam Halil Rıfat Paşa tarafından 29 Nisan 1896 (16 Zilkade 1313-17 Nisan 1312) tarihinde Müşir Şakir Paşa'ya hitaben yazılan ve mevcut durumu anlatarak eğitim meselelerinin menşeini millî terbiye noksanlığı olarak gösteren maruzattır [32].

Bir diğer belge ise ulema ve tüccarda müteşekkil sekiz kişilik bir heyet tarafından hazırlanmış maruzattır. 4 Haziran 1896 (22 Zilhicce 1300-23 Mayıs 1312) tarihli bu belge milletin temel ihtiyacı olarak maârif ve sanaiyi belirlemektedir. Bilhassa Mekâtib-i İbtidâîye ve Mekâtib-i Sanayi vasıtasıyla hem halkın içinde bulunduğu cehalet giderilebilecek ve hem de gayr-i müslimlere kaptırılan servetten hisse alınabilecektir. [33].

Islahat Müfettişliği görevinde bulunan Müşir Şakir Paşa'ya ait evrakların toplandığı bir defterde ise değişik tarihlerde yazılmış eğitim konulu bir kaç belge tesbit edilmiştir. Bunlar; Sivas'tan Bâb-ı Âliye takdim olunan 11 Temmuz 1897 (29 Haziran 1313) tarihli arizaya bağlı bir lâyiha, Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbet Celilesine Amasya'dan gönderilen 16 Aralık 1898 (4 Kanûn-u evvel 1314) tarihli tahrirat ve buna bağlı lâyiha, 21 Aralık 1898 (9 Kanûn-u evvel 1314) tarihli Mâbeyn-i Hümayûn

[32] BOA, YEE, K: A, Ev: 21/III-c, Z: 21, K: 131.
[33] BOA, YEE, K: A, Ev: 21/III-k, Z: 21, K: 131.

Ketebesinden Mehmet Kâmil Beyefendi'ye takdim edilen "hususî "tahrirat, 22 Aralık 1898 (10 Kanunu evvel 1314) tarihli Mâbeyn-i Humayûn Başkitâbet Celilesine Amasya'dan yazılmış tahrirattır [34]. Bu belgelerin tamamının Anadolu'dan yazılmış olması meselelerin ve çözümlerin paralelliğini de beraberinde getirmiştir. Genel olarak bakıldığında ibtidâî ve rüşdiyelerin çoğaltılması Dârü'l-muallimînin yaygınlaştırılması, eğitim seviyesi açısından özel okullarla aradaki farkın kapatılması, sanayi okullarının açılması, maarifi düzenleyen ve kontrol eden mahalli maârif teşkilatının kurulması, eğitime kaynak bulunması gibi dönemin eğitim problemlerine çözüm getiren tedbirler göze çarpmaktadır.

Benzer konulara değinmekle birlikte 17 Mayıs 1899 (6 Muharrem 317) tarihli bir mazbata-i maruzada ise okulların ıslahı ve yeniden tanzimi hususunda daha net ve şümullü tavsiyelerde bulunulmuştur [35]. Eğitim dereceleri ayrı ayrı incelenmiş ve eğitime kaynaklık teşkil edebilecek tüm ihtimal ve imkanlar bir bir belirtilmiştir. Daha önce zikredilenlerden pek farklı olmamakla beraber bazı yeni tavsiyeleri de içermektedir.

Aynı dosya içerisinde bulunan bir diğer mazbatada çocukların devlete ve millete faydalı insanlar haline getirilmesi gayesi ile hem çocukların ve hem de milletin istikbali için eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması zarurî görülmektedir [36].

Maârif Nazırı Haşim Paşa'nın 3 Temmuz 1906 (20 Haziran 1322) tarihinde yazmış olduğu tezkere ise "İslâm Mekteblerinin Islahına Dâir"

---

[34] BOA, YEE, K: 14 Ev: 2287, Z: 126 K: 11, (Bu belgeler "Müşir Şakir Paşa'ya ait evrak adı altında şu numaralarda da bulunmaktadır: BOA, YEE, K: A, Ev: 24/X, Z: 24, K: 132; K: A, E: 24/XII, Z: 24, K: 132.

[35] BOA, Yıldız Sadâret Resmi Maruzat, Dosya No: 106, Sıra No: 53. (Bundan sonra Yıldız Sadâret Resmi Maruzat İfadesi için YSRM kısaltması kullanıldı).

[36] A.g.b.

ismini taşımaktadır [37]. Haşim Paşa, bilhassa Mektebi Sultani ve Dârü'l-fünûn'da uygulanan programların istenilen değerlere sahip bir nesil yetiştirilmesi için kifayetli olmadığını ifade ederek programlara okulların dereceleri ile mütenasib seviyede din ve ahlâk derslerinin konulması lüzumunu belirtmiştir.

Haşim Paşa'nın tezkeresi paralelinde Arapça bir lâyiha Şeyh Muhammed Abdûh tarafından Meşihat Makamına hitaben kaleme alınmıştır [38]. İslâm mektep ve medreselerinin içinde bulunduğu durumu tasvir eden Şeyh Muhammed Abdüh sebep olarak, dinî eğitimin ya yokluğundan ya da yetersizliğinden kaynaklandığını belirtir. Bu eğitimi vermekle mükellef olan medreselerin artık bu vazifeyi icra etmediklerini ve yeni açılan okulların ise tamamen bu derslerden mahrum bırakıldıklarını ifade eden Şeyh Abdüh bu zaafiyetin giderilmesi yolunun da devlet ve milletin temel prensiblerinin eğitime yerleştirilmesi ile mümkün olacağı fikrini savunur.

İmzasız bir risâlede ise cehâletin ve özellikle cehâlette ısrarın tehlikesinden hareketle devlet kurumlarının topyekün bir ıslahat planına tabi tutulması üzerinde durulmuştur [39]. Bilhassa Maliye, Nafia, Harbiye ve Maârif idarelerinin Avrupa seviyelerine çıkartılması lüzumunun belirtildiği bu lâyihada öncelikli olarak icracı kadroların kurulması tavsiyesinde bulunulmuştur.

Sıbyan mekteplerinin görevlerini açıklayan imzasız bir diğer belge de bu görevler, halkın cehâletini gidermek ve temel bilgiler vermek şeklinde izah olunmuştur [40]. Ayrıca burada uygulanması gereken ıslahat

---

37 BOA, YEE, K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10.
38 BOA, YEE, K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38.
39 BOA, YEE, K: 16, E: 1472, Z: 161, K: 11.
40 BOA, YEE; K: 18, E: 1858, Z: 93, K: 39.

planının tedricen icraata konulması mecburiyetine de temas edilmiştir.

Güzel Sanatların himaye edilerek geliştirilmesinin konu alındığı imzasız mufassal bir lâyihada genel olarak ilim, fen ve sanayi arasındaki münasebetin niteliği ve seviyesi üzerinde durulmuştur [41]. Sanayi-i nefise gayri müslimlerin eline geçmiştir. Hem yeniden bu sanatlarda müslümanlarında söz sahibi olması ve hem de ilim ve fen için gerekli temel bilgi ve sanatların yaygınlaştırılması için Sanayi-i Nefise Mektebi açılmalıdır. Avrupa'nın menfî yönlerinin alındığı, onu yükselten bilgi ve sanatlardan bigane kalındığı üzerinde durulan lâyihada tarihî eserlerimizin korunması için bir müzenin ve maarif seviyemizin yükselmesi için de matbaaların açılması servetlerden görülmüştür.

Çeşitli konuların bahsedildiği yine mufassal imzasız bir lâyihada devletin kurtuluşunun devlet adamlarına ve ulemaya bağlandığını görmekteyiz [42]. Bu sebeptendir ki kifayetli, ehliyetli insan yetiştirmek lüzumu vardır ve bu da usulün hakim olduğu eğitim ile mümkündür. Mevcud eğitimi cehâlet olarak adlandıran lâyiha sahibine göre millî ve dinî eğitim veren Mülkiye ve Askeriye Mektebleri ile sanayi fabrikaları sayesinde hem cehalet silinebilecek ve hem de fakirlik izale edilebilecektir. Burada önemli bir nokta da lâyiha sahibinin Avrupa'da gelişen bilimlerin alınması isteğidir.

Dârü'l-ulûm'un açılması teklifinin yapıldığı bir başka imzasız lâyiha, dönemin mevcut şikayet ve kanaatlerinin izlerini taşımaktadır [43]. Lâyihada ehliyetsiz ulemanın eğitim hayatına yaptığı olumsuz etkinin ancak büyük çapta mükemmel bir medrese ile yok edilebileceği üzerinde durulmuştur. Medresenin ülke içinde ve dışında hizmet edebilecek se-

---

41 BOA, YEE, K: 14, E: 2022, Z: 126, K: 10.
42 BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9.
43 BOA, YEE, K: 18, Ev: 553/616, Z: 93, K: 38; K: 18, E: 553/587, Z: 93, K: 38.

viyede insan yetiştirme amacının Avrupa'nın menfi baskılarını önlemek için gizli tutulması lâyihada ısrarla vurgulanmıştır.

Devletin dahili ıslahatına dair mufassal bir lâyiha kaleme alan Müşir Fuad Paşa, İstanbul'da ve vilayetlerde açılan Katolik, Protestan ve Ortodoks mekteblerinin devlet tarafından kontrol edilmesi lüzumu ifade edilmiştir [44]. Bu mekteplerin; dersleri, metodları, talebenin faaliyetleri, temizlik, sağlık ve yemek işleri, devlet teb'ası çocuklara verdikleri Türkçe dersler daimî surette kontrol altında bulundurulmalıdır. Maârif Nezaretince bu teftişler, teferruatlı araştırmalara dayalı ve bir plan içerisinde aniden yapılmalıdır.

Yukarıda da değindiğimiz üzere buraya kadar hakkında kısaca bilgi verdiğimiz lâyihalar haricinde Said Paşa'nın Hatıratından da istifade edilmiştir [45].

---

44 BOA, YEE, K: 31, Ev: 323, Z: 108, K: 80

45 Sait Paşa, "Hatırat", Dersaadet Sabah Mat. 1328, S.Ü. Atademir Ktp., Kt: 956, Tasnif No: 956, 0743.

I. BÖLÜM: Osmanlı Devleti Eğitim Sistemi :

Osmanlı Devleti bünyesinde kurulan ve mahiyetleri, yapıları ve özellikleri açısından kuruldukları devrin karakteristik hususiyetlerini taşıyan eğitim müesseselerini, belirli dönemlere ayırmak mümkündür. Bu konuda yapılan umumî tasnif; Tanzimat öncesi klasik dönem, Tanzimat sonrası dönem ve günümüz eğitimini de ihtiva eden Cumhuriyet dönemidir.

Eğitimde ıslahat yapma fikrinin Tanzimat sonrasında bir süreklilik arzetmesi, II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerini de Tanzimat dönemine dahil etme düşüncesini uyandırmakla birlikte, eğitimimizin geçirdiği istihaleleri daha net değerlendirmeği temin edeceği için bu dönemler, müstakil başlıklar altında incelenmelidir.

A- Klasik Dönemde Eğitim Sistemi :

Osmanlı Devleti'nde Tazminat'a kadar eğitim faaliyetlerini bünyesinde toplayan müesseseler; Sıbyan Mektebleri, Medreseler ve Enderûn Mektebidir. Bunlara ilâveten XVIII. yüzyılın son yarısında Batılı tarzda açılmış askerî nitelikte okullar da vardı.

1. Eğitim Teşkilâtı :

Yükselme döneminde devletin dikkatini siyasî, askerî ve malî konulara teksif etmesini sağlayarak Osmanlı Devleti'nin gelişmesini ve ilerlemesini temin eden Vakıf sistemi, sosyal yardım ve bazı beledî işler gibi eğitim hizmetlerini de uhdesinde bulunduruyordu. Ülke sathında eğitim faaliyetleri vakıflar sayesinde yapılmakta idi.

Hepsi birer vakıf kurumu olan medreselerin işleyişlerini vâkıfın hazırladığı vakfiyeler belirlerdi. Bu kurumlar üzerindeki idarî yetki, resmî olarak, devlet teşkilâtı içinde eğitim işleriyle ilgili en yüksek makam olan Meşihât makamına ait idi. Abdurrahman Şeref Efendi Meşihât makamının yetki ve sorumluluklarını anlatırken "hakimlerin azl ve nasbı, ilmiye rütbelerinin tevcihi, müderrislerin terfi ve terfihi ve medreselerin nezareti gibi Adliye ve Maârif Nezareti vazifelerinin bu makamda toplandığını" ifade ediyor [1]. Şeyhülislâm ulemanın tabii başkanı olmakla birlikte memleketin çeşitli yerlerinde açılan çeşitli seviye ve büyüklükteki taşra medreseleri üzerinde fazla bir idarî yetkisi yoktu. Taşra medreseleri üzerinde nezaret ve kontrol salahiyeti bu medreselerin bulunduğu bölgedeki müftüye aitti [2].

Meşihât makamı dahilinde kurulan Ders Vekâleti dairesi vasıtasıyla medreseler idarî ve ilmî münasebetlerin kuvvetlendirilmeğe çalışılması sadece merkezî medreselerle sınırlı kalmış taşra medreseleri için geçerli olamamıştır. Vakıflar bünyesinde kurulan Sıbyan Mektebleri devletin denetiminden tamamen uzakta idi. Bu mevcut hâl dikkate alınırsa Meşihat makamına bağlı Ders Vekâleti dairesini bugünün anlayışı ile bir Millî Eğitim Bakanlığı şeklinde düşünmek, eğitim kurumları üzerindeki idari yetkisinin merkezden ileriye gidememesi sebebiyle pek mümkün görünmüyor [3].

1826'da Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'nin kurularak eğitim kurumlarının bir çatı altında devlet teşkilatı içinde birleştirilmesi ve 1839'da rüşdiyelerle ilgilenecek Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin kurulması, eği-

---

[1] Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih Musahabeleri, Yay., İst. 1339, (1928), s. 298'den nakleden Faik Reşit Unat, **Türk Eğitim Sistemine Kısa Bir Bakış,** MEB, Ank. 1964, s. 1.

[2] F. R. Unat, a.g.e., s. 1.

[3] Aynı, s. 3.

timi devlet denetimi altına alma çabasıdır. Özellikle Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti idarî bakımdan Osmanlı Devleti'nde mevcut eğitim kurumlarının birliğini temin ederek bunlar üzerinde yetki sahibi olacak bir merci eksikliğini gidermeye çalışmıştır [4].

Osmanlı Devleti'nde eğitimin modern manâda bir teşkilâtlanma içine girmesi 1838'de açılan Meclis-i Umûr-ı Nafıa ile gerçekleşti. Yeni bir eğitim sisteminin tesisi ile bunun için gerekli olan planlamaların yapılması görevinin devletin denetimi altındaki bir kuruma verilmesi, eğitim üzerindeki medrese hâkimiyetini de sarstı. Meclis-i Umûr-ı Nafıa'nın getirdiği yenilikleri teşkilât ve düşünce açısından ele almak mümkündür. Teşkilât yönünden;

1- Meclis bünyesinde maârif ıslahını ele alan bir komisyon teşkili,

2- Küçük mahalle mekteplerinin üstünde olacak "Selâtin-i İzam Mektebi" adıyla "sınıf-ı sâni" derecesinde yeni bir öğretim kademesi kurmak,

3- Mekteplerin teftiş ve denetimi için bir teftiş organı tesis etmek,

4- Mahalle ve Selâtin-i İzam Mektepleri için bir nâzır tayin etmek şeklinde ifade edebiliriz.

Düşünce yönünden ise getirdiği yenilikler şunlardır:

1- İlim ve maârif her türlü saadet ve zenginliğin kaynağıdır ve eğer bunlar olmaz ise ticaret, ziraat ve sanayi için yapılan plan ve gayretler boşuna olur,

2- Bütün icad ve buluşlar ile sağlanan gelişmeler fen ilimleriyle

---

[4] Aynı, s. 2.

mümkündür,

3- İlim ve maârifin gelişmesi için mektep ve medreselerin ıslahı, Harbiye, Tıbbiye, Bahriye ve Hendese fenlerine ait mektep tesisi gereklidir,

4- Mevcut mektepler yetersiz, plan ve programsızdır,

5- Ders programları düzeltilmeli ve mektepler teftiş edilmelidir,

6- Mekteplere sınıf usulü getirilmelidir,

7- Fakir çocuklara devletçe yardım edilmelidir,

8- Öğrenciler ilk mektepten okuma-yazma öğrenmeden mezun edilmemelidir,

9- Öğretmenler müfredat programlarına göre ders anlatmalı ve ezbercilikten kaçınmalıdır.

1839'da kurulan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti Osmanlı eğitim sisteminde ikilik yarattı ve eğitim anlayış ve metodu itibariyle birbirlerine zıt ve hatta düşman iki kutbun doğmasına zemin hazırladı [5].

2. Sıbyan Mektepleri :

Günümüz eğitim sisteminde ilk okula karşılık gelen Sıbyan Mektepleri vakıf sisteminin bir parçası idi. Taş medreselerde denilen bu mekteplere çocuklar 6-7 yaşlarında başlar ve umumiyetle 11-12 yaşlarına kadar burada eğitilirlerdi. Sıbyan mektebinde talebeye Kur'an-ı Kerim'i tecvit kaidelerine uygun bir şekilde okumayı, basit dinî bilgileri bilhassa namaz kılmayı ve karacümle denilen dört işlemi öğretmek esastı. Belli bir öğretim süresi olmamakla birlikte Kur'an-ı Kerim'i en az birkaç defa okumuş olmak mezuniyet için şarttı [6].

[5] Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, TTKY, Ank: 1991, s. 4-6.

[6] Hasan Cicioğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi), 2. Bas., Ank: 1985, s. 7.

Fatih Sultan Mehmet, Eyüp ve Ayasofya Medreselerinde Sıbyan öğretmeni olacaklar için Arapça Sarf, Nahiv, Edebiyat, Mantık, Muhasebe, Tedris Usuli, Münakaşalı Akaid, Riyaziyat, Hendese ve Hey'et derslerini okuma şartı koymuştu. Fakat sonraki dönemlerde medrese mezûnu olmak yeterli görülmüş ve hatta daha sonra cami imamı ve müezzini bulunmak Subha-i Sıbyan ve Tahfe-i Vehbi gibi belli risaleleri okuyabilmek sıbyan mektebi muallimi olmak için yeterli özelliklerden kabul edilmişti [7].

İstanbul'un her semtinde ve Anadolu'da hemen hemen her köyde sıbyan mektebi olduğunu Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden öğreniyoruz. 16. yüzyılda Anadolu'yu gezen bir Fransız seyyah her mahalle ve her köyde sıbyan mektebinin bulunduğunu ve bu okullaşma oranının Batı memleketlerine nisbetle ileride olduğunu ifade ediyor [8].

Vakıf kurumunun bir parçası olan sıbyan mektebinde öğrenciler bedava okur ve hatta bazı vakıfların şartları gereği öğrencilerin yiyecek, giyecek ve harçlık gibi ihtiyaçları karşılıksız temin edilirdi. Bütün okullarda özellikle ilkbaharda kır gezilerine çıkılırdı.

Okul binası umumiyetle aynı vakfın yanına inşa edilen kubbeli geniş bir odadan ibaretti. Ayrıca öğretmen ve kalfa için de birer oda bulunurdu. Çocukları rutubetten kurtarmak amacı ile dershane birkaç basamak yukarıda yapılırdı. Dershanede öğrencilere ait birer minder ve rahle ve talebenin olup olmadığını gösteren yoklama cedveli bulunurdu [9].

Bu mekteplerde öğretim dili Türkçe idi ve talebeye Türkçe dua,

---

[7] Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi** (1773 - 1923), MEB, İst: 1991, s. 7.

[8] Afet İnan, Türk Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış, İst: 1937, s. 5'den nakleden İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** 5. Bas., TTKY, Ank. 1988, C. 2, s. 583, F.R. Unat, a.g.e., s. 8.

[9] H. A. Koçer, a.g.e., s. 9.

ilahi ve marşlar öğretilirdi. Sıbyan mekteplerinin kız ve erkek çocuklar için imkânlar dahilinde ayrı ayrı yapılması yoluna gidilmekle beraber bilhassa köylerde bu mektepler karma idi. Mektepte öğretmen ve öğretmenin yardımcısı mevkiindeki kalfanın dışında mektebin diğer hizmetleri ile meşgul olmak üzre bir de bevvab bulunurdu [10].

3. Medreseler :

İlk öğretim nitelikli sıbyan mekteperinden sonra orta ve yüksek öğretimin yapıldığı medreseler Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturmaktaydı.

İlk defa Orhan Gazi tarafından 1331'de Bursa'da kurulan medreselerin yükselmeğe başladığı dönem II. Murat dönemidir. II Murat'ın Edirne ve Bursa'da açtığı medreseler Fatih'in kurduğu Sahn-ı Seman ile zirveye çıktı. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Sahn-ı Süleymaniye, medrese sisteminin nihaî noktasıdır [11].

Osmanlı Devleti'nin gelişme ve yükselme devirlerinde bütün müesseselerde kendini gösteren tekâmül, medreselere de aksetmiştir. Bu kurumlar XIV, XV ve hatta XVI. yüzyılın ilk yarısında mükemmel bir seviyeye ulaştı. Temelini Selçuklu medreselerinin teşkil ettiği Osmanlı medreseleri XVI. yüzyılın son yarısında gerilemeye başladı.

Kendi içerisinde oniki derece üzerine kurulmuş olan medreseleri;

Genel Medreseler

Tetimme Medreseleri

İhtisas Medreseleri

---

[10] F.R. Unat, a.g.e., s. 7-8.

[11] Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Mat. İst: 1976, s. 20.

olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür.

Daha çok ilk ve orta kademeyi meydana getiren ve İslamî ilimler ile diğer ilim dallarının birlikte okutulduğu Genel Medreselerin amacı kadı, müftü ve müderris yetiştirmekti. Bu medreseler köylere varıncaya kadar memleketin heryerinde açılmıştır [12].

Tetimme Medreseleri ihtisas medreselerinde okuyacak öğrenciyi hazırlayan bir çeşit lise derecesindeki medreselerdi ki medrese öğretiminin ilk dersleri buralarda veriliyordu. Musile-i Sahn da denilen bu medreselerde dersleri muidler verirdi.

İhtisas Medreseleri öğretimin ihtisaslaştığı medreselerdi. Edebiyat, İlahiyat, Hukuk, Matematik, Tabiat Bilimleri ve Tıp tahsilinin yapıldığı İhtisas Medreselerini Dârü'l-Hadisler, Dârü'l-Tıblar ve Dârü'l-Kur'alar olarak üç bölümde toplamak mümkündür [13].

Medreseler, genellikle bir dershâne ve dershâne etrafındaki talebe hücrelerinden meydana gelmektedir. Her medrese vâkıfın istekleri doğrultusunda hazırlanan vakfiye esaslarınca idare olunurdu [14].

Bu kurumların öğretmeni olan müderrisler, belirli bir tahsilden sonra sıra ile icazet, mülâzemet ve berat alarak bir medresede ders verme hakkını kazanırdı. Tek dershâneli medreselerde bir tane, birden fazla dershânesi olan medreselerde ise dershâne sayısı kadar müderris bulunurdu. Sahn-ı Seman ve Sahn-ı Süleymaniye medresesi mezunları mülazım olarak kaydedilir ve "nöbet" usûlü gereğince kendilerine vazife tevcih edilmesini beklerdi. Nöbet sırası gelen Yirmi'li bir medreseye gündeliği 20 akçe ile müderris tayin olunurdu. Müderris daha sonra sıra ile

---

12 H. .A. Koçer, a.g.e., s. 12, C. Baltacı, a.g.e., s. 20.

13 H. Cicioğlu, a.g.e., s. 9.

14 C. Baltacı, a.g.e., s. 25.

Otuz'lu, Kırk'lı, Elli'li, Altmış'lı ve daha yüksek pâyelere çıkabilirdi. Bir medreseye geçmek için birden fazla talep varsa bu medreseye yapılan yazılı ve sözlü imtihanlar neticesinde müderris atanırdı [15]. Osmanlı Medreselerinde müderrisler başlangıçtan itibaren maaşlıdır ve genellikle günlük olarak hesaplanan bu maaşın miktarı vakfiyelerde tespit edilmiştir. Günlük maaşın yanında ayrıca müderrislere bir takım yan ödemeler ve hatta lojman dahi tahsis edilmiştir [16].

Müderrislerin görevden azledilmeleri ise başlangıç ve yükseliş dönemlerinde rastlanılmamakla birlikte XVI. yüzyılın sonlarında görülmeye başlanmıştır [17].

Medresede müderrisin dışında öğretimle yükümlü muidler bulunmaktaydı. Muid müderrisler tarafından danişmend de denilen Sahn öğrencileri arasından liyakatli bulunarak seçilirdi. Bunlar, müderris-talebe arası bir mevkide idi. Genel olarak bugünün mânâsı ile asistanlığı karşılamakla birlikte muidliği, doçentlik şeklinde değerlendirenlerde bulunmaktadır. Muidler, danişmendlere, müderrisin verdiği dersi tekrar eder ve ayrıca Tetimme Medreselerinde suhtelere ders verirdi. Belirli bir dönem muidlik yaptıktan sonra müderrisin delâletiyle kendisine bir medrese verilirdi. Her medresede bir müderris ve bir muid bulunmakta idi. Müderris günlüğünün 50 akçe olduğu bir medresede muide günlük 5 akçe verilirdi [18].

Bu kurumlarda öğrenciler ise bedava eğitim ve öğretim yapmakla kalmaz vakfiyenin tespit ettiği miktarda burs dahi alabilirdi. Karşılıksız yiyecek yardımının yapıldığı öğrencilere kalacak odalar tahsis edilir ve

---

15 Aynı, s. 26-27.

16 Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İÜEFY., İst: 1984, s. 20, 28.

17 Aynı s. 21.

18 M. Bilge, a.g.e., s. 28, 34-36.

öğrenciler sürekli himaye altında bulundurulurdu. Öğrenciler kaldıkları odalarda kendi işlerini kendileri yapar, kitablarını kendileri istihsah ederdi [19]. Öğrenciler bir medreseden diğer bir medreseye geçerken temessük, Sahn'dan mezun olurken icazetnâme alırdı [20]. İcazetnâme alıp mülazım olanlar yedi sene sonra, açılan Rüus imtihanına girer ve muvaffak olursa Ders-i Âm'lık pâyesi alırdı [21].

Medreselerde kaynak kitapların Arapça olması nedeniyle eğitim dili, Arapça olma meyli göstermiş ve fakat Türkçe de kullanılmıştır [22].

Medreselerde okutulan dersler umumiyetle naklî ve aklî olmak üzere iki kısımda toplanmıştır. Naklî kısma dahil olan ilimler tefsir, hadis, fıkıh ve feraiz, aklî kısma dahil olan ilimler ise mantık, kelam, belagât, lûgat, hendese, hesap, heyet ve ilm-i hikmet (felsefe) olarak tespit edilmiştir [23]. Medresede öğretim süresi kat'i olarak belirtilmemiş olmakla birlikte öğrencinin istidat, liyakât ve ehliyetine göre süre uzayıp kısalmakta ve en az 1-2 yıl sürmektedir [24].

Talebeler eğitim yılları boyunca cer sistemi yoluyla Receb, Şaban ve Ramazan aylarında memleketin en ücra köşelerine medreselerin bulunmadığı mahallere giderek bir nev'i staj yapardı [25].

XVI. yüzyılın sonlarına doğru medreselerde bozulma emareleri görülmeye başlamıştır. 1591 tarihinde felsefe derslerinin kaldırılmasıyla aklî ilimlerin öğretilmesine nihayet verilmiş ve naklî ilimler umumiyetle ön plana çıkmıştır. Tartışma ve münazara metodu bırakılarak kitabî ve

---

19 Aynı s. 38-40.
20 C. Baltacı, a.g.e., s. 34.
21 F. R. Unat, a.g.e., s. 4.
22 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, 5. Bas. Kültür Kolej Yay. İst. 1994, s. 60.
23 M. Bilge, a.g.e., s. 41.
24 Y. Akyüz, a.g.e., s. 60.
25 Aynı, s. 66.

dogmatik bir yöntem hâkim olmuştur. Medreseler kemmiyet ve keyfiyet açısından çağın ihtiyaç ve icablarına göre tahsil ve terbiye veremez olmuştur [26]. İlmî özgürlüğünü kaybeden medreselere iltimas, rüşvet ve siyaset karışmış, müderrislerin tayinlerinde ehliyet ve liyakât aranmaz hale gelmiştir. Tefsir, Hadis ve bilhassa Riyaziyat ve Tabiiyat gibi ilimler ders programlarının haricinde tutulmuştur [27].

Bu esnada büyük düşünürler sayesinde eğitim ve öğretim metodlarını ve ders programlarını değiştirerek eğitim sahasında da tekâmül gösteren Avrupa, üniversitelerini geliştirerek ilmî rönesansını gerçekleştirmiştir [28]. Katip Çelebi ve Koçi Bey gibi mevcut durumu ifade edenler çıkmışsa da gerekli tedbirler alınamamıştır [29]. Zamanla daha bir koyu taassub içine dalan medreseler ıslaha ve bilhassa kendi bünyelerinde yapılacak değişikliklere şiddetle karşı koymuştur.

4- Enderûn ve Azemi Oğlan Mektebi :

Enderun Mektebi saray hizmetleri için bilgili ve görgülü adam yetiştirmek amacıyla kurulmuş olup temel gayesi; hükümdarın yakın maiyetini teşkil edecek kimselerin her bakımdan seviyeli ve ehliyetli bir surette yetiştirilmesidir [30]. Okul, II. Murad zamanında kurulmuştur. Talebeleri Acemi Oğlanlar arasında seçilen bu mekteb, Osmanlı eğitim sisteminin elit kadro eğitimi ile meşgul olan bölümünü meydana getiriyordu [31].

Bu mektebten yetişenlerin bir kısmı saray dışında va-

---

[26] B. Kodaman, a.g.e., s. 2.

[27] H.A. Koçer, a.g.e., s. 12-13.

[28] B. Kodaman, a.g.e., s. 2, H.A. Koçer, a.g.e., s. 12.

[29] H.A. Koçer, a.g.e., s. 12.

[30] F.R. Unat, s. 10.

[31] Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, 2. Bas. Eser Matbaası, İst: 1977, C. 1-2, s. 11; Ülker Akkutay, Enderûn Mektebi Ank: 1984, s. 26.

zifelendirilerek Osmanlı'da asırlar boyunca idarî ve askerî kadrolarda hizmet görmüşlerdir. Bir kısmı da musikî ve el sanatlarındaki üstün kudretleri ve sanatkâr kabiliyetleriyle Türk kültür ve sanatının gelişmesinde rol oynamışlardır [32].

Enderûn Mektebi mütekâmil haline Fatih Sultan Mehmet zamanında ulaşmıştır. Mektebin öğrencileri düzenli ve sürekli olarak devşirme usulü ile sağlanırdı. 3-5 Yılda bir padişah tarafından gönderilen özel komisyonların Rumeli'deki hıristiyan teba arasından yetenekli, eli yüzü düzgün çocukların seçilmesine devşirme usûlü denilmektedir. 8-20 Yaş arasındaki bu çocuklara acemi oğlan adı verilirdi. Bunlar, Türkçe öğrenmeleri ve İslamiyeti benimsemeleri için Anadolu'daki Türk ailelerinin yanına verilirdi [33]. Edirne, At meydanı, İbrahim Paşa, Galata ve İskender Paşa saraylarında askerî eğitime tâbi tutulan acemî oğlanlar daha evvel padişah tarafından seçilir yetiştirilirdi. Gelibolu ve İstanbul'da eğitilen acemi oğlanlar Yeniçeri Ocağını meydana getirirdi [34].

Enderûn derece ve hizmet itibariyle altı odaya ayrılıyordu ki bunlar: Büyük ve Küçük Oda, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Koğuşu, Hazine Odası ve Has Oda idi [35].

Hazırlık Sarayından seçilen Acemi Oğlanlar Büyük ve Küçük Odalara alınır ve en seçkin hocalarla eğitilir ve Türk kültürü ile müslüman akîdesi, eğitim ve öğretimlerinin temelini teşkil ederdi [36]. Kur'an, Tecvid, Din Dersleri, Yazı, Türkçe, Arapça ve Farsça belli başlı dersleri idi. Bu derslerle birlikte atlama, koşu, meç, ok çekme, güreş ve tokmak oyunları gibi amelî dersleride bulunmakta ve bu sayede zihnî ve bedenî

[32] F.R. Unat, a.g.e., s. 6.
[33] Y. Akyüz, a.g.e., s. 80.
[34] H.A. Koçer, a.g.e., s. 15.
[35] Ü. Akkutay, a.g.e., s. 7.
[36] H.A. Koçer, a.g.e., s. 16.

gelişme birlikte temin edilmeye çalışılmakta idi [37].

Enderûn mektebinde sıkı bir disiplin hâkimdi. Büyük ve Küçük Odalara alınan çocuklar en az 11 yaşında idi. Anahtar, peşkir ve şerbet hizmetinde kullanılan ve bu odadan yetişenler zamanı gelip yer açılınca Seferli Koğuşu'na girerdi, aksi halde sipahi veya silahdar bölümlerine çıkarılırdı. 1675 Tarihinde kaldırılan bu odaların yerini 1715'de Galatasaray almıştır.

Seferli ve Kiler Koğuşu ile Hazine Odasında yüksek seviyede eğitim ve öğretim uygulanmaktaydı. Türlü el sanatları ile maharetlerin öğretildiği bu kısımlarda bilgi seviyesi medreseler ölçüsünde idi. Bütün Enderûnluların derslere devamı mecburî idi ve 7-8 yıl sürerdi. İstidadı ve isteği olanlara dışardan alâkalı oldukları ilim ve sanat dallarını öğretecek hocalar getirtilirdi [38].

Koğuş ve odalar arasındaki geçiş belli bir sıra ve nizama dayanıyordu. En üst oda Has Oda idi ki mevcudu diğerlerine nazaran oldukça azdı. Padişahın en yakın hizmetlileri hep bu odaya mensub kimselerdi. Bu odanın altı kıdemlisinden başka diğerleri dışarıya çaşnigir, müteferrika ve bazan de Sancak Beyi olarak çıkarlardı. Diğer altı büyük ağa devlet hizmetlerine çıkarılır veya önemli mevkilere atanırdı [39].

Enderûn, devlet hizmetleri için hazırlayıcı ve yetiştirici nitelikte bir kaynak okul idi. Menavino'ya göre İç Oğlanlar sisteminin çağdaş bir gözlemi, bu sistemin birinci derecede bir eğitim sistemi olduğunu gösterir. Gençler sarayda eğitilerek tüm çalışmaları ve öğrenim hayatları, devlet yönetimine fayda sağlayacak şekilde düzenlenmişti. N. M. Penzer'e göre ise, talebeyle, sadece terbiye şekli zor ve uzun olan bu mek-

---

[37] Aynı,

[38] F.R. Unat, a.g.e., s. 11.

[39] Aynı, s. 12.

tebteki tahsil müddetince değil bütün hayatı boyunca ilgilenilirdi. Hem sivil, hem bahrî ve hem de askerî elemanlar yetiştiren ve son derece titiz bir program çerçevesinde hareket eden Saray Mektebleri eğitim tarihinde tek örnektir [40].

1826 Tarihinde ilga edilen Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan ordunun büyük ve küçük subay ihtiyacının dışardan karşılanması ve daha sonra açılan Batılı tarzdaki okulların çoğaltılması Enderun'un önem ve itibarını sarsmıştır. Enderûn'un gösterdiği yenileşme çabalarına rağmen, mezunlarının eskiye oranla devlet kademelerinde rağbet görmemeleri halk ve devlet nazarında değerini düşürmüş ve 1908'de kapatılmıştır [41].

Enderunlular sarayda bulundukları müddetçe evlenemezler ve özel müsaade almadan dışarı çıkamazlar ve geceleri katiyen dışarda kalamazlardı [42].

Enderun Mektebi ile arasında birbirlerine kaynak olmak bakımından bağlantısı olan ve iç bünye yönünden birtakım benzerlikleri bulunan ikinci bir mekteb de Acemi Oğlanları Mektebidir [43].

Yeniçeri Ocağının kaynağını teşki eden devşirmeler Acemi Oğlanları Mektebinde yetiştirilirdi. Pençik ve Devşirme usûlü ile toplanan çocuklardan bir kısmı zeki, kabiliyetli ve fizikçe muntazam görünenler Edirne ile eski ve yeni saraylara Galata, At Meydanı ve İskender Çelebi Saraylarına yetiştirilmek üzere gönderilir iken bir kısmı ise Türkleştirilmek gayesiyle Türk ailelerinin yanına verilirdi. 3-8 yıl süren bu devrenin nihayetinde bunlar Gelibolu ve İstanbul'da kurulmuş olan

---

[40] Ü. Akkutay, a.g.e., s. 64.
[41] H.A. Koçer, a.g.e., s. 16-19.
[42] F.R. Unat, a.g.e., s. 12.
[43] Aynı, s. 10.

Acemi Ocağı Kışlalarına yollanırlardı. Uzmanların eli altında hem eğitim görür ve hem de ordunun yardımcı hizmetleri için yetiştirilirdi [44].

II. Bayezıd zamanında 1482 tarihinde yapılan ve Enderûn'a sürekli kaynaklık eden Galatasaray'da bulunan İç Oğlanlar Baş, Orta ve Küçük Oda olmak üzere üç gruba ayrılmakta idi. Her odanın bağımsız bir öğretmeni vardı. Bu öğretmenlerden başka yazı, Kur'an, müzik öğretmenleride bulunmakta idi. Silah kullanmak, ok atmak, cirid oynamak gibi savaşa hazırlayıcı talimler de yapan İç Oğlanların saraya alınmayanları Kapıkulu Süvari bölüklerine çıkarılırdı.

Devşirme usûlünün bozulduğu ve bu kaynağın kuruduğu XVIII. yüzyılın başlarında itibarı artan Galatasaray, saraya intisab etmenin tek kapısı hâline gelmiştir [45].

5- Eğitimde Batılılaşma Hareketleri :

Tanzimat'tan evvel Türkiye'de çağdaş ihtiyaçlara göre kurulup teşkilalandırılan eğitim kurumlarını askerî okullar teşkil etmektedir [46]. Askerî sahada sistemli bir eğitim ihtiyacı XVIII. yüzyıl başlarında hissedilmiştir.

1730 ihtilâlinden sonra devlet yabancıların da yardımıyla Topçu sınıfının teknik bilgiye sahib Astsubay kadrosu için 1734'de Hendesehâne adında bir okul açılmıştır ki bu okul asker ve sivil mühendis okullarının çekirdeği ve müsbet bilimler öğreten ilk meslekî eğitim kurumudur [47].

1773'de Çeşme deniz bozgununun verdiği sarsıntının tesiriyle, ihtiyaç duyulan donanma için mühendis yetiştirmek üzere Mü-

---

[44] Aynı, s. 13.
[45] Aynı, s. 13.
[46] F.R. Unat, a.g.e., s. 4.
[47] Aynı,

hendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn açıldı. Bu okula Fransız hocalar getirildiyse de Rusların tazyiki neticesinde geri çekilmişlerdir. Bunun üzerine okulun hoca ihtiyacı İsveç ve İngiltere'den karşılanmıştır [48].

Okulun programı günümüz ilk ve orta öğretim programları seviyesinde idi. İlk etabda okuma-yazma, Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri verilir daha sonra ise matematik ve denizcilik bilgileri öğretilirdi. Öğretim süresi 3 yıl olan bu okulda 1. ve 2. sınıflarda ortak ders gören öğrenciler 3. sınıfta uzmanlık sınıflarına ayrılırdı. Bu okulda 1842'lerden itibaren Fransızca seçmeli, İngilizce zorunlu ders haline getirildi [49].

Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn'a paralel olarak, kara kuvvetlerinin ihtiyaç duyduğu kara, topçu ve istihdâm subayları ve askerî mühendisleri yetiştirmek üzre 1793'de Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn açıldı [50]. Öğretim süresi 4 yıl olan Mühendishâne-i Berri ile daha evvel kurulan Mühendishâne-i Bahrî'nin tahsil usulü 1796'da birleştirildi. Matematik ve Tabii İlimlere dair Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye isimli bir eser yazan ve ilk kez Avrupa'nın yüksek matematiğini, modern fiziğini kısmen de olsa ülkeye taşıyan Hoca İshak Efendi ile birlikte o dönemin kıymetli hocaları bu okulda ders vermekte idi.

Bu okulun son sınıfındaki öğrenciler istihkâm, yol, bina, köprü vs. gibi devletin inşaat ve tamir işleri için taşraya gönderilirdi. Ayrıca bunlardan bulundukları bölgelere ait haritaların çıkartılması istenirdi [51].

Yine bu dönemde günümüz Tıp Fakültelerinin ilk çekirdeği olan Tıphâne-i Âmire, tabib ve cerrah yetiştirmek gayesi ile 1826'da açılmıştır. Öğretim süresi 4 yıl olan ve Fransızca eğitim yapan bu okul, 1832'de

---

48 H.A. Koçer, a.g.e., s. 26.
49 Y. Akyüz, a.g.e., s. 125.
50 H.A. Koçer, a.g.e., s. 28.
51 Y. Akyüz, a.g.e., s. 126.

açılan Cerrahhâne ile birleştirilerek iki yıllık bir okul haline getirilmiş ve fakat bunun kifayetsiz olduğu düşünülerek 1838'de yeniden teşkilatlandırılmış ve Dârü'l-Ulûm-u Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Âdliye-i Şahâne adını almıştır. Bu okul bünyesinde lâboratuvarlar düzenlenmiş, kütüphane ve matbaa kurulmuştur. Yine bünyesinde 2 yıllık eczacı ve 3 yıllık cerrah sınıfları açılmış ve öğretim süresi 6 yıla çıkarılmıştır [52].

Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye ise 1834'de Asakir-i Mansure-i Muhammediye adındaki yeni ordunun eğitimi maksadı ile açılmıştır. İki kısımdan müteşekkil olan bu okulun ilk kısmı hazırlık sınıfı idi ve 8 sınıfa ayrılmıştı. Bu kısmın eğitimi bitince öğrenci arasından istidatlı olanlar seçilerek meslek eğitimine yani II. kısma alınıyorlardı.

1859 yılında Paris'te, Harbiyenin bir şubesi durumunda olan Mekteb-i Osmanî açıldı. Fransa'ya gönderilen öğrencilere Fransa Harp Okuluna devam etmeleri için gerekli bilgiler kazandıran bu okulun öğretim dili de tabiatiyle Fransızca idi [53].

Mekteb-i Harbiye giderek çağına göre ileri seviyede bir eğitim müessesesi haline gelmişti. Mezûnlarının sivil okullarda müsbet ilim hocalığı yapmaları bu okulun, subay yetiştirmenin yanında memleket için bir öğretmen kaynağı durumunda olduğunu göstermektedir [54].

Mehterhâne bölüğünün Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılması ile hasıl olan ihtiyaç, 1834'de Mızıka-i Hümayûn Mektebi'nin açılması ile giderildi [55].

---

[52] F.R. Unat, a.g.e., s. 5.
[53] Y. Akyüz, a.g.e., s. 128.
[54] Aynı.
[55] Aynı,

Bu dönemde açılan bir diğer okul Mekteb-i Maârif-i Adliye'dir. Tanzimat öncesinde memurlar; sibyan mekteblerini bitirenlerin çırak olarak alınıp ehliyetli memurlar gözetiminde yani alaylı usûlü ile yetiştiriliyordu. Daha sonraları Bâb-ı Âli, Defterdarlık, Meşihât ve Serasker Kapısında özel öğretmenlerin bulunduğu ve "Mekteb" adının verildiği odalarda yetiştirilmeye çalışıldı. 1839'da bu gayeye hizmet amacıyla Mekteb-i Maârif-i Adliye tesis edildi [56].

B- Tanzimat Dönemi'nde Eğitim Kurumları :

1- Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'ne Kadar Eğitimin Durumu

a- Eğitim Teşkilâtı:

Osmanlı Devleti'nde tedricen gelişen "eğitimde ıslahat" anlayışının bir nev'i kökleştiği dönem olan Tanzimat Dönemini bir bütün olarak incelemek pek tabiidir. Lâkin II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminin esaslarının belirlendiği, eğitimin sistemleştirilmeye çalışılarak bir bütün olarak değerlendirildiği Maârif-i Umumiye Nizamnamesinin önemine binaen, Tanzimat dahilinde eğitimi iki kısımda incelemek ve neticeleri itibariyle fayda sağlayacaktır. Bu tasnifle bilhassa II. Abdülhamit dönemine kadar eğitimdeki uygulamaları tesbit etmek mümkün olacaktır.

Maârif alanında reform lüzumu XVIII. yüzyılda anlaşılmış ve bazı tedbirlere başvurulmuş iken, memleket sathında yapılacak yeniliklerin tasarlandığı ve Osmanlı Rönesansı denilen Tanzimat Fermanı'nda maarife yer verilmemiştir [57]. Tanzimat döneminde maârifle ilk temas 1845 tarihinde Meclis-i Muvakkat'in açılmasıdır. Bu meclisin 1846'da ha-

---

56 F.R. Unat, a.g.e., s. 16.

57 B. Kodaman, a.g.e., s. 9.

zırladığı ve Sultan Abdülmecid'e takdim ettiği lâyihada öğretim üç kademeye ayrılmıştır. Lâyihada ilk öğretimi teşkil eden Sıbyan Mekteblerinin ıslahı, orta öğretim kademesini oluşturacak rüşdiyelerin açılarak çoğaltılması, yüksek öğretim seviyesinde bir Dârü'l-fünûn'un kurulması ve bu işleri gerçekleştirecek daimî bir Maârif Meclisi'nin teşkili hususunda tavsiyelerde bulunulmuştur. Millî eğitim işleri ilk defa müstakil olarak bu meclis tarafından ele alınmıştır [58].

Lâyihada bahsedilen hususlara istinaden 1846'da Meclis-i Maârif-i Umumiye kurulmuştur. Bu meclis, Osmanlı Devleti kuruluşları içinde maârif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluş olması sebebiyle eğitim tarihimizde mühim bir yer işgal eder [59].

Karar organı olma vasfını taşıyan Maârif Meclisi'nin, ihtiyaç duyduğu icra organının kurulması teklifi dikkate alınarak 1846'da, mevcut okulların idarî mesuliyeti de uhdesinde toplanan Mekâtib-i Umumiye Nezareti kuruldu. Merkezî maârif teşkilâtının kurulmasında önemli bir adım olan Nezaretin yetki sahası sıbyan ve rüşdiye mektepleri ile sınırlıdır [60].

1846'da Muvakkat Maârif Meclisi tarafından takdim edilen lâyihada açılması tavsiye olunan Dârü'l-fünûn'da okunacak fen kitablarını hazırlamak üzere bir "Encümen-i Dâniş" teşkili düşünülmüş ve 1851'de henüz Dârü'l-fünûn inşası bitmeden heyet, çalışmalara başlamıştır [61]. İlk millî akademimiz olma özelliğini taşıyan ve memleket çapında ilmi ve fenni yayma görevi de bulunan Encümen-i Dâniş, okullar için lüzumlu olan ders kitaplarını hazırlama ve Dârü'l-fünûn müf-

---

58 F.R. Unat, a.g.e., s. 19, 27.
59 B. Kodaman, a.g.e., s. 11.
60 Aynı, s. 12.
61 F.R. Unat, a.g.e., s. 20.

redatında bulunan kitabları te'lif ve tercüme ettirme yoluyla faaliyetlerine başlamıştır. Fakat istenilen seviyede fayda sağlayamayarak işlevini kaybetmiş ve 1862'de tamamen ortadan kalkmıştır [62].

Encümen-i Dâniş'in kurulması, öğretimin birliği ve ilmî araştırma zihniyetinin ve ayrıca şeklî yeniliklerle birlikte eğitimde anlayış, program ve usulde de yenilik yapma düşüncesinin yerleştiğini göstermesi açısından büyük bir önem arzeder [63].

Avrupa Devletlerinin Tanzimat'a karşı memnuniyetsiz bir tavır alması üzerine Osmanlı Devleti 1856'da yeni bir ıslahat programı hazırlayıp yayımlamak lüzumunu hissetmiştir.

Eğitime dair bazı hususların da zikredildiği Islahat Fermanı, 1856 öncesi mevcut Türk eğitim hayatına yenilik getirmekten ziyade gayri müslimlere tanıdığı kültür bağımsızlığı, okul açma ve Türk okullarına girme serbestliği ile gayr-i müslim maârifinin ihyasını sağlanmıştır. Ferman, Osmanlı Devleti'nin kültür, eğitim ve siyasî düşünce yönünden parçalanma mecrasına sokulması ile neticelenmiştir [64].

Devlet içerisindeki Türk unsurunun ecnebi ve gayr-i müslim teb'aya karşı varlığını sürdürebilmesi için merkezî bir maârif teşkilatına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacı gidermek gayesiyle 1857'de Maârif-i Umumiye Nezareti kuruldu Mekâtib-i Umumiye Nezaretini de (1846) bünyesine alan yeni nezaretle ilk defa ülkede bugünün anlayışı ile bir Millî Eğitim Bakanlığı tesis edilmiş oldu [65].

3 Mart 1861 tarihinde "Maârif Nezareti'nin Vazifelerine Dair

---

[62] Aynı.
[63] B. Kodaman, a.g.e., s. 13.
[64] Aynı, s. 15.
[65] F.R. Unat, a.g.e., s. 21.

Mevâd" adıyla Nezarete bir vesika yollanmıştır. Buna göre;

1- Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye'den başka bütün okullar Maârif Nezaretine bağlı olacaktır.

2- Öğretim, a) Sıbyan, b), Rüşdiye, c) Çeşitli fenlere ait mektepler şeklinde üç dereceye ayrılmıştır. Sıbyan okullarında müslim ve gayr-i müslim ayrı olacaktır.

3- Rüşdiyelerde talebeler karışık olacak ve devlete yararlı fenlerle, üst dereceye gitmek isteyenler için bazı temel bilgiler öğretilecektir.

4- Üçüncü derecedeki okullarda her türlü ilim ve fen okutulacak ve bu okullar karışık olacaktır.

5- Sınıf geçme imtihanlarla olacaktır.

6- İkinci ve üçüncü dereceli okullarda öğretim dili Türkçe olacak ve öğretmenlerin bu dili iyi bilmeleri şartı aranılacaktır.

7- Daha önce kurulmuş olan Maârif Meclisi'nden başka nâzırın emrinde yukarıdaki maddeleri uygulamak ve mevcut okulların nizamnamelerini tamamlamakla görevli, müslim ve gayr-i müslim üyelerden müteşekkil bir Meclis-i Muhtelit kurulacaktır [66].

İkinci ve üçüncü derecedeki okullarda öğretim dilinin Türkçe olarak tesbit edilmesi milliyetçilik akımının (Osmanlılık) maârifteki tezahürüdür ki bu madde ile nezaret millî bir hüviyet kazanmıştır. Ayrıca yine bu okullarda müslim ve gayr-i müslim çocukların birlikte eğitilmesi dönemin siyasî hedefi olan bir Osmanlı milleti yaratma gayretinin eğitime yansımasıdır [67].

Meclis-i Muhtelit ve Meclis-i Maârif-i Umumiye, verimsiz ça-

---

[66] H.A. Koçer, a.g.e., s. 65.
[67] B. Kodaman, a.g.e., s. 17.

lışmaları sebebiyle 10 Şubat 1864'de lağv edilmiştir. Bunların yerine Maârif-i Umumiye Hey'eti kurulmuştur. Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime ve Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye isimlerinde iki komisyondan oluşan bu meclis, komisyonların vazifeleri itibariyle de iki şubeye ayrılıyordu: Daire-i Mekâtib-i Mahsusa ve Daire-i Mekatib-i Umumiye [68].

Maârif Nezareti dışında 1862'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin ve daha sonra 1865'te Nezaret idaresi altında Tercüme Cemiyeti'nin kurulması ile başlarda konferanslar yoluyla halka tanıtılmaya çalışılan Batı ilim ve fenninin eğitim müesseselerine taşınarak bunlardan istifade yoluna gidilmiştir [69].

Osmanlı Devleti, üzerindeki Batı kaynaklı tazyiklerin giderek artması üzerine Batı devletlerinin ayrı ayrı hazırlayarak hükûmete sunduğu tezkerelerden, "Osmanlı Birliğini" savunması gerekçesi ile Fransa tezini kabul etmiş ve bu seçimin bir neticesi olarak 1868'de Galatasaray Sultanîsi açılmıştır [70]. Bu seçimin bir diğer sonucu da1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnâmesidir.

Maârif Nazırı Saffet Paşa'nın gayretleriyle hazırlanan ve Şûrâ-yı Devlet tarafından dikkatle incelenip müzakere olunduktan sonra 1 Eylül 1869'da yayımlanan Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi, bir çok yönden olduğu gibi yönetim örgütü bakımından da esaslı yenilikler getirmiştir [71].

b- İlk Öğretim :

8 Nisan 1847'de, ilk defa düzenlenen ilk okul program ve yönetmenlikleri yayımlanmıştır. Maârif Meclisi tarafından hazırlanan Sıb-

---

[68] F.R. Unat, a.g.e., s. 23.
[69] B. Kodaman, a.g.e., s. 19.
[70] Aynı, s. 22.
[71] F.R. Unat, a.g.e., s. 23.

yan okulları programlarını düzenleyen bu yönetmelikte; okunacak dersler Harekeli Türkî, Ahlâk-ı Memduha risâleleri, Türkî Tecvid, Türkî İlm-i hâl şeklinde belirlenmiştir. Bu yönetmenlik ile 7 yaşındaki her çocuğun okula devamı mecburi kılınmış, okuma ile yazma aynı önemde tutulmuş, dayak esas itibariyle kaldırılmış, metodlu öğretime doğru ilk adımlar atılmış, öğretim süresi dört yıl olarak belirlenmiş ve okullar imkan nisbetinde tertib edilmeye çalışılmıştır. Bütün bu yeni unsurların ilavesine rağmen değer açısından bir farklılık yoktur. Zira ilk öğretim için elzem olan gelirin temini, ders programlarının hayata dönük hâle getirilmesi ve öğretmen meselesi hâlâ ele alınamamıştır [72].

İlk öğretim basamağındaki okullar konusunda Maârif Nezareti kuruluncaya kadar pek fazla birşey yapılamamıştır. Nezaret kurulduktan bir müddet sonra 1862'de İstanbul ve çevresindeki bütün okulların, birden düzene sokulmasındaki güçlük dikkate alınarak, muhtelif yerlerdeki belirli okullarda, yeni kuralların uygulanmasına başlanılmıştır. Belirlenen okullarla öğrencilerden haftalık alınması terk edilerek öğretmene maaş bağlanması usûlü takib edilmeye çalışılmıştır. 23 Mayıs 1863 tarihinde ilk öğretim mecburiyetini getiren 1824 fermanını teyid eden resmî bir beyannâme yayımlanması bu seviyedeki okulların düzenlenmesi hususunda önemli bir adımdır. Sıbyan okullarının asıl bir nizama konulması Maârif-i Umumiye Nizamnâmesinden sonra gerçekleştirilmiştir [73].

c- Orta öğretim :

Tanzimat dönemi, orta öğretimi üç tür okul halinde şekillenmiştir. Bunlar; Rüşdiye, İdâdîye ve Sultaniye'dir.

---

[72] H.A. Koçer, a.g.e., s. 60.

[73] F.R. Unat, a.g.e., s. 39.

İlk kuruldukları zaman sibyan mekteblerinin daha iyi öğretim veren üst sınıfları gibi düşünülen rüşdiyeler, Tanzimat döneminde orta öğretimin en alt düzeyindeki okulu hâline getirilmiştir. Bu okullara, Askerî olanlarının dışında genel olarak Mülkiye Rüşdiyeleri denilmektedir [74].

1839 de açılan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve 1839'da açılan Mekteb-i Ulum-i Edebiye, rüşdiye düzeyindeki ilk okullardır. Bu tarihlerden 1847'ye kadar yenisi açılmayan rüşdiye tipi okullar bu tarihten itibaren artmış ve İstanbul'da 1874 tarihinde 18 rüşdiye tesbit edilmiştir. 1859'da ise ilk Kız Rüşdiyesi açılmıştır [75].

Rüşdiyeler arasında düzeyi daha yüksek tutulan ve Sultan Abdülmecit'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan tarafından 1849'da İstanbul'da yaptırılan Dârü'l-maârif hem rüşdiyelere örnek olacak ve hem de hükûmet dairelerine memur yetiştirecekti.

1845 tarihinde ordu merkezleri ile Bosna'da açılan idâdîler başlarda, Harbiye ve Askerî Tıbbiyeye girmek isteyen öğrencilerin eksik bilgilerinin tamamlandığı sınıflar karşılığında idi. Programları rüşdiyelerden pek farklı olmayan bu okullara 11-14 yaş arasında çocuklar alınıyordu. Öğretim süresi 4 yıl idi ve son sınıfta muhtelif yerlerdeki idâdî talebeleri İstanbul'da birlikte eğitilmekte idiler, idâdîlerin bir orta öğretim kurumu haline gelmesi 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ile olmuştur.

Sultaniye terimi, Galatasaray'da gerçek anlamıyla kurulan ilk liseye verilen Mekteb-i Sultani deyimi ile ortaya çıktı. Maârif Nezareti'nin kuruluşundan sonra rüşdiyelerin yüksek okullara öğrenci yetiştirme açısından yetersiz olduğu anlaşılarak, Batı ülkelerindeki yapı ve düzeyde

---

[74] Y. Akyüz, a.g.e., s. 143.
[75] H.A. Koçer, a.g.e., s. 54.

bir öğretim basamağının kurulması ihtiyacı hissedildi. 1867'de Fransız Hükümeti'nin Bâb-ı Âliye verdiği notanın aksülameli olarak, öğretim dilinin Fransızca olduğu bir lise açılmasına karar verilmişti. Fransızlarla ortaklaşa hazırlanan Mekteb-i Sultanî 1 Eylül 1868'de açıldı. Başlangıçta öğretim süresi 5'i ibtidâî, 5'i kolej sınıfı olmak üzere 10 yıl iken sonraları 3'ü ibtidai, 3'ü talî ve 3'lü âlî şeklinde düzenlenerek 9 yıla indirildi [76].

d- Yüksek Öğretim :

Muvakkat Maârif Meclisi'nin 1846'da hazırladığı rapor ile Dârü'l-fünûn'un açılması kararlaştırılmıştı. Fakat binasının inşâsı 18 yıl sürmüş ve ancak 1863'de açılmıştır. Bina bünyesinde çoğunluğunu Fransızca kitabların oluşturduğu 4 bin cildlik bir kütüphane ve döneme göre mükemmel kabul edilebilecek bir fizik ve kimya laboratuvarı vardı. Belirli bir programı ve öğretim kadrosu olmayan Dârü'l-fünûn'da konferanslar şeklinde verilen dersler sadece 1 sene devam edebildi [77].

Mekteb-i Mülkiye 1859'da İstanbul'da ilk sivil yüksek öğretim kurumu olarak açılmıştı. Sınavla öğrenci alan bu okulun öğretim süresi 2 yıl idi. 1867'de bu süre 4 yıla çıktı ve ders programlarına yeni dersler ilave edildi. Dersleri; Fenn-i Tarih ve Coğrafya, Hesap, Ekonomi, Politik, Nizamat-ı cedîde, Muahedât-ı Saltanat-ı Seniye, Umumî Devletler Hukuku, Usûl-i Defterî, Muhasebe ve Fransızca idi. Bu okul mezûnları 1873'lerden sonra açılan idadilerde yöneticilik ve öğretmenlik görevlerine de tayin edilmiştir [78].

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye sivil olmakla birlikte 1867'de Askerî Tıbbiyenin içinde kurulmuştur. Okul, 1872'de müstakil bir binaya geçerek bağımsız olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Öğretim dili Türkçe

---

[76] Y. Akyüz, a.g.e., s. 145-146.
[77] H.A. Koçer, a.g.e., s. 75.
[78] Y. Akyüz, a.g.e., s. 148-149.

olan bu okula rağbeti arttırmak için çeşitli metodlar takib edilmiştir. Okulda okunacak Tıbbiyeye dair yabancı dil kitapları ödüller konularak tercüme ettirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat dönemi Mülkiye'den sonra ikinci sivil yüksek okuldur [79].

Memleket okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere 16 Mart 1848'de Dârü'l-muallimîn-i Rüşdî açıldı. Bu okul, program, öğrenci ve öğretmenler bakımından medresenin etkisinde kalmıştır. Öğretim süresi 3 yıl olan ve rüşdiyelere öğretmen yetiştirilen bu okulda Arapça, Farsça ve Riyaziyat okutulduğunu bu okul mezunu Selim Sabit Efendi'nin şahadetnâmesinden anlamaktayız. Öğrenciler imtihanla belirlenmekte idi [80].

Bu okul programında rüşdiyelere girmeye başlayan Tarih, Coğrafya, Yazı, Türkçe ve İnşa derslerinin bulunduğu tahmin edilmekle birlikte Usûl-i Tedris (Pedagoji)'in mevcudiyetine dair bir bilgi bulunamamıştır [81].

1868'de Sıbyan Mekteblerine öğretmen yetiştirecek olan bir Dârü'l-muallimîn-i Sıbyan kurulmuştur. Ayrıca bu okula öğretmen okullarına öğretmen yetiştirme ve mevcut öğretmenlere yeni yöntemleri öğretme vazifesi de verilmişti. 1875 tarihinden itibaren taşrada da açılmaya başlanılan Dârü'l-mualimîn-i Sıbyan'ın öğretim süresi 2 yıl idi. Okutulan dersler ise, Ulum-i Diniye, İlm-i Muhariç, Tecvid, Hesap, Tarih, Coğrafya, İmlâ, İnşa Hüsn-ü Hat, Türkçe Sarf, Usûl-i Cedide üzre tehecci (heceleme) idi [82]. Öğretim usûlünün Batıdaki örnekleriyle kı-

---

79 Aynı.
80 H. Ali Koçer, a.g.e., s. 56.
81 Y. Akyüz, a.g.e., 158.
82 Aynı, H. A. Koçer, a.g.e., s. 79.

yaslanamayacak kadar ilkel olmasıyla birlikte Elifba-yı Tedris Usulünün programa konulması önemli bir gelişmedir [83].

e- Meslekî Eğitim :

Tanzimat döneminde meslekî ve teknik eğitime dair teşebbüslerde de bulunulmuştur. 24 Ocak 1847'de Amerikalı, Fransız ve Ermeni uzmanların nezaretinde Amelî Ziraat Mektebi, 1858'de Fransız orman mühendislerinin yönetiminde Orman Mektebi, 1874'de maden mühendisi yetiştirmek üzere Maadin Mektebi, 1860'da Telgraf Memurları Mektebi, 1861'de Ticaret Mektebi, 1860'da Niş'de, 1864'te Sofya ve Rusçuk'ta Islahaneler açılmıştır. Sahipsiz ve yetim müslim ve gayr-i müslim çocuklara, hayırseverlerin yaptırdığı bir binada sanat öğretmek için açılan bu Islahâneler, daha sonraki yıllarda Bosna, İşkodra, Edirne, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Erzurum ve Diyarbakır'da da tesis edilmiştir.

1864'deki Rusçuk Kız Islahanesini 1869'da Kız Sanayi mektebi takip etmiştir [84].

Memur yetiştirilmek üzere kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliye 1862-1863'de Rüşdiyeler üzerine aktarılarak öğretim süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir [85].

f- Özel Eğitim Kurumları :

Tanzimat dönemi'nde Türkler tarafından açılan pek fazla özel okul yoktur. Bu alandaki girişimlerin azlığının sebebi, Türklerin ticarî amaçla

---

[83] H.A. Koçer, s. 79.
[84] H.A. Koçer, a.g.e., s. 69, Y. Akyüz, a.g.e., 149-151.
[85] Y. Akyüz, a.g.e., 150.

okul açmayı yadırgamalarıdır. Ancak 1864'te Dârü'ş-şafaka'nın açılma hazırlıklarına başlanıldığı tesbit edilmiştir [86].

1856 tarihli Islahat Fermanı ile azınlıklar cemaat olarak okul açma ve geliştirme iznine kavuştular. Tanzimat'tan önce Rumların bazı okulları vardı [87]. Bu okullar İstanbul'un fethinden önce kurulan Fener Rum Mektebi, 1844'de kurulan Heybeliada Papaz Mektebi ve 1805'ten 1820'ye kadar faaliyet gören Kuruçeşme Rum Üniversitesi idi.

Ermenilerin Tanzimat öncesinde de okulları bulunmakla birlikte Tanzimat'tan sonra bu okullar büyük bir gelişme göstermiştir.

Rum ve Ermeniler gibi Yahudiler de mevcut okullarına bu dönemde yenilerine ilave etmişlerdir. 1854'de Musevi Asrî Mektebi açıldı. 1875'de Alliyans İsrailit adındaki bir örgüt İstanbul ve muhtelif yerlerde pekçok okul açtı.

Yabancı devlete tâbi vatandaş ve kurumların okul açması, Fransa'ya tanınan kapitülosyonlarla başlar. Katolik okullar Cizvit, Kapüsen, Lazarist vb. dinî örgüt ve misyonerler tarafından açılan bu Lâtin okullarının sayısı 1839'da, sadece İstanbul'da 40 adetti. Sen Benuva, Sen Lui Kolejleri, Sen Josef Mektebi, Natr Dam do Siyon Kız Koleji bunlardan bazılarıdır. Bu okularda yabancıların yanısıra müslim ve gayri müslim teb'a çocukları da bulmaktaydı.

Protestan okulları, daha ziyade taşrada açılmıştır. İstanbul'da açılan Protestan okullarının en önemlisi Robert Koleji idi. Bu okul 1863 tarihinde Amerikalılar tarafından tesis edilmiştir. Protestanlara ait Kız Koleji ise 1871'de açılmıştır [88].

---

86 Aynı, s. 71; Y. Akyüz, a.g.e., s. 152.
87 O. Ergin, a.g.e., C. 1-2, s. 508; Y. Akyüz, a.g.e., s. 152.
88 Y. Akyüz, a.g.e., s. 152-153.

2- Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nden Sonraki Durum :

a- Eğitim Teşkilâtındaki Bazı Düzenlemeler :

1 Eylül 1969'da hazırlanan Maârif-Umumiye Nizamnâmesi, millî eğitimi zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun olarak derleyip toplayan ve istikrarlı bir programa bağlayan bir teşebbüstür. Eğitim sadece okul ve okul idarelerinden ibaret görülmemiş, müze, kütüphane ve her türlü ilmî yayın faaliyetleri eğitime, bunlarla ilgili vazifeler de Maârif Nezareti hizmetlerine dahil edilmiştir. İlk öğretimin mecburiliği ilk defa olarak kanunî müeyyideleriyle birlikte yine bu nizamnâmede yer bulmaktadır. Okulların sınıflara ve derecelere ayrılması, öğretim usûllerinin düzenlenmesi, okul programlarının ana çizgileriyle tesbiti, öğretmenliğin gerekli formasyonunu veren müesseseleriyle bir meslek hâlinde teşkilatlandırılması, merkez ve vilayet eğitim işlerinin idare ve teftiş şekillerinin belli esaslara ve ihtisas kadrolarına bağlanması, imtihan usul ve kurallarının konulması, bilim kurumlarının genişletilmesi ve ilmî-idarî özerkliğinin bütün dayanakları düşünülmek suretiyle bir millî üniversitenin kurulması nizamnâmenin getirdiği yeni görüş ve yöntemlerdir. Millî eğitim hizmetleri için belli gelir kaynaklarının gösterildiği ve özel okulların tâbi olacağı esasların belirlendiği Nizamnâme, gerçeği gibi uygulanamamakla birlikte tüm aksaklıklara rağmen eğitimin mihverini oluşturmuştur [89].

Maârif idare ve teşkilatını kanunî hükümlere bağlayan Nizamnâmeye göre merkezî teşkilat;

Maârif-i Umumiye Nezareti

Meclis-i Kebir-i Maârif

a) Daire-i İlmiye

---

[89] F.R. Unat, a.g.e., s. 27-28.

b) Daire-i İdare

Tahrirat Kalemi

Muhasebe Kalemi

şeklinde düzenlenmiştir. Meclis-i Kebir-i Maârif bünyesinde kurulan Daire-i İlmiye çeşitli fenlere ait lüzumlu kitapları Türkçeye çevirecek veya çevirtecek ve Avrupa üniversiteleriyle temasta bulunacaktır. Daire-i İdare ise okul, müze, matbaa ve kütüphanelerle buradaki memurlara dair işlerle meşgul olacak ayrıca maârifle ilgili yönetmenlik, talimatnâme ve kararnâme taslaklarını hazırlayıp Meclisin genel kuruluna sunacaktır [90].

Vilâyetlerde ise Meclis-i Kebir-i Maârif'in bir şubesi olmak üzere bir Maârif Meclisi kurulacaktı. Bu mecliste başkan, 2 muavin, 4 muhakkik, müfettişler, 1 muhasib, 1 kâtib, 1 sandık emini bulunacaktır. Meclis, Maârif Nezaretinden gelen emirleri ve Nizamnâmenin öngördüğü hocaları vilâyet dahilinde uygulamak, vilayet maârif bütçesini ve tüm eğitim kurumlarını nezaret ve teftiş altında bulundurmak, vilayetin maârif durumunu ve ıslahı için yapılması gereken işleri rapor halinde Nezarete bildirmek ile yükümlüydü [91].

Nizamnâme merkezî teşkilâttan ziyade taşra maârif teşkilatı alanında yenilikler getirmiştir. Maârif müdürlerinin tayini, Maârif Meclislerinin teşkili ve bilhassa maârif muhakkikleri ile müfettişlerinin tayini eğitimin sadece nicelik değil nitelik yönüyle de ilgilenilmeye başlandığını göstermektedir.

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'yle, Osmanlı Devleti'ndeki tüm okullar, verdiği tahsile göre sınıflandırılmış ve her tahsil de-

---

90 Aynı, s. 23-24.

91 B. Kodaman, a.g.e., s. 22, 24.

recesinde yapılması gereken işler maddeler halinde gösterilmiştir. Bu yapılırken Fransız sistemi örnek alınmıştı. Nizamnâme'de mevcut okullar iki kısma ayrılmıştı: Mekâtib-i Umumiye (Genel Okullar), Mekâtib-i Hususiye (Özel Okullar) [92].

Nizamnâme'ye göre okulların tasnifi şöyledir:

Mekâtib-i Umumiye

1) Mekâtib-i Sıbyaniye (4 yıllık)

a) İslâm Okulları

b) Gayr-i Müslim Okulları

c) Kız Sıbyan Okulları

2) Mekâtib-i Rüşdiye (4 yıllık)

a) İslâmlar için Rüşdiye

b) Hıristiyanlar için Rüşdiye

c) Kız Rüşdiyeleri

3) Mekâtib-i İdâdîye (3 yıllık)

4) Mekâtib-i Sultaniye

a) Kısm-ı âdi (3 yıl)

b) Kısm-ı âli (3 yıl)

I Edebiyat Şubesi

II Fen Şubesi

5) Mekâtib-i Âliye

a) Dârü'l-muallimîn

I Rüşdiye Kısmı (3 yıl, muhtelit değil)

92 Aynı, s. 21.

II İdâdîye Kısmı (2 yıl)

III Sultaniye Kısmı (3 yıl)

b) Dârü'l-muallimat

I Sıbyan Kısmı (2 yıl)

II Rüşdiye Kısmı (3 yıl, muhtelit değil)

c) Dârü'l-fünûn

I Edebiyat ve Felsefe Şubesi

II Hukuk Şubesi

III Fen Şubesi

- Mekâtib-i Hususiye

1) Müslüman Teb'anın Açtığı Okullar

2) Gayr-i Müslim Teb'anın Açtığı Okullar

3) Yabancıların Açtığı Okullar

b- İlk öğretim

Nizamnâme'de her köy ve mahallede en az bir sıbyan mektebinin açılarak bu mektebin yayılması hedef edinilmişir. Bu okullara ait masraf o mahalle veya köy halkı tarafından karşılanacak ve öğrencilerin okula devamı mecburî kılınarak öğretim süresi 4 yıl olacaktır. Kızlar 6-10, erkekler 7-11 yaşları arasında okula devam edeceklerdir. Ders programları; Usûl-i Cedide Vechile Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Ahlâk Risâleleri, İlmihâl, Yazı Talimi, Muhtasar Fenn-i Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, Malumat-ı Nafıa Risâleleri derslerini ihtiva etmekteydi. Hıristiyan çocuklar bu okullarda Osmanlı Tarihi ve din derslerini kendi dillerinde okuyacaklardır. İlk öğretim zorunluluğuna uymayan anne babaya para cezası verilecektir [93].

[93] H.A. Koçer, a.g.e., s. 92; Y. Akyüz, a.g.e., s. 142.

c- Orta öğretim

1869 Nizamnâmesi, rüşdiyelerin açılma esasını nüfus yoğunluğuna bağlayarak rüşdiyelerin 500 haneli yerlerde açılabileceği hükmünü getirmiştir. Müslim ve gayr-i müslim teb'a için ayrı ayrı rüşdiyeler tesis edilecektir. Masraflarının il maârif idaresi tarafından karşılanacağı rüşdiyelerin ortak kısımlarında okutulacak dersler şöyledir; Mebâdi-i ulum-u diniye, Lisan-ı Osmanî Kavaidi, İmlâ ve İnşa, Tertib-i cedid üzre kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i Hutut, Mebadi-i Hendese, Defter tutma usûlü, Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Cimnastik, mektebin bulunduğu yerde ençok kullanılan dil, ticaret merkezlerinde ise 4. sınıfta Fransızca. Kız Rüşdiyelerinde erkek okullarından farklı olarak Müntehabat-ı Edebiye, Tedbir-i menzil, Muhtasar Tarih, Hesap, Nakşa medar olacak derecede resim, Ameliyat-ı Hiyatiye ve Mûsikî dersleri bulunmaktadır. Din dersleri ana dil üzerinden verilmekteydi. Rüşdiyeler o zaman için İstanbul ve il merkezlerine mahsus kılınmıştır [94].

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ile orta öğretim kurumu haline gelen idâdîler, Müslüman ve Hristiyan Osmanlı teb'asını birbirine kaynaştırıp ortak bir kültürle yetiştirme gayesine hizmet edecekti. İdâdîlerin bütün giderleri vilayet maârif idaresi sandığından istenecek ve 1000 haneli yerleşim bölgelerinde ve ihtiyaç hissedilen yerlerde açılacaktır. Uygulamada ise bu okullar yaygınlaştırılamamıştır. Sadece Mora Yenişehir'de bir idâdî açılabilmiştir [95].

İlk kısmını rüşdiyelerin, orta kısmını idâdîlerin oluşturduğu orta öğretimin üst basamağını ise Sultaniler teşkil edecekti. Nizamnâme'nin

---

[94] B. Kodaman, a.g.e., s. 93; Y. Akyüz, a.g.e., s. 143-144; H.A. Koçer, a.g.e., s. 93-94.
[95] Y. Akyüz, a.g.e., s. 145; H.A. Koçer, a.g.e., s. 104.

belirlediği bu sıralama neticesinde her vilâyetin merkezi olan şehir ve kasabalarda birer Sultani açılacaktı. Gündüzlü ve yatılı kısımlarının bulunduğu Sultanilerde öğrenciler paralı okuyacaklardı. Fakat bu okullar Girit hariç II. Meşrutiyet'e kadar hiç bir yerde açılamamıştır [96]. Ancak İstanbul'da 1873'de açılan Dârü'ş-şafaka sultanî seviyesinde bir okuldu. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye tarafından açılan bu okula anasız, babasız ve fakir çocuklar kabul edilmekte idi [97].

d- Yüksek Öğretim

1869 Nizamnâmesi Dârü'l-fünûn-u Osmani'nin açılmasını ve Edebiyat ve Felsefe, Hukuk ile Fen olmak üzere üç şûbeye ayrılmasını hükme bağlamıştır. Öğretim dili Türkçe olarak belirlemekle birlikte, Türkçe ders vermeğe kudretli iyi yetişmiş öğretmenler bulununcaya kadar dersler Fransızca üzerinden verilecekti. Öğrenciler gündüzlü, öğretim süresi mezuniyet rüusunu alacaklar için 3 yıl, hoca olmak isteyenler için 4 yıl olacaktır. Hoca olabilmek bir konuda ilmî seviyede hazırlanmış tezin onayı ile mümkündür. Bir nâzır tarafından idare edilecek olan Dârü'l-fünûn'un masrafları, özel bir surette kurulmuş olan sandığındaki gelir ile masrafları karşılanacaktır. Kayıd, müsvedde ve imtihan borçları, hediye ve vakıflar ile devletin yıllık yardımları okulun gelirini teşkil edecek, gelirler çoğaldıkça devlet yardımı tedricen azaltılacaktır. Okul bünyesinde kurulacak olan kütüphanenin masrafları da bütçede yer alacaktır. Ayrıca bir kimyahane ile değerli ve antika eserlerin toplanıldığı 4 dairede okula dahil edilecektir.

Dersleri halka da açık olacak olan Dârü'l-funûn 1870'de ikinci defa açılmış ve müdürlüğüne Avrupa'da müsbet ilim tahsili yapan Hoca

---

[96] H.A. Koçer, a.g.e., s. 102; F.R. Unat, s. 47-48.

[97] Y. Akyüz, a.g.e., s. 146.

Tahsin Efendi getirilmiştir [98].

Afganlı Şeyh Cemaleddin'in umumi bir konferansta sarfettiği bazı sözler bir takım çevreleri rahatsız etmiş ve neticede umumî konferanslar yasaklanmıştı. Bir müddet sonra 1871'de Dârü'l-funûn tamamen kapatılmıştır [99].

Muhtelif derecedeki okullar için mükemmel öğretmen yetiştirmek üzre Dersaadet'te bir büyük Dârü'l-muallimîn'in tesis edilmesini hükme bağlayan Nizamnâme Dârü'l-muallimîni Rüşdiye, İdadiye ve Sultaniye olmak üzere üç şûbeye ayırmıştır. Her şûbe edebiyat ve fen sınıflarına bölünecektir. Ayrıca kız sıbyan ve rüşdiyelerinin öğretmen ihtiyacını karşılamak için yine Dersaadet'te bir Dârü'l-muallimat açılacak ve müslümanlarla Hristiyanlar için ayrı sınıflar teşkil edilecektir. Bu hükümlere istinaden 1870'de İstanbul'da bir Dârü'l-muallimat açılmıştır.

Dârü'l-muallimin dersleri ile benzerliğinin bulunmasına rağmen hanımlara mahsus dersler Dârü'l-muallimat'ın farklı derslerini oluşturur. Ayrıca 1874-1875'de Dârü'l-muallimat'ın Sıbyan şubesinde Usûl-i Talim adıyla bir pedagoji dersi de bulunmaktadır. Bu ders Dârü'l-muallimîn-i Rüşdiye'ye 1878'de girmiştir [100].

e- Özel Eğitim Kurumları

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde özel okullar "devlet teb'asından veya ecnebiden olan ferdler tarafından ücretli veya ücretsiz tesis edilen okullar" şeklinde tarif edilmiştir. Bu okulların masrafları kurum veya okulun bağlı olduğu vakıf tarafından karşılanacaktı. Hesapsız bir şekilde artan özel okulların faaliyetlerini sınırlayarak bu okul-

---

98 H.A. Koçer, a.g.e., s. 105-106.

99 F.R. Unat, a.g.e., s. 51.

100 Y. Akyüz, a.g.e., s. 158, F.R. Unat, a.g.e., s. 31.

ları kaideler çerçevesinde tutma ihtiyacı neticesinde Nizamnâme'de şu hükümlere yer verilmiştir: Bu okullarda vazife yapacak muallimler Nezaret'ten veya mahallî maârif idaresinden şahadetnâme almak zorundadır. Adaba ve politikaya mugayır ders okutulmaması için ders cedveli ve okutulacak kitaplar yine Nezaret veya mahallî idareye tasdik ettirilmeli ve ayrıca İstanbul'da açılacak ise Nezaret'ten, taşrada açılacak ise vilâyet maârif idaresiyle vilâyet valisinden resmî ruhsat alınmalıdır. Bu şartları yerine getirmeyen okulların açılmasına ve devamına izin verilmeyecektir. Uygunsuz söz ve tavırlarda bulunacak olan talebe tedip kılınacak, kaidelere uymayanlar cezaya çarptırılacaktır. Nizamnâme'nin bu hükümlerinden maksad; devletin menfaatleri aleyhinde faaliyet gösteren bu okullar üzerinde devlet denetimini tesis etmektir [101].

Eğitimin bir bütün olarak değerlendirilip eğitime dair her meselenin temas edildiği Nizamnâme'nin hedefleri, nizamname hakkında yazılan mazbatada şu şekilde gösterilmiştir:

1- Öğretimde mecburiyet kaidesinin temini,

2- Okulların derece ve kademelere ayrılması,

3- Eğitim ve öğretim usûllerinin yeniden tanzim ve tertibi,

4- Öğretmenlerin iyi yetişmesini ve itibarını sağlayacak tedbirlerin alınması,

5- Merkezî maârif idaresinin düzenlenmesiyle vilayetlerde de maârif teşkilâtının kurulması,

6- Okullarda uygulanacak imtihan kaidelerinin tespit edilmesi,

7- İlmî kuruluşların çoğaltılması ve yaygınlaştırılması,

8- Maârif bütçesi için halktan yardım alınması,

---

101 H.A. Koçer, a.g.e., s. 115.

9- Memleket çapında Sıbyan, Rüşdiye, İdâdi ve Sultanilerin, İstanbul'da ise Dârü'l-funûn, Dârü'l-muallimîn, Dârü'l-muallimat ve Kız Rüşdiyelerinin açılması [102].

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ilânından hemen sonra uygulamaya konulmuş ve fakat istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Meclis-i Kebîr-i Maârif 1872'de tek meclis haline getirilmiştir. Vilâyetlerde de ya tam uygulanamamış ya da neticeye ulaşılamamıştır. Maârif Meclisleri sadece Tuna ve Bağdat'ta açılabilmiştir. 1869-1876 tarihleri arasında açılan okullar şöyledir:

1- Dârü'l-muallimat (1870)

2- Dârü'l-fünûn (1870 2. defa)

3- İdâdîler (1874)

4- Rüşdiyeler (Sayıları 87'den 386'ya çıkmıştır)

5- İbtidâîler (İlk numûne ibtidâî 1873'de açıldı)

6- Dârüû'ş-şafaka (1873) [103].

Tanzimat dönemi bir bütün olarak ele alınırsa istikamet itibariyle eğitim faaliyetlerinin dağınıklığı açıkça görülecektir. Bir tarafta medreseler, diğer tarafta Batı ilim ve fen anlayışının hakim kılınmaya çalışıldığı mektebler ve ayrıca millî ve dinî gayelerle açılan ve sayıları hızla çoğalan gayr-i müslim ile bunlara destek veren ecnebi okullar üç ayrı düşünce ve üç ayrı idealin temsilcileri idiler. Eğitimdeki bu gaye, plan ve program çeşitliliği eğitilen nesiller üzerinde tahrip edici tesirler yapmış ve birbirine düşman fertler yetiştirmiştir [104].

---

[102] Mahmut Cevdet, Maârif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilatı Matbaa-i Amire, İst. 1338, s. 102-109'dan nakleden B. Kodaman, a.g.e., s. 25.

[103] B. Kodaman, a.g.e., s. 27.

[104] H.A. Koçer, a.g.e., s. 124.

II. BÖLÜM : A- OSMANLI DEVLETİ'NDE LÂYİHA GELENEĞİ

Osmanlı Devleti'nde, lâyiha geleneğinin Koçi Bey'in IV. Murad ve I. İbrahim'e sunduğu risâlelerle başladığı kabul edilmektedir. Fakat Türk siyasî hayatında lâyiha usulünden önce Kutadgu Bilig'e kadar uzanan bir siyâsetnâme geleneği vardır.

Siyâsetnâmelerin gayesi, idare sanatı üzerine sultan ve vezirlere tavsiyelerde bulunmakdır [1]. Bunlar, daha çok, devlet yönetiminin ele alındığı öğretici ve nasihat edici türden eserlerdir. Bu türün ilk numuneleri olan Kelile ve Dimne, Kâbusnâme, Siyâsetnâme ve Kutadgu Bilig Osmanlı döneminde örnek alınan eserlerdir. Bunların yanında Osmanlı Türkiyesinde düşünürler, bilim adamları ve devlet memurları da birçok siyâsetnâme (nasihâtnâme) yazarak devlet başkanına ve devletin yönetici kadrosunda bulunan memurlarına yol göstermeğe çalışmışlardır [2]. Kenzü'l-Küberâ, Rumuzu'l-Kunûz, Nâsihât-ı Sultân Murâd, Enisü'l-Celîs, Miftâhü'l-Adl, Düstûru'l-Vüzera, Sülûkü'l-Mûlük Osmanlı siyâsetnâmelerinden bazılarıdır [3].

Hemen hemen siyâsetnâmelerle paralel gayeler taşıyan lâyihaları bunlardan ayıran en önemli farklılık ıslâhat düşüncesinin hakim olması idi. Fakat Koçi Bey Risâlesi'nden III. Selim dönemine kadar yazılan ilk dönem lâyihalarında, siyâsetnâmelerde olduğu gibi Kanûn-i Kadim'e dönmek ve onları tatbik etmek lüzumu üzerinde durulmuştu [4]. Ancak III. Selim döneminden sonradır lâyihaların, bir ıslahat raporu mahiyetini kazanmaları.

---

1 Ahmet Uğur, Osmanlı Siyâsetnâmeleri, Kültür ve Sanat Yay., s. 20.
2 Aynı, s. 109, 182.
3 Aynı, s. 18.
4 Aynı, s. 23.

Lâyihaları siyâsetnâmelerden ayıran diğer bir hususiyet de kişilerden çok sisteme yönelik ikaz ve tavsiyelerde bulunulmasıdır. Ahlâkî kaygılardan da bahsedilmesine rağmen lâyihaların temel kaygısı devletin muhafaza edilerek ikbâl günlerine dönülmesi olmuştur.

Öncelikle belirli sahalarda görülen bozulma, lâyihaların içeriğini meydana getiren ilk konulardır. Tabii bu meselelerin ele alınmasında siyâsetnâmelerin de tesirini, yerleşmiş bir metod olması hasebiyle kabul etmek lâzımdır. Şöyle ki padişah ve devlet adamlarının keyfî yönetimi, kanunların fenâ uygulanması, Yeniçeri Ocağının bozulması, vezir ve devlet adamlarının birbirine düşmesi, hazinenin israfı, reâyanın ihmal edilmesi, tımar ve zeâmet sahiplerini durumu, ordunun uğradığı bozgunlar, yer yer çıkan isyanlar hemen dikkati çeken konulardır [5].

Fakat belirli bölümlerdeki yıpranmanın buralarla sınırlı kalmayıp bünyenin tamamına sirayet ettiğinin anlaşıldığı anda lâyihaların muhtevası da genişlemiştir.

Hem günbegün su yüzüne çıkan problemlerin ağırlaşması ve hem de ister eski ister Batılı usulde olsun uygulanmaya konulan planların çeşitli nedenlerle başarılı olmaması, devlet adamları ve aydınları mütemadiyen lâyiha yazmağa sevketti ki bu, yine padişahın emri ile gerçekleşmekteydi. Bir nev'i devlet için tehlike çanı mevkiinde olan lâyihalar, problemlerin sürekliliği karşısında süreklilik kazanarak siyasî hayatın bir geleneği durumuna gelmiştir. Bu açıdan lâyihalara Osmanlı Devleti'nin, bilhassa son 1,5 asırlık gerileyişinin mâhiyet ve süratini gösteren bir ölçüm aleti de denebilir.

Bu geleneğin ilk örneğini teşkil eden Koçi Bey Risâlesi'nin tarihi

5 Aynı, Siyasetnameler hakkında geniş bilgi için ayrıca Bkz., Ekrem Memiş, Türk Kültür Tarihi, Konya 1996, s. 35-102.

1631'dir [6]. Sultan IV. Murad'a takdim ettiği bu risâlesinde Koçi Bey'in üzerinde durduğu konular şunlardır:

- Tımar ve zeâmetin haksız dağıtılması,

- Yeniçeri Ocağının düzensizliği,

- Vergilerin usulsüz toplanması,

- Fetva makamının ve medreselerin bozulması,

- Devlet teşrifât ve teşkilât esaslarının ihmâl edilmesi,

- Rüşvetin, devletin her kademesinde yaygınlaşması,

- Adalet ve asayişin temin edilememesi yüzünden ortaya çıkan fitne ve fesadın yayılması,

- Hazinenin boşalması [7].

Koçi Bey tüm bu sorunları şu sebeplere bağlar; ahlâkî çöküntü, iltimascılık ve eski kanunların terki [8]. Koçi Bey Risâlesi'nin siyasî tarih açısından oldukça önemli bir tarafı vardır. Devletin henüz ikbâl günlerini yaşadığı, dünyada hâkim tek güç halinde bulunduğu dönemlerde zaafiyetin ilk işaretlerini farketmiş olan Koçi Bey, üstelik bu zaafiyetin başlangıcını da yine imkânsız gibi görünen Kanunî dönemine dayandırmıştır [9].

Koçi Bey'e göre Kanunî'nin son yıllarında başgösteren, hükümdar da dahil olmak üzere saray erkânındaki olumsuz değişiklikler girift bir yapı arzeden devletin tüm kademelerine sıçramıştır. Fakat ilk müsebbipler baştakilerdir. İhmâller, yersiz ve haksız müdahaleler, ent-

---

6 Zuhuri Danışman, Koçi Bey Risâlesi MEB, İst., 1993, s. XIII.

7 Aynı, s. X, XI, A. Uğur, a.g.e., s. 176-177, B. Lewis, a.g.e., s. 22, 23.

8 B. Lewis, a.g.e., s. 26, A. Uğur, a.g.e., s. 178.

9 A. Uğur, a.g.e., s. 22, Z. Danışman, a.g.e., s. X.

rikalar, haddini bilmez davranışlar eski kaideleri unutturmuş ve ahlâkî çöküntüye zemin hazırlamıştır [10].

Koçi Bey oldukça net ve bütüne şâmil bu ifadelerden sonra yapılması gerekeni ve doğru olanı eskide bulmuş ve onu tavsiye etmiştir. İçinde bulunduğu imkân ve şartların da sınırlamasıyla, o tarihlerde Avrupa'da olan gelişmeleri takip edemeyen Koçi Bey ıslahattan ziyâde eskiyi ihyâ yoluna gitmiştir.

Koçi Bey'den sonra yukarıda da ifade edildiği gibi devletin durumu ile mütenasib şekilde artan ve gelenekselleşen lâyiha takdimi, problemlerin çözümüne çalışan bir çok devlet adamı ve düşünürce takibi kaçınılmaz bir yol olmuştur. Koçi Bey'den başka tesbit edebildiğimiz belli başlı lâyiha sahipleri şunlardır:

Kemânkeş Kara Mustafa Paşa (1644): Sultan İbrahim'e sunulmuştur [11].

Kâtip Çelebi (1656): "Düsturü'l-amel'i ıslahı halel" isimli eserinde Kâtip Çelebi, yapılması gerekenlerden ve özellikle eğitimle ilgili mevzulardan bahsetmiştir [12].

İbrahim Mütefarrika (1744): III. Ahmet'e sunulan lâyiha, devletin ihtiyaç duyduğu düzeni ve askerî nizamın faydalarını ihtiva eder [13].

De Bonneval: I. Mahmut'a Türk ordusunun, Avrupa metot ve silahlarını kullanması mecburiyetine dair çeşitli lâyihalar sunmuştur [14].

Hacı Ali Paşa (1776): I. Abdülhamid'e 1768'de Bağdat ta-

---

10 Z. Danışman, a.g.e., s. X, XI.
11 Agâh Sırrı Levend, "**Siyâsetnâmeler**", Belleten, TDKY Ankara; 1963, Sayı 217, s. 191.
12 Aynı.
13 Aynı, s. 192.
14 E.Z. Karal, a.g.e., S. s. 57.

raflarında başgösteren ayaklanma dolayısıyla alınan tedbirlerden ve ülkenin ıslahından bahseden bir lâyiha vermiştir [15].

Resmî Efendi (1779) Lâyihat [16].

Yusuf Kamil Paşa, Mehmet Rasih Efendi, Mustafa Reşit, Abdullah Berri Efendi, Tatarcık Abdullah Molla, Defterdar Şerif Efendi, Elhac İbrahim Efendi, Veli Efendi, Ali Faik Efendi, Mustafa İzzet Efendi, Tersane Emini Osman Efendi vb. tarafından yazılan lâyihalar "Lâyihatfi Nizamü'd-Düvel" isimli mecmuada toplanarak 1792'de III. Selim'e sunulmuştur. Askerî ıslahatla ilgili bu lâyihaların bir kısmında yeni bir askerî sınıfın kurulması gerektiği ifade edilirken diğer kısmın da ise yeniçeri ocağının, eski kanunlarına göre yeniden düzenlenmesi fikri üzerinde durulmuştur. Tatarık Abdullah Molla ve Deferdar Şerif Efendi diğerlerinden ayrı olarak lâyihalarında iktisadî mevzulara da temas etmişlerdir. Ayrıca III. Selim'e topluca sunulan lâyihalar arasında iki yabancının D'Ohsson ve Bertrant'ın da lâyihaları bulunmaktadır [17].

Koca Sekbanbaşı (1708): "Hülasatü'l-Kelam fi reddi'l-avam" adı altında IV. Mustafa'ya bir lâyiha sunmuştur [18].

Keçecizade İzzet Molla (1829): Lâyiha,

Ragıp Efendi: "Islahat Lâyihası" ve

Pertev Paşa (1837): "Lâyiha-i İttihadiyye" isimli raporlar devletin ıslahına dair olup II. Mahmut'a takdim olunmuştur [19].

---

15 A.S. Levend, a.g.e., s. 193.

16 Aynı, s. 193.

17 **"Selim-i Salis, Devrinde Nizam-ı Devlet Hakkında Mütalaat"** Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, İst. 1916 Sayı 38, s. 74-88; TOEM (1916) Sayı 41, s. 257-284; TOEM (1916) Sayı 42, s. 321-346; TOEM (1917) Sayı 43, s. 19-34; A.S. Levend, a.g.e., s. 192.

18 A. Sırrı Levend, a.g.e., s. 193.

19 Aynı.

İmamzade Esat Efendi (1839): Esat Efendi lâyihasında rüşdiye mekteplerinden bahsetmiştir [20].

Sadık Rıfat Paşa (1840): Sultan Abdülmecid'e iç politikaların esaslarına ve memuriyetlerdeki değişikliklere dair tekliflerini içeren bir lâyiha sunmuştur [21].

Mustafa Reşid Paşa (1842): Sultan Abdülmecid'e sunduğu ıslahat lâhiyasından başka Âli Paşa'nın icraatlerine dair de bir lâyiha hazırlamıştır [22].

Âli Paşa (1857): Âli Paşa'nın Sultan Abdülmecid'e verdiği lâyihanın konusu, devletin bütün müesseselerinin ve bilhassa eğitim sisteminin ıslahıdır. Âli Paşa 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz'e de bir lâyiha sunmuştur. Bu lâyihada Âli Paşa, Avrupa'da ihtilâller neticesinde ortaya çıkan yeni prensipleri ve bunlara istinaden kurulan devlet idarelerini anlatarak Osmanlı Devleti'nde de ırk ve mezhep farkı gözetmeden herkese siyasî hak verilerek eğitim müesseselerinin kuvvetlendirilmesi, hukuk mevzuatının yenileştirilmesi kısaca içtimaî ıslahata gidilmesi gerektiğini ifade eder [23].

Mehmet Rüştü Paşa: Sultan Abdülmecit'e Katoliklerin durumuna dair bir lâyiha vermiştir [24].

Ziya Paşa (1867): Londra'da Sultan Abdülaziz'e Girit sorununun neticelerinden bahsettiği bir lâyiha sunmuştur [25].

Fuad Paşa (1861): Sultan Abdülaziz'e malî ıslahat programını

---

[20] O. Ergin, a.g.e., C. 1-2, s. 386.

[21] E.Z. Karal, a.g.e., C. 6, s. 106; Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar** 4. Bas., MEB., İst. 1964, s. 1540, 1973.

[22] M.K. İnal, a.g.e., s. 14-15; E.Z., Karal a.g.e., C. 6, s. 8.

[23] E.Z. Karal, a.g.e., C. 7, s. 126, 146; M. K. İnal, a.g.e., s. 1239-1280-1313.

[24] M.K. İnal, aynı. s. 136.

[25] Aynı, s. 211; E.Z. Karal, a.g.e., C. VII. s. 225,226,232.

ihtiva eden bir lâyiha takdim etmiştir [26].

Midhat Paşa (1866): Mithat Paşa muhtelif tarihlerde muhtelif konular içeren lâyihalar hazırlamıştır. Rüşdiyelerin ıslahından başka Bağdat valisi iken bu vilayetin ıslahı hakkında da çeşitli lâyihalar yazıp Sultan Abdülaziz'e takdim etmiştir [27].

Mustafa Fazıl Paşa: Sultan Abdülaziz'e sunduğu lâyihasının konusunu, Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki idarî farklılıklar teşkil etmektedir [28].

Memduh Paşa: Süveyş Kanalı ile alakalı bir lâyiha hazırlamış ve Sultan II. Abdülhamit'e vermiştir [29].

Safvet Paşa: II. Abdülhamit'e defaatle lâyihalar veren Safvet Paşa, maârifin ıslahına, Dârü'l-aceze ve hukuk mekteplerinin açılma mecburiyetine ve Almanya-Avusturya, Almanya-Fransa ile Osmanlı-Rus muharebelerine temas etmiştir [30].

Cevdet Paşa: Sultan, Abdülaziz'e mahkemelerin ve mülkî idarenin ıslahına, memurların durumuna dair lâyihalar veren Cevdet Paşa daha sonra Sultan II. Abdülhamid'e de Ermenilerin mevcut durumunu anlatan muhtelif lâyihalar sunmuştur. Ayrıca sadrazamların olmasını dış müdahaleyi önlediği için çatkın olmasını tavsiye etmektedir [31]. Cevdet Paşa'nın, tesbit edilen eğitim mevzulu lâyihaları da mevcuttur [32].

Tunuslu Hayrettin Paşa: Sultan II. Abdülhamit'e devlet teş-

---

[26] E.Z. Karal, a.g.e., C. 7, s. 37, 277, 279.

[27] M.K. İnal, a.g.e., s. 331, 343; E.Z. Karal, a.g.e., C. 8, s. 303.

[28] E.Z. Karal, aynı, C. 7, s. 304.

[29] M.K. İnal, a.g.e., 1974, s. 520.

[30] M.Z. Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Boşvekiller,** Ahmet Sait Mat., İst., 1940, s. 99-130-183, M.K. İNAL, a.g.e., s. 880, 882.

[31] M.K. İnal, **Son Asır Türk Şairleri,** 3. Bas. Dergah Yay., İst; 1988), s. 1874; M.K. İnal, 1964, s. 321.

[32] A. Cevdet Paşa **"Vak'anivis Cevdet Paşa'nın Evrakı",** TOEM, İst; 1917, Sayı 44, s. 92-105.

kilatının, adliyenin, memur terfi, azl, mükafat ve mücazat kaideleri ile devlet bütçesinin ıslahı, jandarma teşkilatının kurulması ve asker miktarının belirlenmesi konularını ihtiva eden mufassal lâyihalar vermiştir [33].

Ahmet Arif'i Paşa: Tunus ve Fransa arasında imzalanan anlaşmanın Osmanlı Devleti'nin haberi olmadığı içindir ki kanunsuz sayılacağına dair bir lâyiha sunmuştur [34].

Yusuf Rıza Paşa: 1879'da II. Abdülhamit'e maliye ile ilgili bir lâyiha takdim etmiştir [35].

Mehmet Kâmil Paşa: Kâmil Paşa'ya ait üç lâyiha tesbit edilmiştir. 1882'de II. Abdülhamit'e verdiği lâyihada, devletin genel durumundan bahsederek bu hali sebebe, tâbi milletlerin isyanına ve yabancı devletlerle yapılan savaşlara bağlamıştır. Ayrıca bu lâyihada eğitimin uzun vadeli bir tedbir olduğunu belirtmektedir. 1883'de hazırladığı lâyiha devlet bütçesi ile alâkalıdır. 1895 tarihli lâyihası ise Ermeni hadisesi neticesinde Fransızların isteği istikâmetinde verilen bir ıslahat lâyihasıdır [36].

Said Paşa: II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından olan Sait Paşa kendi dönemiyle ilgili hemen hemen her meseleye ait muhtelif lâyihalar hazırlayıp sunmuştur. Eğitim dışında Sait Paşa genel olarak ziraî ıslahatlara yönelik lâyihalar da hazırlamıştır [37].

Hüseyin Avni Paşa: Paşa, padişaha vediği lâyihada, Harbiye

---

[33] M.K. İnal, 1964, s. 904, 907, 923; E.Z. Karal, a.g.e., C. 8, s. 270, 288; M.Z. Pakalın, a.g.e., C. IV, s. 85, 330, 332, 376.

[34] M.K. İnal, 1964, s. 984, 1030.

[35] E.Z. Karal, a.g.e., C. 8, s. 298.

[33] E.Z. Karal, a.g.e., C. 8, s. 295-296, 447.

[36] M.K. İnal, 1964, s. 1156, 1165; E.Z. Karal, a.g.e., C. 8, s. 274, 385-387, 447, 450; O. Ergin, a.g.e., C. 3-4, s. 1209-1212.

[37] Aynı, s. 880; M.Z. Pakalın, a.g.e., s. 187.

Mekteplerinin ıslahına temas etmiştir [38].

Cevad Paşa (1896): Mülkiye adliye ve zabıtanin ıslah edilmesini, gümrüklerin kontrol altına alınmasını, şimdiye kadar denetlenmeyen ecnebi okul ve ibadetgâhlarının artık teftişe tâbi tutulmasını ve yapılacak ıslahata padişahın karışmamasını ve ıslahatın, ıslahat divanları eliyle gerçekleştirilmesini devletin istikbâli için mecbûri görür [39].

Halil Rıfat Paşa (1895): Ermeni ve Bulgaristan sorunları yanısıra malî meselelere dair hazırladığı bir lâyihayı Sultan II. Abdülhamit'e sunmuştur [40].

Âsım Paşa (1880): Berlin ahidnamesine istinaden Makedonya meselesiyle alakalı bir ıslahat lâyihası hazırlamıştır [41].

Ahmet Vefik Paşa: Maarif ve sanayi mevzulu lâyihasını Sultan II. Abdülhamit'e takdim etmiştir [42].

Ahmet Rıza Bey (1889): Maarif Nezaretine, vilayet merkezindeki okullara ilişkin bir lâyiha vermiştir. Bu, ilk öğretimin ülkenin heryerinde acınacak bir halde bulunduğunu, çocukların anneleri tarafından baştan savmak için okula gönerildiklerini, okul binası, dersleri, hocaları itibariyle bu okulların fayda getirmiyeceğini ifade eden bir lâyihadır [43].

Mizancı Mehmet Murad (1906): Maarif Nezâreti bütçesi dolayısıyla maârif siyasetini eleştiren bir lâyiha hazırlayıp vermiştir [44].

---

38 M.K. İnal, 1964, s. 1488, 1499; E.Z. Karal, a.g.e., C. VIII, s. 298.

39 E.Z. Karal, a.g.e., C. 8, s. 298.

40 M.K. İnal, 1964, s. 1820.

41 M.Z. Pakalın, a.g.e., s. 394-395.

42 Y. Akyüz, a.g.e., s.198-199.

43 Mizancı Murat, "**Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdâd** Mahmutbey Mat. İst, 1326'dan nakleden H. Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** Ahmed Said Mat., İst. 1966, s. 197.

44 M. Satı., **Lâyihalarım, Matbaa-İ. Hayriye, 1911,** A.İ. Koyuncuoğlu, Küt. No: 54: O. Ergin, a.g.e., C. 1-2, s. 585; Y. Akyüz, a.g.e., s. 262-263

Sâtı Bey: Müteaddit defalar özellikle 1909-1910 ve 1911'de eğitim sisteminin ıslahına, muallim ve müfettiş yetiştirilmesine, müze ve kütüphaneler açılmasına dair lâyihalar hazırlayarak Maârif Nezareti'ne takdim etmiştir [45].

Emrullah Efendi: 1909 ve 1911'de Maârif Nazırı olan Emrullah Efendi, eğitimin çeşitli probemlerini konu alan lâyihalar hazırlamıştır [46].

Ziya Gökalp (1917): İttihat ve Terakki kongresine, mevcut eğitim sisteminin kozmopolit olduğuna dair fikirlerini ihtiva eden bir lâyiha sunmuştur [47].

İsmayil Hakkı Baltacıoğlu: II Meşrutiyetin sonlarına doğru Maârif Nezaretine, Dârü'l-muallimîn'le ilgili bir lâyiha vermiştir [48].

Osmanlı Devleti'nde münferid hazırlanıp sunulan lâyihalardan başka, bir nezaretçe veya bir komisyon tarafından hazırlanan lâyihalar da mevcuttur [49]. Tanzimat Fermanından sonra sayıları artan lâyihaların bir kısmı dış siyasi baskılar neticesinde ve yabancıların isteği istikametinde yazılmıştır. Hatta Osmanlı devlet adamlarının hazırladığı lâyihalarla iktifa etmeyerek bizzat yabancıların, padişaha takdim olunmak üzere lâyihalar yazdığı örneklerle sabittir. Tarihte Andraşi Notası olarak bilinen Avusturya Harbiye Nazırı Kont Andraşi'nin, Berlin'de Rusya ve Almanya başvekilleri ile müzakere ederek kaleme aldığı ve Fransa ile İngiltere'nin de teyid ettiği lâyiha, General İgnadief tarafından yazılarak Hariciye Nezaretine verilen ve Meclis'ten geçirilerek neşr ve ilan edilen nizamnâme lâyihası ve Meternih'in Tanzimata dair fikirlerini ihtiva

---

45 H. Z. Ülken, a.g.e., s. 294.

46 Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri,** M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, 1987, s. 196; Y. Akyüz, a.g.e., s. 270.

47 Y. Akyüz, a.g.e., s. 245.

48 O. Ergin, a.g.e., C. 3-4, s. 1138-1154; E. Z. Karal, a.g.e., C. 6, s. 171, C. 8, s. 362.

49 E. Z. Karal, aynı, C. 6, s. 19; M. Z. Pakalın, a.g.e., s. 168-169, 171.

eden bir başka lâyiha, yabancı lâyihalardandır [50].

B- LÂYİHALARA GÖRE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ EĞİTİM MESELELERİ

1- Eğitimin Genel Durumu :

Devletin, Tanzimatla birlikte eğitim görevini üstlenmesi, kurulu eğitim müesseselerinin yanına çoğunlukla alternatif olabilecek yeni eğitim kurumlarının açılması ile sonuçlanmıştır. Tanzimat boyunca süren bu çalışmalar II. Abdülhamid döneminde de artarak devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yaklaşık iki asırdır içinde bulunduğu siyasî, askerî, iktisadî ve içtimaî krize ait son elli yılda yapılan değerlendirmelerde eğitimin önemli bir yer işgal ettiğini görmekteyiz. Öyleki Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi devlet adamları ve aydınlarının hazırladığı ıslahat planlarında eğitim öncelikli konulardan biri durumuna gelmiştir. Çünkü bu dönemde eğitim, hem meselelerin kaynağı ve hem de ıslahı ile memleketin selâmetini temin edecek yegâne yol olarak görülmüştür.

Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde II. Abdülhamid devrinin genel temayülü olarak tesbit edebileceğimiz bu fikrî mecrada yer alan birçok belgeye rastlanılmıştır. Bu dönemin henüz başında Süleyman Paşa eğitimin yetersizliğini açık bir şekilde ortaya koyar. Eğitim ile okuma-yazma bilmeği birbirinden ayırarak dinî ilimleri de mecburiyet olarak kabul eden Süleyman Paşa sadece diğer ilimlerle fennin öğrenilmesini eğitimden sayar [51]. Buna rağmen okuma-yazma bilen müslümanlarda % 1 oranındadır. Süleyman Paşa'ya göre "...ülkede maârif olmadığı için Maârif Nezareti lağvedilmeli yerine Mekâtib-i Umumiye Ne-

---

50 E.Z. Karal, aynı, C. 6, s. 19; M.Z. Pakalın, a.g.e., s. 168-169, 171.
51 Lâyiha.

zareti kurulmalıdır. Bir milyon nüfusu olan bir vilâyette % 1'lik oran dikkate alınırsa halkın on bini okuma,yazma bilir. Bunlardan ancak ikibini tahsil yaşındadır. İkibinden ülkenin ihtiyacı olan memur, tüccar, avukat, mühendis, takib, kimyager, makineci ve muallim yetişir. Bu hâlde bizim bir taraftan... Mekâtib-i Sıbyaniye küşad ve bir taraftan... ikinci, üçüncü ve dördüncü ve belki beşinci derece mektepler tesis ve teşkil etmekliğimiz lâzımdır. "İmzasız bir risâle" de öncelikle ıslahat fikrinin devlet kademelerinde siyasî bir anlayış olarak yerleşmesi gerektiğinden bahisle Avrupa Devletleri seviyesine çıkabilmek için Maliye, Nafıa ve Harbiye ile birlikte Maârif idaresinde de yeni düzenlemeler yapılması lüzumu ifade edilmiştir [52]. Bu risâlede memleketin düzlüğe çıkması eğitime ve eğitimin yaygınlaştırılmasına bağlanmıştır. İmzası olmadığı için ismi bilinmeyen risâle sahibi tüm meselelerde olduğu gibi zaaf ve eksikliğin kabul edilmesini eğitim için de tedavinin ilk şartı olarak görmüş ve bundan hareketle evvelâ içinde bulunulan cehâletin kabul edilerek cehâleti red cehâletinden kurtulunması üzerinde durmuştur.

Ayrıca aynı risâlede dikkat çekici iki husus daha vardır ki birisi "...kurtuluş için dahilen bilgili kişilerin yardımıyla idarî bölümleri tanzim etmek ve acele etmeden vaad değil iş yapmak..." şeklinde genel geçer bir kaidenin ifade edilmesidir.

Diğeri ise; defaatle düzenlenmesine rağmen hep kâğıd üzerinde kalan ıslahat plânlarının hayatiyete geçirilmesi için, icracı kadroların yetiştirilerek işbaşına getirilmesi zaruretinin belirtilmiş olmasıdır.

Islahat planının uygulanma şekline değinen bir başka belgede planın kademeli olarak tatbik edilmesi görüşüne yer verilmiştir. Fakat burada aslolan "...birçok köyde vaktiyle birer mektep ve mescid varken

---

[52] BOA, YEE, K: 16, E: 1472, Z: 161, K: 11, Bkz., Ek: 1.

şu an çoğu köyde mektep kalmadı"ğından hareketle ıslahatın mutlaka yapılması düşüncesidir [53]. Ülkedeki okullaşma seviyesini gösteren ve nicelik itibariyle eksikliği ifade eden bu cümleyi müteakip mevcut eğitimin niteliğine de temas edilerek bu konuda "...yeni mektepler iyi yolda değildir. Bu gelecek için tehlikeli ve zararlıdır..." açıklamaları getirilmiştir.

Şeyh Muhammed Abduh ise, medreseleri de dahil ederek eski ve yeni tüm okulların "...ıslahı vacib kılacak fikrî ve ahlâki yetersizliği"nden şikâyet etmiştir [54]. İyileştirme plânını medreseler üzerine inşâ eden Şeyh Abdüh burada din kaynaklı eğitimin ülkeyi istenilen hedefe ulaştırabileceği fikrini savunmuştur.

Eğitimin genel görüntüsünün cehâlet olarak nitelendirildiği bir diğer lâyihada da İslâmcılık düşüncesinin izlerine rastlamak mümkündür. Zîra eğitimde yapılacak bir ıslahatın, eğitim seviyesini yükseltmenin yanısıra bazı siyasî amaçları da gerçekleştirmeğe yönelik olması şu cümle ile en açık şekilde ifade edilmiştir: "...İslâm birliğini sağlayacak yeni bir usulde eğitim ve öğretim esasları oluşturulmalıdır" [55].

Dönemin siyasî çıkmazlarının da bir göstergesi olan bu ifadelere Saffet Paşa'ya muhtelif şahıslarca verilen 1 Ekim 1879 (14 Şevval 1296-19 Eylül 1295) tarihli lâyihada eğitimin siyasî problemlerin hallini sağlayacak bir kurtarıcı olarak görülmesini de ekleyebiliriz [56].

Öyleki aynı lâyihada Erzurum ve Van bölgelerinde yabancıların tahrikiyle başlayan Ermeni ve Kürd isyanlarına karşı sıralanan alınabilecek tedbirlerin başında eğitimin ihyâsı gelmektedir. Fakat yeterli

---

[53] BOA, YEE, K: 18, E: 1858, Z: 93, K: 39, Bkz., Ek: 2.
[54] BOA, YEE, K: 18, E: 553/616, Z: 93, K: 38, Bkz., Ek: 3.
[55] BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9.
[56] BOA, YEE, K: 18, E: 501, Z: 127, K: 43.

kaynağın olmaması nedeniyle ziraat ve mahrukat gibi eğitim işlerini de üstlenmesi gereken devlet, bu sahalarda gerekli hizmeti verememektedir ki bu da eğitimin içinde bulunduğu durumun en önemli sebebi olarak açıklanmaktadır.

Hayreddin Paşa ise ülkedeki eğitim seviyesini Avrupa ile mukayese ederek belirlemiştir. Avrupalı'nın telgraf ve şimendiferler sayesinde bilgi ağı kurduğuna da temas eden Paşa "...Osmanlı ilim ve fende olduğu gibi eğitimde de Avrupalı'nın gerisindedir" hükmüne varır [57].

Genel durum bu iken eğitim seviyesi itibariyle iç dengeleri Paşa 30 Temmuz 1881 (22 Şaban 1297) tarihli aynı lâyihasında "Berlin Andlaşması ile hukukî ve siyasî eşitlik elde eden gayr-i müslimler hem eğitimde ve hem de servette müslümanların önündedir" şeklinde izah eder ki böylece eğitimin sanayi ve ticaret üzerindeki belirleyici rolüne de küçük bir atıfta bulunmuş olur.

Müslümanların, devleti oluşturan diğer unsurlara göre eğitimsiz bulunmaları özellikle Anadolu'dan gönderilen tahrirat ve lâyihalarda mükerreren ifade edilmiştir. Öyleki Amasya'dan gönderilen 20 Aralık 1882 (8 Kânûnuevvel 1296) tarihli tahrirat, 22 Haziran 1896 (10 Haziran 1312) tarihli maruzat 21 Aralık 1898 (9 Kânûnuevvel 1314) tarihli husûsî tahrirat ve yine 25 Kasım 1901 (12 Kasım 1317) tarihli maruzatta bu mesele ele alınmıştır [58].

Köylerde yaşayan halkın cehâletini 22 Haziran 1896 tarihli maruzatında oldukça net ifade eden Sivas Maârif Müdürü bir nev'i ıslahat fikrine de mesned teşkil eden eğitimsizliğin köy hayatına ve dolayısıyle tarıma yansıyan sonuçlarını şöyle açıklar "...geçim kaynağı ziraat olan

---

57 BOA, YEE, K: 31, E: 1525, Z: 97, K: 80, Bkz., Ek: 4.

58 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131; K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131; K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11, Bkz., Ek: 5; YSRM, Nu: 106 53, Bkz., Ek: 6.

köylü gerekli bilgiye sahip olmadığından az ürün alır. Bu nedenle maişeti de yetersiz olan köy halkı devlete borcunu ödeyemez". Tabii bunda köylünün vilâyet merkezlerindeki numune çiftliklerinden istifade edememesinin de etkisi vardır ki bu da yine eğitimle ilişkilidir [59].

Anadolu'da kurulan bir heyet tarafından 4 Haziran 1896 (23 Mayıs 1312) tarihinde hazırlanan belgede dinî ve genel eğitimin zayıflamasıyla başgösteren batıl itikadlerin süratle yayıldığı ve sanat ve zanaatın müslümanlar arasında bir türlü yayılamamasıyla ortaya çıkan fakirliğin de arttığı belirtilmiştir [60]. Sözkonusu heyet, kültürel değerlerin olumsuz istikâmette gelişmesiyle içtimaî yapıdaki bozukluklara zemîn hazırlayan bu durumun ancak maârif ve sanayiin oluşturulması ile giderilebileceği kanaatinde idi.

Haşim Paşa ise meseleyi biraz özelleştirerek detaylı ikazlarda bulunmuştur. Özellikle orta ve yüksek öğretimdeki aksaklıklardan bahseden dönemin Maârif Nazırı Haşim Paşa 3 Temmuz 1906 (20 Haziran 1322) itibariyle İdadî, Sultanî, Âlî mezunlarının bilhassa ahlâk açısından yetiştirilmek istenilen insan tipinden çok uzak olduğundan bahisle Dârü'l-fünûn'da dahil olmak üzere bu okullarda devlete muhalif nesiller yetiştirildiği üzerinde önemle durmuştur [61]. Bu okullardan islâm okulları olmasına rağmen böyle sonuçlar vermesi karşısında Paşa özellikle idâdî ve Âli'ye ulemadan müdür tayin edilmesini tavsiye eder.

Peki bizzat bu, eğitimin veya eğitimsizliğin içinde bulunan halkın eğitime bakışı nasıldır? Bu mesele karşısında yine elimizdeki belgelere dönecek olursak bu konuya dair yapılan açıklamaların hemen hemen aynilik taşıdığını kolaylıkla görebiliriz. Meselâ tarih itibariyle daha önce

[59] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.
[60] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131, Bkz., Ek: 7.
[61] BOA, YEE, K: K, E: 1438, Z: 126, K: 10, Bkz., Ek: 8.

yazılmış (21 Aralık 1898) bir husûsî tahriratın "...servet, maârif ve sanatta yeri olmayan müslümanlar tembel ve hareketsizdir. Ahali vatanın akıbeti için tehlikeli olan bu vaziyetin bertarafına ait tüm tedbirleri devletten beklerler. Kendileri ise çaba göstermezler..." şeklindeki yaklaşımı bir başka mazbatada şöyle ifade bulmuştur: "Müslümanlar maârifte kendileri faaliyette bulunmağa muktedir değildir. Herşeyi devletten beklerler bu yüzden geri kalmışlardır" [62].

Buraya kadar eğitimin genel durumu üzerinde durulmuştur. Şimdi ise eğitimdeki olumsuzlukların giderilmesine dair hazırlanan ıslahat plânlarının genel çerçevesini çizmeğe çalışalım. Fakat hemen şunu belirtelim ki ıslahat plânlarında önceliklerin farklı konulara verilmesine rağmen değerlendirdiğimiz lâyihaların ortak bir noktada bulunduğunu görmekteyiz o da; "ıslahatın zarureti" fikridir.

Islahatın uygulama sürecine dair dönem dönem çeşitli görüşler ileri sürülmüştür ki bunlardan bazıları yukarıda belirtilmiştir. Bunlara ilaveten farklı yaklaşımları daha net ifade etmek için birkaç örnek daha vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Meselâ Said Paşa'ya ait 10 Eylül 1888 tarihli lâyihada ıslahatın sürekli ve peyderpey yapılması lüzumuna işaret edilirken yine bir başka lâyihada evvela sorunun kavranılması gerektiği belirtilerek daha sonra ıslahatın tedricen uygulanmaya konulması üzerinde durulmuştur [63]. Buna mukabil 21 Aralık 1898 tarihli tahriratta ise, siyasî hayatın bitmekte olduğunda hareketle geç kalınmadan ciddî tedbirlerin hemen alınması mecburiyetinden aksi halde bu tedbirlerin fayda getirmeyeceğinden bahsedilir [64].

---

[62] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11; YSRM, Nu: 106 53.

[63] BOA, YEE, K: 31, E: 1937/M, Z: 45, K: 82, Bkz., Ek: 9, BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.

[64] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.

Değerlendirmeğe aldığımız lâyihalara göre genel ıslahat plânlarında yeralan temalar şunlardır:

- Ahalinin eğitime ilgisi sağlamalıdır [65].

- Maârif devletin denetimi altında bulunmalı ve tüm teb'aya yayılmalıdır. Böylece de halkın okuma yazma öğrenmesi temin edilmelidir [66].

- Tüm okullar teşkilata bağlanmalıdır [67].

- Okullar derecelendirilerek zamana ve ihtiyaçlara göre tanzim ve ıslah edilmelidir. Özellikle Süleyman Paşa, öğretim kurumlarının, Avrupa örnek alınarak beş kademeye ayrılması gerektiğini ısrarla vurgular [68].

- Mevcud okulların çeşid ve sayısı arttırılmalıdır [69].

- Programlar hem millî terbiyeye dayandırılmalı ve hem de zamana göre tertip edilmelidir [70].

- Müslim ve gayr-i müslimler kısmende olsa okullarda aynı öğretim usulü ve aynı idarî yapı içerisinde yetiştirilmelidir. Böylece hem aynı fikir etrafında toplanmaları sağlanır ve hem de ecnebi okullara olan rağbet azalır [71].

- İbtidâîler diğer okullarda önce açılarak çoğaltılmalıdır [72].

- Merkezden uzak bölgelerde Hukuk Mektebi ve Mülkiye Mektebi açılmalıdır [73].

---

65 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
66 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131.
67 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
68 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-h- Z: 21, K: 131; YSRM, Nu: 106 53 (17 Mart 1899), Lâyiha.
69 BOA, YSRM, Nu: 106 53.
70 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-h, Z: 21, K: 131 (14 Temmuz 1896); K: 31, E: 1937/M, Z: 45, K: 81.
71 BOA, YSRM, Nu: 106 53 (17 Mart 1899).
72 BOA, YEE, K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10.
73 Aynı.

- Dârü'l-muallimîn açılmalı ve çoğaltılmalıdır [74].

- Memur ve muallimler, iyi ahlâk sahibi olanlardan seçilmelidir [75].

- Dairelerce ıslahat hakkında yazılan mülahazalar merkezce dikkate alınmalıdır [76].

2- Eğitim Teşkilâtı

1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi daha önce de belirtildiği gibi eğitim teşkilâtını ve faaliyetlerini kanunî bir statüye kavuşturmuştu. Maârif Nazırının kontrolü altında bulunacak olan Büyük Meclis-i Maârif'in kurulmasını öngören Nizamnâme, bu meclisi ilmî ve idarî iki daireye ayırdı. Vilâyetlerde de merkezdeki meclisin bir şûbesi şeklinde ve Maârif Müdürü başkanlığında birer "Maârif Meclisi" açılacaktı [77].

Fakat Nezaret bünyesinde yapılan esaslı bir değişiklik 1879 yılı düzenlemesiyle mümkün olmuştur. Merkezi örgüt bugün dahi devam eden aslî hüviyetine bu yapılanma ile kavuşmuştur [78]. Buna göre teşkilâtın genel yapısı şöyledir:

1- Nazır

2- Müsteşar

Müdürlükler

1- Mekâtib-i Âliye (Yüksek Öğretim)

2- Mekâtib-i Rüşdiye (Orta Öğretim)

3- Mekâtib-i Sıbyaniye (İlk Öğretim)

Te'lif ve Tercüme

---

74 Aynı.
75 Aynı.
76 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i Z: 21, K: 131.
77 F.R. Unat, a.g.e., s. 23, 24.
78 B. Kodaman, a.g.e., s. 28.

Matbaalar (Yayın)

Kâtip ve Memurlar

Diğer Memurlar

Meclis-i Maârif

II. Abdülhamid döneminde sadrazamlık yapan Tunuslu Hayreddin Paşa ve Mehmed Said Paşa bu dönemin başlarında hazırlamış oldukları lâyihalarda özellikle mevcut maârif teşkilâtının ilmiye dairesi üzerinde durmuşlardır.

Hayreddin Paşa "Osmanlı Devleti'nin Dış Baskılardan ve İçerideki Zorluklardan Kurtarılması Hakkında" ismini taşıyan 22 Nisan 1880 (12 Cemâziyelevvel 1297) tarihli lâyihasında, şer'i ilimlerin öneminden hareketle bir Şer'i Meclis'in kurulması fikrini ortaya atmış ve bunun bir mecburiyet olduğunu savunmuştur [79]. Hayreddin Paşa'nın bu lâyihasından şer'i meclis hakkında geniş bilgiler elde etmek mümkündür.

Şer'i Meclis, kıymetli ulemadan beş sene için seçilen on kişilik bir heyetten oluşacaktır. Bu meclis iki kısma ayrılacak ve I. kısım, şer'i vazifelere tayinler yapacaktır. II. Kısım ise, I. kısımla birlikte daha üst görevlere tayin yetkisine sahip olacaktır. Ayrıca çeşitli şer'i görevlere tayin edilecek olan memurların vasıfları da yine bu lâyihada şöyle belirlenmiştir:

1- İlim sahibi olmak,

2- Tecrübeli olmak,

3- Görev yerindeki meskun halkın adetlerini bilmek.

Şer'i ilimlerin yayılması meclisin temel görevi olup diğer yetki ve

[79] BOA, YEE, K: 31, E: 1522, Z: 97, K: 80.

görevleri şunlardır:

- İlim Kanunu hazırlamak,

- Müderris ve talebenin bugünkü durumlarından yola çıkarak bunların vazifelerini belirlemek

- Her fende okunacak aklî ve naklî kitapları derece derece tefrik ve tanzim etmek

- Şer'i ilimlerin tedris usulleri ve bunların icrası hakkında yapılan araştırmaların kaydedildiği evrakı bütünüyle tespit ve muhafaza etmek ve ayrıca bunlarla birlikte bütün malzemeleri korumak

- Bu işleri teftiş edecek görevli memurları kontrol etmek

- Neşriyatta bulunmak; blhassa şeriat karşıtı ve şeriate düşmanlık gösteren fikir ve neşriyata karşılık şer'i ilimlerin ağırlık kazandığı yayınlar hazırlamak

- Dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan müslüman ulema ile haberleşme ağı kurularak bu sayede ilmî mücadelede birlikte hareket edilmesini sağlamak ve dinî ilimlerde bilgi alışverşini temin etmek.

Hayreddin Paşa'nın fikirleri arasında dikkat çekici iki nokta vardır ki birincisi neşriyatın bir propaganda aracı olarak görülüp bu yolda kullanılması zaruretinin benimsenmesidir. Tabii bu Hristiyan din adamlarının faaliyetlerine onların metoduyla karşı durma düşüncesinden ortaya çıkan reaksiyon niteliğinde bir çözümdür. İkincisi ise; belgenin devamından da kolaylıkla anlaşılacağı gibi şer'i ilimlerin yaygınlaştırılması ve ulema arasındaki haberleşmenin sağlanması Avrupa devletleri'nin dikkatini çekeceği ve tazyiklerini arttıracağı için Hayreddin Paşa'nın bu gayenin gizli tutulmasına dair tavsiyesidir.

1879 Düzenlemesinden hemen sonra hazırlanan bir başka lâyiha

ise "Islahat Hakkında Vükelâ Heyeti Lâyihası" adı ile takdim olunmuştur [80]. Mehmet Said, Mahmud Nedim, Asım ve Suphi Paşaların imzalarının da bulunduğu 27 Ekim 1880 (15 Teşrinievvel 1296) tarihli bu lâyihada okulların düzenlenerek idarî yapının ıslah edilmesi önerilmiştir.

Fakat yapısal düzenlemelerin yanısıra kalifiye eleman ihtiyacından da bahseden bu heyet, yeterli özelliklere sahip memurlardan oluşan kadroların, ıslahatın vücud bularak başarıya ulaşması için mutlak surette kurulması üzerinde durmuştur.

Daha önce de ifade edildiği gibi ilmiye dairesinin ıslahı Said Paşa tarafından kaleme alınan lâyihalarda da yer almıştır Nitekim Said Paşa'ya göre bu dairenin ıslahı şu iki maddenin gerçekleştirilmesine bağlıdır:

1- Naiblerin ıslahı,

2- İlim yolunun ıslahı [81].

II. Abdülhamid döneminin tipik bir özelliği olan ve genel politika ve icraatlarda hissedilen İslâmcılık düşüncesi hem Said Paşa Lâyihası'nda ve hem de yukarıda bahsi geçen Hayreddin Paşa Lâyihasında kendini göstermektedir. Şöyle ki Tanzimatla başlayan kurumların Batılılaştırılması belli bir zaman diliminde yerini bu düşünceye bırakmıştır. Bunun bir neticesi olarak kurumların düzenlenmesinde eskinin ihyâsı hedef alınmıştır ki Said Paşa da yapılmasını öngördüğü ıslah çalışmalarına temel kaynak olarak bir dönem eski usûl ve kaideleri göstermektedir.

Yine aynı kaynağı gösteren bir başka belge ise Damad Mahmud Paşa imzalıdır. 8 Nisan 1882 (19 Cemâziyelevvel 1299) tarihli bu arizada

---

[80] BOA, YEE, K: 35, E: 35/23, Z: 46, K: 95, Bkz., Ek: 10.
[81] BOA, YEE, K: 31, E: 1917 Mük, Z: 45, K: 82.

Damad Mahmud Paşa öncelikle 1869 Nizamnâmesi'ni ele alarak Nizamnâme'yi eleştirel bir değerlendirmeğe tâbi tutmuştur [82].

Nizamnâme'nin en büyük zaafının, dış kaynaklı olduğu için mevcut yapıya ve ihtiyaçlara uymadığı neticesine ulaşan Paşa bu sebeplerden dolayı Nizamnâme'nin tedricen değiştirilmesi ve "...istikbâli temin edecek esasların konulması..." tavsiyelerinde bulunmaktadır. Bu esaslar ise millî terbiye ve İslâmî kaideler çerçevesinde belirlenmelidir. Zîra dinin zarara uğramaması ve Osmanlı Devleti'nin geleceğini tehdit edecek fikirlerin ortaya çıkmaması için bu şarttır. Fikrî olarak İslâmcılık ve Osmanlılık izlerini taşıyan bu ifadelere ek olarak Paşa, eğitimin Avrupaî tarzda teşkilâtlandırılması karşısında "...eğitim asabiyet-i Osmaniye ve dinî akidelere dayalı olarak ve ihtiyaçlara cevap verecek şekilde teşkilâtlandırılmalı" görüşünü savunur.

Maârif teşkilâtını, daha geniş ve kapsamlı olarak ele aldığı görülen Bahaeddin Yusuf 5 Ocak 1895 (24 Kanûnevvel 1310) tarihli lâyihasında öncelikle genele şâmil bir talimatnâme hazırlanmasını önermektedir [83].

Çünkü Maârif Nezareti'nin hâlen yürürlükte olan talimatnâmesi, öğretmen, hizmetli ve öğrencinin ödüllendirilmesi ve cezalandırılması ile bunların görev ve yetkilerinin belirlenmesi açısından yetersiz bulunmuştur. Okullarda, öğretmenlerin pek çoğunun görevlerini tam olarak idrâk edebilecek seviyede olmamasından kaynaklanan bir düzensizlik içinde bulunması özellikle öğretmenin görev ve yetkilerinin daha kesin ifadelerle açıklanması zaruretini beraberinde getirmiştir. Okulları bu olumsuz durumdan kurtarmak ancak gerekli tüm açıklamaların bulunduğu ve okullara belirle kaide ve usul getiren mükemmel bir ta-

---

82 BOA, YEE, K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84, Bkz., Ek: 11.
83 BOA, YMM, Nu: 115 39, Bkz., Ek: 12.

limatnâme ile mümkün olacaktır.

Değerlendirmeğe aldığımız lâyihalarda önemle üzerinde durulan bir diğer nokta taşra maârif teşkilatının tesisi problemidir. Tabii bu arada içeriğini bu meselenin oluşturduğu lâyihaların yine taşra maârif teşkilatlarınca gönderildiğini de belirtmemiz gerekmektedir.

Nitekim eğitimin hemen hemen her sorununa değinen ve geniş izahlar yaparak tavsiyelerde bulunan Bahaeddin Yusuf, taşra mâarif teşkilâtının kurulmasına ve genel yapısına dair görüşlerini de şu şekilde belirtmiştir:

"Vilâyet merkezlerinde, liva ve kazalarda eğitimi düzenleyerek eğitim faaliyetlerini idare ve kontrol edecek birer Maârif Komisyonu kurulmalıdır. Vilâyetlerde valilerin, livalarda mutasarrıfları, kazalarda ise kaymakamların başkanlığında haftada bir defa toplanacak olan bu komisyonun diğer üyeleri şunlardır;

- Maârif Müfettişi,
- Naib
- Müftü ve
- Maâriften iki kişi. Ayrıca vilâyet ve elviyede bunlara ilaveten;
- Muhasebe Kâtibi,
- Sandık Emini ve
- Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne mezunu birkaç hukukçu bulunacak ve bu hukukçulara özel maaş bağlanacaktır. Eğer müfettişler bunlar arasından tayin edilecekse bu kişiye ayrıca müfettiş maaşı ödenmeyecektir [84].

---

84 Aynı.

Ana hatlarıyla teşkilâtı oluşturan unsurları belirleyen Bahaaddin Yusuf, bunların teşkilât içerisindeki görev taksimatını da şöyle yapmıştır:

"Maârif Komisyonunun görevleri;

- Cami ve okul yapımı ve bunların teftişi,

- Öğretmen ve hizmetlerinin seçimi, tayini, azlî ve görev değişimi,

- Gelir ve giderin tasarrufu ve

- Faiz ve hesabın düzenlenmesidir. Bununla birlikte fakir çocukların kitap ihtiyaçlarını karşılamak da komisyona atfedilen bir görevdir.

Kaza komisyonu livaya, liva komisyonu vilâyet merkezine bu ise Maârif Nezaretine tâbîdir. Ayrıca Maârif Komisyonları, bulundukları bölgedeki eğitimsel faaliyetlerin senelik dokümanını çıkararak Nezaret'e göndermekle de yükümlüdür. Bu dokümanın muhteviyatını ise şunlar oluşturmaktadır:

1- Kaza Maârif Komisyon Raporu; kaza bünyesinde eğitim çalışmalarının malî raporu, İbtidâilerin bir senelik icraat göstergesi ve mevcut öğretmen, hizmetli ve öğrenci miktarı ile mezun olan öğrenci sayısını gösteren belgeler 3'er nüsha halinde hazırlanarak mahallî meclise onaylatıldıktan sonra bir nüshası kurada bırakılarak diğer iki nüsha liva Maârif Komisyonuna gönderilecek.

2- Liva Maârif Komisyon Raporu; Kaza Maârif Komisyon Raporuna ilaveten aynı bilgileri içeren belgelerden iki nüsha hazırlanarak biri livada kalmak üzre diğer nüsha vilâyet Maârif komisyouna gönderilecek.

3- Vilâyet Maârif Komisyon Raporu; Kaza ve liva raporları ile bir-

likte merkeze bağlı köy ve mahalleler için gerekli belgeler tek nüsha olarak düzenlenecek ve bunlar tasdik ettirildikten sonra nihaî halini alan icmal efteri bu şekli ile Nezaret'e gönderilecektir.

Maârif Komisyonlarında görev yapacak müfettişlerin vazifeleri ise şunlardır:

- Livada görevli müfettişler, livaya bağlı kasaba ve köylerdeki okullar ile kaza komisyonlarının faaliyetlerini sık sık ve sürekli teftiş ve tahkik edecek, türlü aksaklık ve yolsuzlukları tespit ederek bunların ıslahına çalışacak ve teftiş neticelerini rapor hâlinde her ay liva Maârif Komisyonu'na bildirecektir.

- Vilâyet müfettişi aynı zamanda ser müfettiş ünvanını taşıyacak ve merkez sancak müfettişleri ile diğer liva müfettişlerine nezaret edecektir. Bunların seçimine itina edilerek bilhassa Âliye mezunu ve erbab-ı ehliyetten olmalarına dikkat edilecektir.

Daimî müfettişlerin yanısıra bir de seyyar müfettişler görevlendirilecektir ki bunlar; tüm ibtidâîlerin idare ve teftiş şeklini ve Maârif Komisyonlarının hareket ve uygulamalarını teftiş edecektir".

Bahaaddin Yusuf teftişi de teftiş ettirmek suretiyle meydana gelebilecek suistimalleri tamamıyla engellemek düşüncesindedir. Üstelik bunların seyyar olması da görevlerini yerine getirmede kendilerine rahatlık sağlayacak ve böylece daimî müfettişler üzerindeki muhtemel menfi tesirlerden uzak kalmış olacaklardır. Ayrıca hizmeti kolaylaştırma açısından tüm müfettişlere denetimleri esnasında mahallî hükümetçe harcırah verilmesi (nizamlara uygun olarak) tavsiye edilmektedir.

Diğer memurların vazifeleri konusunda yine lâyiha metnine dönersek: "Muhasebe kâtibi, hesap defterleri ile tahrir defterlerini muntazam tutarak tüm bilgileri bildirmekle yükümlüdür. Sandık emini ise

tüm gelir ve gideri muhafaza ederek bunların hesabını yapmakla mükelleftir.

Komisyonlara ait görevlerin icra şekline gelince; bu komisyonların en temel görevlerinden biri olan eldeki bütçenin uygun şekilde idaresinden hareketle eğitime dair herhangi bir harcama Komisyon kararına bağlanmıştır. Öncelikle muhasebe kâtibi tarafından harcama gerekçesi beyan edilir ve sonra başkan ile diğer azaların onayı istenir. Komisyon'un aldığı her karar, yapılan tüm işlemler ve yazışmalar muntazaman defterlere kaydedilmek suretiyle korunur. Nakit para ve senedler de kasada tutulmalıdır. Uzun bir zaman kullanılmayacak olan para yine komisyon kararıyla sened karşılığı Ziraat Bankası şubesine verilerek arttırılmalıdır.

Yine Maârif Komisyonu'nun selâhiyetindeki maârif sandıkları, her ay bir heyet tarafından mühür altına alınıp genel kontrollerden sonra hazırlanan rapor hükûmete bildirilir. Tabîi bu bildirim, kaza-liva-vilâyet-Nezaret sırasını takiben gerçekleşir. Maârif sandığını kontrol eden heyetin üyeleri mahallî komisyon ve meclis idaresinden bir kişiye ek olarak vilâyetlerde vali ile defterdar ve ya muhasebe başkâtibi, livalarda mutasarrıf ile muhasebeci veya birinci yardımcı, kazalarda ise kaymakam ile mal müdürüdür. Kazalarda dört nüsha hazırlanan raporun üç nüshası livaya, livalarda üç nüsha olarak tertip edilen raporun iki nüshası vilayete gönderilir. Vilâyet, kaza ve livalardan gelen bu raporlarla birlikte merkeze ait raporu hazırlayarak hepsini nezarete gönderir. Ayrıca bu senelik icraat ve hesap raporları gazete yolu ile yayımlanır".

Bahaeddin Yusuf'un oldukça tafsilatlı lâyihasından bir müddet sonra hazırlanmış bir belgede, geçen zaman içerisinde pek değişiklik olmadığına dair ifadeler bulunmaktadır. Anadolu'dan gönderilen 4 Haziran 1896 (23 Mayıs 1312) tarihli diğer bir belgedeki "...maârif işlerini idare edecek yetkili bir heyet yoktur." cümlesi, ülke çapında yaygınlaştırma çabasına rağmen taşra maârif teşkilâtının sayıca yetersiz kaldığına ve mevcud olanların ise zayıf ve etkisiz olduğuna delil teşkil etmektedir [85].

Bu iki belgeyle paralellik taşıyan bir başka belge ise 17 Mayıs 1899 (6 Muharrem 1317) tarihini taşımaktadır [86]. Eğitim meselelerinin kaynağını teşkilâta bağlayan mazbata sahibi, eğitimin düzelmesi için taşrada görev yapacak maârif müdürlerinin özenle seçilmesi anlayışından yola çıkarak müdürlere, Âliye mezunu ve gerekli vasıflara sahip olma şartı getirmiştir.

Fakat eğitimdeki esaslı değişikliklerin ancak koordine içinde çalışmayla mümkün olabileceğinin belirtildiği bu belgede girift bir yapı arzeden devletin, tüm daireleri ile maârife yardım etmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Mazbatada göze çarpan bir husus da yeni siyasî gelişmeler karşısında eğitim teşkilâtına yükletilen farklı bir görevdir. Buna göre mahallî eğitim çalışmalarına hakim etkili bir eğitim teşkilâtı kurulmakla, yabancı okulların faaliyetleri de tesbit ve teftiş edilebilecektir. İleride daha geniş bahsedilmekle birlikte burada sadece teşkilatın kuvvetlendirilmesi ge-

[85] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
[86] BOA, YSRM, Nu: 106 53.

reğinden sözedebiliriz Özellikle yoğun yabancı faaliyetlerine maruz kalan bölgelerde maârif müdürlerinin, yabancı okulları gereğince denetleyemediklerinden teşkilâtın bir müfettiş ve bir muavin ile takviye edilmesi önerilmektedir. Müfettiş, mevcud okulların geliştirilmesi, okutulacak kitap ve risâlelerin denetimi ve okulların zamanında açılması gibi genel görevleri icra etmekle birlikte bir nev'i mevcudiyet sebebi olan yabancı ve gayr-i müslim okullarını idare, program ve öğretim açısından kontrol altında tutmalıdır. Tabîi bu görevler aynı zamanda maârif müdürüne de aittir.

İhtiyaçların yerelliği eğitim teşkilâtında da yerelliğe yönelmeyi gerektirmektedir ki bugün dahi bu konu eğitimimizin önemli bir meselesi durumundadır. Buradan hareketle mazbatada Mülkiye ve Sultanî mezunu olması gerekli görülen müfettişlerin aynı zamanda mahallî dilleri de bilmesi tavsiye edilmektedir.

Buraya kadar ele aldığımız bütün belgeler de eğitim teşkilatının kurulmasının yanısıra, ihtiyaçlar nisbetinde eğitimin sistemleştirilmesi, yaygınlaştırılması ve etkin hâle getirilmesinin amaçlandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

3- İlk Öğretim

1876'da ilân edilen Kanun-i Esasi'nin 144. maddesi ile ilk öğretim mecbur kılınmakla kalınmamış kız ve erkek çocukların eşit şekilde eğitim imkânlarından yararlanması da hukuken teminat altına alınmıştır [87]. Aslında bu hükümler 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde de bulunuyordu. Fakat bu maddelere, Tanzimatın eğitim anlayışı çerçevesinde çok fazla hayatiyet kazandırılamadı.

Zîra genel olarak Tanzimat dönemi devlet adamlarının eğitime bakışları eğitimden beklentileri ve pek tabîi bunun paralelindeki icraatları orta öğretim üzerinde odaklanmıştı. Eğitimin bir ülke için taşıdığı önem farkedilmekle birlikte bu dönemde, gerekli nitelik ve nicelikte insanın orta öğretim okulları ile yetiştirilebileceği fikri hakimdi.

I. Meşrutiyet'e yakın tarihlerde devlet adamları ve aydınların zihinlerinde mevkice itibar kazanmağa başlayan ilk öğretim, II. Abdülhamid döneminde, memleketin kurtuluşunu temin edecek belirli hareket noktalarından biri hâline geldi. 1879'da Maârif Nezareti bünyesinde Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi'nin kurulması da devlet tarafından ilk öğretimin ciddiye alındığının bir ifadesidir [89].

II. Abdülhamid dönemi başlarında eğitim problemlerine bakışta ve uygulanması düşünülen icraat planı hususunda merkez ve taşra teşkilâtı arasında bir farklılık hemen hemen yoktu.

Nitekim Amasya'da gönderilen bir tahriratta Osmanlı ülkesinde maârif açısından en geri kalmış olanların müslümanlar olduğu belirtilerek liva, nahiye ve büyük köylerde ibtidâî açılması tavsiye edilmektedir [88]. 20 Aralık 1880 (8 Kanunevvel 1296) tarihli bu tahriratta köy

[87] F.R. Unat, a.g.e., s. 25.
[88] B. Kodaman, a.g.e., 67.
[89] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-b Z: 21, K: 131.

ve nahiyelerde Kur'an-ı Kerim'i biraz heceleyenlerin bilgili bulunduğu ve gelecek için endişe verici olan bu durum karşısında, sınırlı bir kesime hitap eden idâdîler yerine Türkçe okuyup yazma ve dört işlem öğretecek ibtidâîlerin açılarak yaygınlaştırılması mecburî görülmektedir.

Hükûmetin ülke ihtiyacı nisbetinde ibtidâî açılmasına dair karar almasına rağmen tahrirattan, 1880 yılı itibariyle uygulamanın tehir edildiğini anlıyoruz. Dönemin önemli şahsiyetlerinden olan Damad Mahmud Paşa'da 8 Nisan 1882 tarihli arizasında ibtidâîlerin mevcut öğretim kademeleri için bir zemîn oluşturduğunu ifade eder [90]. Paşa'ya göre orta ve yüksek öğretim kurumlarının başarısının bağlı olduğu ibtidâîler düzenlenmeli ve üstelik bu süratle yapılmalıdır.

İlk okullar, ülkenin genel eğitim seviyesini yükseltecek vasıtalar olarak görülmekle birlikte özellikle taşra maârif teşkilatlarınca bu okullara oldukça önemli misyonlar yüklenilmekteydi. Bahaeddin Yusuf tarafından hazırlanmış 5 Ocak 1895 (24 Kanunevvel 1310) tarihli yukarıda bahsi geçen bir lâyihada müslüman halkın içinde bulunduğu şartlar, eğitim seviyesi ve bunun sonuçları açıkça ifade edilmiştir [91]. Bahaeddin Yusuf müslüman köylerdeki okulların pek çoğunun eğitim seviyesi itibari ile yetersiz olması ve hatta bazı köylerin tamamen okulsuz bulunmasının halkın okuma, yazma ve dört işlem gibi en temel bilgilerden mahrum kalmasına neden olduğunu belirtmektedir. Fakat bu mahrumiyetin diğer bir neticesi de halk arasında cehalet kaynaklı yanlış fikir ve inanışların yaygınlaşmasıdır ki, Bahaeddin Yusuf teftiş sonuçlarına dayanarak Yozgat'a bağlı köylerin durumunu örnek göstermektedir. Buradan hareketle "...memleketin her yerinde mükemmel ve muntazam okulların açılması elzemdir..." hükmüne varır. Lâyihada muntazam okul ifadesi ile kas-

[90] BOA, YEE, K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84.
[91] BOA, YMM, Nu: 115 39.

tedilen usûl-i cedid üzre eğitim yapan ibtidâîlerdir. Çünki Tanzimat dönemi ıslahat düşüncesi çerçevesinde gelişen usûl-i cedidin uygulandığı ibtidâîler başarılı bulunmuştur [92].

Fakat bunlara ilaveten dönemin devlet adamı ve sadrazamı Halil Rıfat Paşa'nın ibtidâîlere bakış tarzı daha pratik amaçların gerçekleştirilmesine yöneliktir. II. Abdülhamid dönemi siyasî gelişmeleri ve Avrupa menşe'li akımların gayr-i müslim teb'a üzerindeki tesirleri Halil Rıfat Paşa'yı müslim ve gayr-i müslim unsurların birlikte eğitilmesi gerekliliğine götürmüştür [93].

Paşa'ya göre ibtidâîler tüm unsurları bünyesinde barındırarak, Türkçe sayesinde Osmanlı Devleti'ne bağlı teb'a yetiştirebilir ve yetiştirmelidir de. 11 Temmuz 1897 (29 Haziran 1313) tarihli bir başka lâyihada dilin birleştirici özelliğinden istifade ederek karışık ibtidâîlerde Türkçe eğitimin yapılması tavsiye olunmaktadır [94].

4 Haziran 1896 (23 Mayıs 1312) tarihli bir heyet raporu ile 21 Aralık 1898 (9 Kanunevvel 1314) tarihli hususi tahriratta da "...gayr-i müslimlerin eline geçen sanat, ticaret ve sanayide ibtidâîler yolu ile müslümanların da söz sahibi olabileceği" şiddetle müdafaa edilmiştir [95]. Sivas Maârif Müdürü ise bu okulların önemini şöyle ifade etmiştir: "İlk öğretim eğitimin temelidir ve cehâlet ancak bu öğretim kurumları sayesinde kökten silinebilir. Bir millet birçok âlim ve fâzıl insana sahip olabilir fakat milletin tamamının okuma-yazma bilmesi bunda daha hayırlıdır. Çünki halkın cehâleti ve fesadı icraatı güçleştirir" [96]. 22 Haziran

---

[92] Aynı.
[92] BOA, YEE, K: A, E. 21/III-c, Z: 21, K. 131.
[94] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
[95] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
[96] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.

1896 (10 Haziran 1312) tarihli bu maruzatından da anlaşılacağı üzere Maârif Müdürü eğitimde önceliği birçok eğitimci gibi ibtidâîlere vermektedir. İbtidâîlere yüklenilen bu görevler devletin karşılaştığı meselelerin bir aynası gibidir. Özellikle Anadolu kaynaklı belgelerden de anlaşılacağı gibi İbtidâîler, mevcut sorunların şifâhanesi olarak görülmektedir.

Maârif Nezareti nezdinde de durum bundan farklı değildir. Nitekim yürürlüğe konulan nizamnâme ve kanunlarda temel hedef ilk öğretimin yaygınlaştırılması olarak tesbit edilmiştir. Fakat bu belgenin tarihi (23 Haziran 1896) dikkate alındığında, merkez ve taşra maârif teşkilatı arasında uygulamaya yönelik farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir [97].

Tanzimatla başlayan eğitimdeki ikilik, ilk öğretimde, Sıbyan ve İbtidâî şeklinde zuhur etti. Sıbyan mektepleri klasik eğitim kurumu olup usûl-i atîka üzere eğitim yapan okullardı. İbtidâîler ise ilk defa 1863'de ortaya atılan ve 1869'da Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde yeralan fakat ancak 1872'de vücut bulan usûl-i cedidle eğitimin yapıldığı ilk okullardı [98]. Bu yapı II. Abdülhamid döneminde de muhafaza edildi. Sıbyan mekteplerinde ise tedricen ıslah yolu takip edilerek bu sayede yeni usul alfabe öğretimi yerleştirilmeğe çalışıldı.

Fakat mevcud Sıbyan okullarının tamamının ıslah zorluğu ve zaten birçok bölgede ise bunların dahi bulunmaması dönemin ilk öğretim politikasını; usûl-i cedidin hakim olduğu İbtidâîlerin açılarak yaygınlaştırılması üzerine oturttu. Maârif Nezareti 1881'de Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi'ni Mekâtib-i İbtidâiye Dairesi olarak değiştirmekle ikiliği kaldırmak yolunda önemli bir adım attı [99].

---

[97] Aynı.

[98] O. Ergin, a.g.e., C. 1-2, s. 390.

[99] H.A. Koçer, a.g.e., s. 128.

Sıbyan okullarındaki tedrici modernleşme uygulaması, sayesinde 1905 yılı itibariyle bunların bir çoğunda yeni usule geçilebilmiştir [100]. Nitekim bu dönemin ortalarında Sivas Maârif Müdürü mevcud okulların ve bilhassa köy okullarının ıslah edilmesi lüzumu üzerinde durmuştur [101]. Ayrıca kazalarda usûl-i cedid okulların açılmasını istediği bu maruzatında genelde ilk öğretimin özelde ise köy okullarının hizmete en fazla muhtaç olduğunu ifade etmiştir.

Yine maârif müdürü problemlerin bizzat içinde olmanın da vermiş olduğu bir hassasiyetle devletin esas unsuru olarak gördüğü köylüyü kurtarma yolunda Anadolu Islahat Müfettişi Şakir Paşa'ya hitaben yazdığı maruzatta uygulamaya yönelik tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyeleri şöyle sıralayabiliriz:

1- Her köyde, ihtiyacına göre bir okul açmalı ve tatil ayları hariç hergün açık kalmalı,

2- Köy okullarında öğrencilerin devamı temin edilemediğinden bu çocuklar okuldışı işlerle meşgul oluyorlar. Devam mecburiyetinin yerine getirilmesi için Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi harfiyen icra edilmeli,

3- Öğretmenler, kaza maârif komisyonu tarafından Dârü'l-muallimîn mezunlarından seçilerek tayin edilmeli,

4- Öğretmenlere onları, hem köylerde hizmete teşvik etmek ve hem de köylüye bağımlılıktan kurtarmak için aylık maaş bağlanmalı,

5- Köylerin öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere kaza merkezlerinde Dârü'l-muallimîn-i İbtidâîye açılmalı,

6- Köy okullarını sürekli teftiş için seyyar bir maârif memuru tayin edilmeli.

---

[100] B. Kodaman, a.g.e., s. 69.

[101] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131, (22 Haziran 1896).

Sözkonusu lâyihada öğretmene verilecek maaşın kaynağı kurban derileri, boş arazilerin vakıf usulü ile elde edilen hasılatı ve teberrular (bağış) olarak gösterilmektedir. Öte yandan cemaatlere bırakılan bu okulların idaresinin devlet kontrolü altına geçmesi, ileride doğabilecek sakıncaları önlemek yolunda zaruri görülmektedir. Maârif müdürü, ilk üç maddenin vilâyet dahilinde uygulandığını ve teftiş zamanına münhasır dahi olsa bir başarı elde edildiğini ifade ederek diğer maddelerinde tatbikini tavsiye etmektedir. Fakat esasen burada, daha şümullü ve daimî bir başarı için eğitim faaliyetlerinin Nezaret'in salâhiyeti ve kontrolü altında yürütülmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Usûl-i cedid üzre eğitim yapan ibtidâîlerin sayıca çoğaltılarak yaygınlaştırılmasına gelince, bu mesele yukarıda da belirtildiği gibi bu dönemin ilk öğretim politikasının esas hedefi idi. İbtidâîlerin sayısı 1872'den 1876'ya kadar İstanbul'da 3, vilâyetlerde ise ancak 200 kadardı [102]. 1876'dan itibaren temel siyaset gereğince bu okulların açılmasına hız verildi. 1316 (1898) Maârif Salnâmesi'ne göre İbtidâîlerin sayısı İstanbul dahil olmak üzere 3.057'ye çıkarılmıştır [103]. Fakat bu artış coğrafyanın büyüklüğünden de kaynaklanan mevcut ihtiyaç karşısında yetersizdi. Bu durumu farketmekle birlekte en fazla dile getirenlerin başında taşra teşkilat mensupları gelmektedir. Aralarında 6 günlük bir zaman farkının bulunduğu 16 Aralık 1898 (4 Kanunevvel 1314) ve 22 Aralık 1898 (10 Kanunevvel 1314) tarihli iki ayrı tahriratta Nezaretin, ibtidâîlerin çoğaltılmasına dair aldığı kararı iki senedir yürürlüğe koymadığı belirtilmiştir [104]. Her iki vesika da, Nezaret'in değişen İbtidâî po-

---

[102] B. Kodaman, a.g.e., s. 70, 77.
[103] Y. Akyüz, a.g.e., s. 200.
[104] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.

litikasını "geciktirme politikası" olarak tanımlamaları eğitimindeki icraatların istikâmetini ve tercih alanını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Oysa düşünce ve icraatta, eğitimin yaygınlaştırılmasının yani İbtidâîlerin çoğaltılmasının savunulduğu ikinci tahriratta yazışmalarla vakit geçirildiği ve fakat "...nahiye ve büyük köylere kadar.. Bu okulların götürülmesi gerektiği ifade edilmiştir.

O dönemde Nezaret'in bu tercihini haklı çıkartabilecek durumlarda yok değildir. Şöyleki;

1- Halk eğitime karşı isteksiz ve ilgisizdir,

2- Eğitim bütçesi sınırlıdır,

3- Devletin daha pratik neticeler verecek politikalara ihtiyacı vardır.

Halkın eğitime karşı takındığı tavrı, arşiv vesikaları arasında bulunan bir heyet raporu açıkça göstermektedir [105]. 4 Haziran 1896 (23 Mayıs 1312) tarihli bu belge, halkın içinde bulunduğu eğitim seviyesi ile ilgisizliği arasında birebir münasebet kurmaktadır. Halkın ilgisinin ve dolayısıyle yardımının temini için teşvik edici bir unsur olarak "pilot okul tesisi" bu sorunun halline dair önemli bir yaklaşımdır. Ayrıca bir başka belgede de tüm köylerde okul açılması yerine köylere 30-45 dakikalık mesafede bulunan nahiyelerde ibtidâîler açılarak bir nev'i taşımalı öğretim yapılması önerilmiştir. Yine bu belgede nahiye ibtidâîlerinin öğretmen maaşları dışındaki masraflarının halk tarafından karşılanması da uygun görülmüştür [106].

Devletin karşı karşıya kaldığı malî darboğaz, eğitim faaliyetlerini belirleyici mühim bir faktördür. Birçok devlet adamı ve eğitimciyi kaynak

---

[105] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k Z: 21, K: 131.

[106] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, K: 131, (25 Haziran 1312).

sağlamak için çözüm üretmeye sevkeden bu durum, birçok belgenin ana konularından birini teşkil eder. Genel olarak, sınırlı olan kaynaklardan imkân ve ihtimal dahilinde azamî şekilde istifade etmeğe yönelik olan çözüm arayışları, araştırmamızın sonraki bölümlerinde daha geniş olarak değerlendirilecek olmakla birlikte bu kısımda meseleye ilk öğretim zaviyesinden bakılacaktır.

1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'yle birlikte eğitim halkın üzerine yüklenmişti [107]. Klasik yapılanma içerisinde eğitim, vakıf sisteminin bir parçası idi. Fakat devlet, Tanzimatla birlikte üzerine aldığı eğitimi, şartların da zorlamasıyla yine halka devretme yoluna girmiştir.

Eğitimin yaygınlaştırılması ve kalitesi hususunda bu metodun umulanı vermemesi eğitimcileri, ek olarak yeni kaynak arayışına yöneltti. Meselâ Bursa Vali Muavini Bahaeddin Yusuf ibtidâîlerin mevcut gelirlerini daha evvel bahsi geçen lâyihada şöyle sıralamıştır:

1- İanât,

2- Evkâf-ı münderese (boş vakıf yerleri),

3- Teberruât (bağışlar),

4- Öğrenciden alınan ücretler [108].

Bunların yetersizliğine istinaden Bahaeddin Yusuf şehir, kasaba ve köydeki müslüman halkın arazi ve musahkafat vergisine % 25 zam yapılmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca bu zam emlâk sahibi içinde geçerli olacaktır. Bu yolla elde edilen gelir maaş ve müteferrika masrafları karşılandıktan sonra cami ve okul inşâsına, bunların tamirine, gerekli malzemenin teminine ve yeni okulların yapımına ayrılacaktır.

---

[107] B. Kodaman, a.g.e., s. 158.

[108] BOA, YMM. Nu: 115, 39, (Bahaeddin Yusuf).

Maârif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa ise 17 Şubat 1895 tarihli mazbatasında % 25'lik zammın fakir halkı zorlayacağından hareketle bu uygulamanın olumsuz taraflarından bahsetmektedir [109]. Çünkü;

- Maârif hissesi memurların tüm çabalarına rağmen bütünüyle toplanamamaktadır,

- Toplanılan gelir ise halkın yaptığı katkı oranında halka geri dönmemekte ve halk, eğitimden gereği kadar faydalanamamaktadır,

- Gelirin büyük bölümü ise nezarete ve memur maaşlarına harcanmaktadır.

Ahmet Zühtü Paşa medenî ülkelerin ve gayr-i müslimlerin yaptığı gibi cemaatlerin kendi okullarını yaparak idarelerini üstlenmelerini daha gerçekçi bulmaktadır. Çünki bu sayede zamlardan kaynaklanan hoşnutsuzluk ortadan kalkacak ve bölge gelirleri bölgede kalacaktır. Tabîi bu ayrıca hem İdadîlere verilen önceliğin devamını sağlama hem de İbtidâîlerin tamamen ihmâlini önleme çabası şeklinde de yorumlanabilir. Nazıra göre devletin görevi ise bu okulları takip ve teftiş etmektir. Bununla birlikte yeterli gelire sahip olmayan küçük köylere devlet tarafından yardım da yapılmalıdır. Mazbatanın devamından bu usulün uygulanmakta olduğunu ve iyi netice verdiğini çıkarmak mümkündür. Bunu delillendirmek için de rakamsal bilgiler veren Zühtü Paşa mevcut 40.000 müslüman köyün 26.000'den fazlasının okula kavuştuğunu ifade ederek "sürekli ve ciddi bir çalışmayla Avrupa'dan daha kısa bir sürede bu noktaya gelindiğini" iftiharla kaydeder.

Oysa bu mazbatadan yaklaşık iki ay önce hazırlanmış olan Lâyiha'da Bahaeddin Yusuf, ibtidâîlerin, diğer resmî okullar gibi devlet

---

[109] BOA, YMM, Nu: 115, 39, (Ahmet Zühtü).

tarafından idare edilmesi gerektiğini vurguluyordu [110]. Ayrıca Sivas Maârif Müdürü de 22 Haziran 1896 (10 Haziran 1312) tarihli maruzatında himmete daha muhtaç gördüğü köy okullarının tamamen idarî olarak cemaatlere bırakılmasını hatalı bulmakta ve ancak devlet kontrolünde yapılan ıslahatla başarıya ulaşabileceğini savunmaktadır [111]. Bu belgelerin imza sahiplerine bakıldığında ortaya çıkan net bir durum vardır; öğretim kademelerinin önceliği hususunda merkez-taşra farklılığı.

Zîra eğitim meselesine pratik çözümlü yaklaşımlar merkez tarafından kabul görmekte ve bütçenin tanzimi bu minval üzre yapılmaktadır. 11 Temmuz 1897 (29 Haziran 1313) tarihini taşıyan bir lâyihada bu durum eleştirilerek maârif gelirinin büyük kısmının idadîlere değil ibtidâîlere sarfedilmesi gerektiği açıkça belirtilmiştir [112]. Halk maârif hissesine düşeni ancak bu şekilde alabilecektir.

Aslında bu tarz tenkitlere daha eski tarihli belgelerde de rastlamak mümkündür. Meselâ 20 Aralık 1880 (8 Kanunevvel 1296) tarihini taşıyan bir tahriratta toplanan maârif hissesinin yarısından fazlası nezarete gittiği için geriye kifayetsiz bir miktarın kaldığı belirtilerek köylüye maârif hissesi adıyla yüklenilen verginin % 75'inin ibtidâîlerle rüşdîlere ayrılması fikri şiddetle müdafaa edilmiştir [113]. Çünkü ibtidâîler yeterli sayıya ancak bu yolla ulaştırılacaktır.

Dönemin ilk öğretim siyasetinin karakteristik özelliği usûl-i cedid öğretiminin hem tedricen Sıbyan okullarında ve hem de yeni açılan ibtidâîlerde hakim kılınması idi. Bu usulü öğretecek öğretmen ise ilk öğ-

---

110 Aynı.
111 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.
112 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
113 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131.

retimde bir başka hareket noktası idi. Yeni usulü tatbik edecek yetişmiş öğretmen sıkıntısı, bu görevin köy imamlarına tevcihi gibi bir uygulamayı da gerekli kılmıştır [114].

Fakat bu meselede köklü çözümün liva merkezlerinde Dârü'l-muallimîn-i İbtidâî açılması ile sağlanacağı 17 Mayıs 1899 (6 Muharrem 1317) tarihli bir mazbatada belirtilmiştir [115]. Bu arada yetişmiş öğretmenlerin köy okullarında hizmetini temin için öğretmenlere devlet tarafından ve mümkün mertebe diğer öğretmenlerle aynı oranda maaş ödenmesi teklifi de getirilmiştir [116]. Oysa halkın idaresindeki okullarda öğretmen ücreti halkın üzerinde idi. Fakat halk bunu bütünüyle karşılayamıyordu [117]. Üstelik öğretmen bölge halkına bağımlı idi ki bu da eğitimin kalitesini olumsuz etkileyen bir unsur oluşturmuştur.

İbtidâîlerde eğitimin kalitesini etkileyen dış kaynaklı faktörlerin ortadan kaldırılmasının haricinde öğretmen kaynaklı olumsuzlukların da bertaraf edilmesi gerekmektedir. Bunun için, bilgili olmanın yanısıra öğretmenin seçiminde dikkate alınacak hususlara "...vakar ve haysiyetli..." olmayı ilave eden Maârif Müdürü, öğretmenin karakter yapısının da eğitimin kalitesini yükseltebileceğini ifade eder [118]. Tabii burada Bahaeddin Yusuf'un getirdiği Dârü'l-muallimîn ve Dârü'l-muallimat mezunu olma şartını da eklemeliyiz [119].

İlk okulların programına ve öğretim usulüne dair ise elimizdeki lâyihalarda oldukça sathi bilgiler bulunmaktadır. Said Paşa uygulanmakta olan programları yetersiz bularak başarılı olduğunu kabul

---

114 BOA, YMM, Nu: 115 39 (Bahaeddin Yusuf).
115 BOA, YSRM, Nu: 106 53.
116 Aynı.
117 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
118 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.
119 BOA, YMM, Nu: 115 39.

ettiği Alman usulünün tatbik edilmesini ilk öğretim için mecburî görmektedir [120]. Buna göre ilk öğretimi, ilk kısmını oyunlu eğitimin hâkim olduğu ana okulları, ikinci kısmını ise sanat eğitiminin de yapıldığı okullar oluşturacaktır.

Müşir Şakir Paşa'ya ait bir lâyihada ise ders programı şöyle verilmiştir: Türkçe okuma-yazma, Dört işlem ve Din eğitimi. Din eğitimi cuma ve pazar günleri cami ve kiliselerde bizzat din adamlarınca verilecektir [121].

Bahaeddin Yusuf bu programa bazı eklemeler yapmıştır. Bu okullarda okutulmasını zarurî gördüğü Ziraat ve Sıhhat Risâlelerini okul programına dahil eden Bahaeddin Yusuf'a göre Sıhhat Risâlesi tüm ibtidâîlerde, Ziraat Risâlesi ise sadece köylerde okutulmalıdır [122]. Ayrıca "...köylerde de müstakil Kız İbtidâîleri açılıncaya kadar şimdilik şehir ve kasaba kız ibtidâîlerin son sınıfına halı ve kilim dokuma gibi kadınlara mahsus dersler konulmalıdır. Bu dersleri ise usta kadınlar vermelidir. Böylece hem okula gelir ve hem de memleketin sanaii ve ticaretine fayda sağlanmış olur".

Yine Bahaeddin Yusuf hazırlamış olduğu lâyihada eğitimin bugün dahi geçerli olan bazı sorunlarından bahsederek bunlara çözüm getirmeye çalışmıştır. Bunlardan biri sınıfların kalabalık ve düzensiz oluşudur. Bu problemin halline, okul binasında, binanın bir plân dahilinde ve ihtiyaçtan büyük yapılması gerektiği ile başlar. Fakat çok daha önemli bir yaklaşımı vardır ki o da "...her yüz haneli yere bir okul, kırk öğrenciye bir öğretmen..."dir. Sınıflarda fazlalığın bu uygulama ile giderilerek eğitimde de belli bir seviyenin tutturulacağını ifade eden Bahaeddin Yusuf

---

120 BOA, YEE, K: 31, E: 1937/M, Z: 45, K: 82.
121 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
122 BOA, YMM, Nu: 115 39.

mevcut kalabalığın sebebini şöyle izah ediyor "...öğrenci ücretleri ile geçimini temin eden öğretmenler, kapasiteden fazla öğrenci alarak maişetini arttırmayı istemekte ve üstelik gerektiği halde yine aynı sebepten yardımcı almamaktadır. Bu durum ise öğrencilere farklı muamele edilmesini ve eğitimin hakkıyla yapılmamasını beraberinde getirmektedir. Zikredilen öğrenci öğretmen oranı eğitimin esasıdır."

Bahaeddin Yusuf'a göre bir diğer mühim sorun okula devamın sağlanamamasıdır. Nizamnâmeye rağmen bir türlü temin edilemeyen devamın temini görevini Bahaeddin Yusuf maârif komisyonlarına tevcih ederek mutlak surette kaidelerle kontrol altına alınmasını tavsiye eder.

Elimizdeki bulgulardan hareketle bu dönem ilk öğretimine dair şu sonuçlara ulaşmamız mümkün olabilir.

- İbtidâîlerin eğitimin yaygınlaşmasında ve dolayısıyla memleketin istikbâlinde taşıdığı önem farkedilmiştir.

- Önemine istinaden hızla çoğaltılması gerektiği ifade edilmiştir.

- İbtidâiler tüm teb'ayı birleştiren ve devlete bağlılık duygusunu geliştiren müesseseler olarak görülmüştür.

- Usûl-i cedidin bu okullarda hakim kılınması lüzumu şiddetle savunulmuştur.

- Bilhassa köylerde eğitimin sürekli ve ciddi yapılmasını temin edilmesi istenmiştir.

- Öğretmenlerde hem usûl-i cedid bilgisi ve hem de gerekli meziyetler aranmıştır.

- İlk öğretim faaliyetlerini belirleyen ve hatta sınırlayan malî sıkıntının giderilmesi için muhtelif teklifler getirilmiş ve özellikle halkın iştirakine yönelinmiştir.

4- Orta Öğretim

II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarında rüşdiyelere yoğun bir ilgi gösterilmiştir. Hem İstanbul ve hem de vilâyetlerde sayıları süratle arttırılan rüşdiyeler 1878-1884 tarihleri arasında 300'den 470'e çıkartıldı. Fakat 1880'den sonra idadîlerin önem kazanması rüşdiyelere olan rağbeti nisbeten azalttı. Buna rağmen 1909'da İstanbul'da bulunan 76 rüşdiyenin % 80'i 1977-1909 yılları arasında yapılmış ve ülke genelinde ise rüşdiye sayısı 619'a ulaştırılmıştır [123].

Rüşdiyelerde nicelik itibariyle sağlanan bu gelişme ülkenin genişliği oranında ihtiyacı tam olarak karşılayamamaktadır. Nitekim Halil Rıfat Paşa'nın 29 Nisan 1896 tarihli maruzatındaki "...vilâyet-i sittenin liva ve kazalarında rüşdiye yoktur..." cümlesi bu durumu açıkça göstermektedir [124].

4 Haziran 1896 tarihli heyet raporunda ise "...Erzincan'ın merkezinde sadece Mülkiye Mektebi ile Askerî Rüşdiye vardır..." ifadesi yukarıdaki bilgiyi doğrulayacak mahiyettedir [125].

Maarif Komisyonu 1888'de rüşdiyelere dair malî sıkıntının da izlerini taşıyan şu kararları almıştır:

1- Rüşdiye tahsili iki yıla indirilecektir

2- İdâdî bulunan yerlerde rüşdiyeler idâdîlerle birleştirilecektir

3- Öğrencisi az olan kaza ve kasaba rüşdiyelerinin binaları ibtidaîlere verilecektir,

---

[123] B. Kodaman, a.g.e., s. 101.
[124] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131.
[125] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.

4- Bundan sonra yapılacak ibtidaiye binaları rüşdiye sınıflarını da ihtiva edecektir.

Bu kararlar gözden geçirildiğinde rüşdiyelerin tamamen ihmâl edilmesi yerine yeni bir yapılanma ile eldeki kaynağın ihtiyaçlar doğrultusunda, eğitimde en etkin biçimde kullanılması gayesinin güdüldüğü sonucuna varabiliriz. Rüşdiyelere, malî kaynaktan, müstakil kullanım için para aktarımı bu kararları zaruri kılmıştır.

Said Paşa da bu duruma dikkati çekerek rüşdiyelerin malî sorumluluğunu halka devretmeyi tavsiye etmiştir. Çünkü yeterli öğrencisi olmadığında masrafları ölçüsünde hizmet veremeyen bu okullar pahalıya mal olmaktadır [126]. Yine Said Paşa rüşdiyelerin, Almanya'da olduğu gibi sanayi okulları haline getirilmesinin, mevcud yapıya göre daha faydalı olacağına işaret etmiştir [127].

Kız Rüşdiyelerinin de açılmış olduğunu gösteren 17 Mayıs 1899 tarihli bir mazbatada ise, mevcud hâli ile rüşdiyelerin, fayda sağlamadığı ve mutlak surette ıslah edilmeleri gerektiği belirtilmiştir [128]. Üstelik aynı mazbatada, 1889 tarihli bir iradenin 1888 Maarif Komisyonu raporu doğrultusunda almış olduğu idâdî bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılması kararı karşısında kaza merkezlerinde ve ihtiyaç duyulan yerlerde rüşdiye tesisi teklif edilmiştir. Fakat hükûmet ihtiyaç duyulan kalifiye insanın en kısa zamanda yetiştirilmesi lüzumu ve mevcud malî şartların zorlaması ile idâdî yapımına hız vermiş ve dönem sonu itibariyle İdâdî sayısı 109'a çıkartılmıştır [129].

---

126 Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 539.
127 BOA, YEE, K: 31, E: 1937/Mük., Z: 45, K: 82.
128 BOA, YSRM, Nu: 106, 53.
129 B. Kodaman, a.g.e., s. 203.

İdâdîlerin yaygınlaştırılması bilhassa rüşdiyelerle birleştirildikleri 1882-1890 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde rüşdiyeleri de bünyesinde bulunduran İdâdîlerin öğretim süresi vilâyetlerde yedi, sancaklarda beş senedir. İdâdîler bu yapılandırma ile rüşdiyelerle birlikte hem yüksek öğretime öğrenci hazırlıyor ve hem de serbest meslekler ile resmî hizmetlere eleman yetiştiriyordu [130].

Bu dönemde hazırlanmış lâyihalarda orta öğretimle ilgili olarak temas edilen konuların başında, bu okulların, masrafları ve özellikle Anadolu'da neden oldukları olumsuzluklar gelmektedir.

Nitekim Sivas Maarif Müdürü 23 Haziran 1896 tarihli maruzatında idâdîlerin malî problemlerine değinmişti. Hükûmetin idâdîlerle rüşdiyelerin birleştirilmesi kararını haklı bulan Maârif Müdürü de askerî ve mülkî rüşdiyelerin askerî ve mülki idâdîlerle birleştirilmesini tavsiye etmektedir [131]. Maarif Müdürü bu sayede şu faydaların temin edileceğini düşünmektedir.

1- Rüşdiye ve idâdîlerin idaresi ve tahsisatı düzenli olacaktır.

2- Her iki okul için ayrı ayrı değil, bir harcama yapılacaktır.

3- Hem Âliye talebe yetiştirilecek ve hem de taşra devlet dairelerinin memur ihtiyacı karşılanacaktır.

Bu dönemde idâdîlere bakış tarzı, resmî uygulamanın aksi mahiyetindedir. Bunu sebebi ise, Halil Rifat Paşa'nın da ifade ettiği gibi idadî öğretimi umumî ihtiyaç değildir [132]. Ancak belirli ünvanlara sahip aile çocuklarının okuduğu ve fakat ağır olan masraflarının daha çok

130 F.R. Unat, a.g.e., s. 45.
131 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.
132 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131.

halk tarafından karşılandığı bu okullar, halka maliyeti oranında fayda sağlamamaktadır. Halil Rifat Paşa bu durum karşısında halktan sağlanan gelirin, idâdilere aktarımının durdurulmasını en uygun yol olarak görür [133].

Mevcud uygulamaya alternatif tavsiyelerde bulunulan bu dönem belgelerinde idâdîlerin paralı olması ısrarla vurgulanmıştır [134]. Böylece:

1- Halk ödediği hisse-i maarif miktarınca eğitim hizmetinden faydalanacaktır. Bu gelirin ibtidâîlere sarfedilmesinin yolu açılarak eğitimin hitap ettiği saha genişletilmiş ve kaynak dağılımındaki eşitsizlik ortadan kaldırılmış olacaktır.

2- İdâdîlere, ancak maliyetini karşılayabilecek ailelerin çocukları devam edecektir.

Özellikle son maddenin sağlayacağı faydalar çeşitli belgelerde sıkça ifade edilmiştir. Değerlendirilen belgelerin pek çoğunda, bu düzenleme sayesinde idâdîler yoluyla yayılması muhtemel zararlı fikirlerin önüne geçileceği defaatle belirtilmiştir [135]. Çünkü iktisadî ve sosyal mevkîin gereklerine uygun bir eğitim, bireylerde fikrî ve ruhî dengeyi de beraberinde getirir ve tatminsizliklere yol açmaz. Nitekim Avrupa'da yayılan anarşizm, nihilizm ve sosyalizm, eğitim eşitliği prensibinden kaynaklanmıştır.

Yukarıdaki ifadelerin genellikle Anadolu'da hazırlanmış lâyiha, tahrirat ve arizalarda yeralmış olması dikkat çekicidir. Henüz idâdîler

---

133 Aynı.

134 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11 (22 Aralık 1898 M. Şakir Paşa); K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131.

135 Aynı.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

bahsedildiği tarzda netice vermemiştir. Fakat bu belgelerde, olandan değil olabilecekten hareketle mevcud uygulamanın durdurulmasına yönelik bir çaba sözkonusudur. Hükûmetin idâdîlerden ibtidâîlere yönelmesini temin etmek üzere sarfedilen bu gayret, vilâyet maârif teşkilâtlarınca idâdî eğitimine karşı alınan bir tavrı ifade etmekten uzaktır. Çünkü temel gaye ibtidâîlere olan şiddetli ihtiyacın vurgulanması idi. Fakat tüm bu çaba ve ikazlar hükûmeti ibtidâî istikâmetine çekememiştir.

Hükûmetin, hemen hemen bütün vilâyet ve liva merkezlerinde idâdî açma politikasına yer veren bir belgede böylece sayıları arttırılan İdadilere talebi karşılamak üzere fazla öğrenci kabulü yine parasız eğitime bağlanmıştır [136]. Öyleki "...Erzurum İdâdîsi'nin kapasitesi, 120 iken müracaatlarla 400'e çıkmıştır" [137].

1896'da Erzurum liva merkezleri ile Van ve Bitlis gibi merkezden uzak bölgelerde henüz açılmadığını tesbit ettiğimiz idâdînin yaygınlaştırılması gerektiğini de savunan bir mazbataya rastlanılmıştır [138]. Genel itibariyle hükûmet politikası paralelinde yazılmış olan 17 Mayıs 1899 tarihli bu mazbatada yeterli kaynak olmadığı için heryerde açılamayan idâdîlerin özellikle vilâyetler için elzem olduğu belirtilmiştir. Hatta bazı vilâyet ve liva merkezlerinde bulunan Mülkî İdâdîlerin veya en azından bu seviyedeki okulların mutlaka açılması tavsiyesinde bulunulmuştur ki Said Paşa da liva merkezlerinde idâdî açılmasını faydalı görmüştür [139].

---

136 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131.
137 Aynı.
138 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131; YSRM, No: 106 53
139 BOA, YSRM, Nu: 106 53, Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 396-397.

Yine bu mazbataya göre;

- İdadiler, genel malî duruma göre yatılı ve gündüzlü olarak açılmalıdır.

- İhtiyaç dahilinde yatılı idâdîlerin kapasitesi genişletilmelidir

- Gerekli görüldüğü takdirde gündüzlü idâdîlerin bir kaçı yatılı hâle getirilerek, bu okullarda bir hazırlık sınıfı oluşturulmalıdır.

Ayrıca Şakir Paşa idâdîlerin yapılacağı çevreye, tüm okullar için de geçerli olabilecek bazı şartlar getirmiştir; "...Amasya'da bulunan Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye'nin mevkîi mevsim-i şitada (kış mevsimi) talebenin kolaylıkla gelip gitmesine müsaid olmayan bir yerde olduğundan uygun bir mevkie yeniden bir Mekteb-i İdâdî inşâsı..." [140].

II. Abdülhamid döneminin rüşdiye ve idâdî dışında bir diğer orta öğretim kurumu Mekteb-i Sultanidir. Rüşdiyeler, Mekteb-i Sultani'nin açıldığı 1868 yılı itibariyle hizmet veren tek orta öğretim kurumudur.

"Fakat öncelikle ülkenin ihtiyaçlarıyla birlikte rüşdiyelerin de eğitim seviyesinin yetersiz bulunması, rüşdiye ile Dârü'l-fünûn arasında bir başka öğretim kurumunun açılmasını gerektirmiştir.." ifadeleri ile Saffet Paşa Mektep-i Sultani'nin açılış sebeplerini izah eder [141]. 4 Şubat 1880 (22 Safer 1297) tarihli aynı belgede Saffet Paşa devamla, hükümeti bu okulu açmağa sevkeden en önemli gelişme olarak Fransa hükûmetinin talepleri ve çalışmaları olduğunu da açıkça belirtir [142]. Nitekim "...ilim ve fen tahsili için yeterli olmaya rüşdiyelerin bir

---

[140] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
[141] BOA, YEE, K: 31, E: 1140, Z: 41, K: 79 (4 Şubat 1880 Saffet Paşa), Bkz. Ek: 13.
[142] Aynı.

derece üstünde, 5-6 yüz öğrenci kapasiteli öğrenim süresi 4 yıl olan hususî bu okulun kurulması için Fransa'dan yardım istenmiş ve malî yardımın yanısıra idarî memur ve öğretmen ihtiyacının bir kısmı da yine Fransa'da karşılanmış ve ayrıca 2000 kese de diğer malzemeler için harcanmıştır" [143].

Saffet Paşa, açılışını ve gayesini bu şekilde açıkladığı okula siyasî bazı görevler de yükler. Özellikle Osmanlılık düşüncesinin tüm tebaya yayılması ve bu fikrin eğitimle kazandırılması Paşa'ya göre bu okulla mümkündür ve bu misyon okulun temel varlık sebebi olmalıdır.

Nitekim Saffet Paşa aynı koğuşta kalan, aynı yemekhânede, sınıfta ve bahçede birlikte bulunan farklı dil ve dindeki çocukların, birbirinden farklı olan fikir ve inanışlarının izale edilebileceğini ve böylece devlete sadık nesiller yetiştirilebileceğini savunur ve bunu gerçekleştirmek için de, Türkçe dersinin 2 saate çıkarılması şartını getirir.

Mekteb-i Sultanî, Girit'teki Mekteb-i Kebir ve Beyrut'taki Mekteb-i Sultaniye hariç ülke genelinde yaygınlaştırılmamıştır. Fakat Said Paşa vilâyet ve liva merkezlerinde açılan idâdîleri sultani olarak kabul etmektedir [144].

Görüldüğü üzere orta öğretime dair, genellik malî meselelerin de etkili olduğu bir yaklaşım sergilenmiş ve paralı hâle getirilerek yaygınlaştırılması esası üzerinde durulmuştur.

---

143 Aynı.

144 Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 156.

5- Yüksek Öğretim

Yüksek öğretim, dönemin icraat sahalarından biri olmasına rağmen değerlendirmeğe aldığımız belgelerin genel muhteviyatı içerisinde oldukça sınırlı bir yer tutar. II. Abdülhamid dönemi lâyihalarında yer alan konuların öncelik taşıyan meselelere ait olması ve incelediğimiz belgelerin büyük bir kısmının da taşrada görev yapan eğitimciler tarafından hazırlanmış olması bu belgelerde yüksek öğretime dair geniş ve teferruatlı bilgi olmamasının başlıca nedenidir. Nitekim Mekâtib-i Âliye de denilen bu kurumları konu alan belgelerin pek çoğu merkez tarafından hazırlanmıştır.

Bilhassa Said Paşa, yüksek öğretim kurumlarının mutlak surette açılması gerektiğine değinen önemli devlet adamlarından biridir. Said Paşa'nın bu konudaki fikir ve tavsiyelerine geçmeden dönemin yüksek öğretim anlayışının şekillendirdiği bu kurumlara temas etmemiz gerekir. II. Abdülhamid devri yüksek öğretim kurumları Dârü'l-fünûn ve Mekâtib-i Âliye'dir. Bugünün üniversite anlayışı çerçevesinde bulunan Dârü'l-fünûn, muhtelif disiplinleri bünyesinde toplayan yekpâre bir okul olarak düşünülmüştür. Mekâtib-i Âliye ise meslekî branşlaşmayı temin ederek kalifiye insan gücü ihtiyacını karşılayacak olan yüksek okullardır [145]. Dârü'l-fünûn'dan müstakil gelişen bu okullar, pratik gayelerle açılmıştır.

II. Abdülhamid devrinden önce üç defa açılan Dârü'l-fünûn 1882'de başarısızlıkla sona eren üçüncü teşebbüsden sonra 1900'e kadar neredeyse unutulmuştur. Fakat Said Paşa "...müstakil hayatımızı temin edecek terakki ve gelişme için 1. ve 2. dereceli okullarla birlikte bir Dârü'l-fünûn ve çeşitli alanlarda yüksek okullar da açılmalı..." yollu tav-

---

[145] F.R. Unat, a.g.e., s. 49.

siyesi ile Dârü'l-fünûn'u gündemde tutmağa çalışmıştır [146].

Yukarıdaki ifadelerinden yüksek öğretim kurumlarını iki grupta topladığı anlaşılan Said Paşa, 1888 tarihli bir arizada hem Dârü'l-fünûn'un ve hem de sanayi eğitimi yapacak Sanayi-i Mekteb-i Âliye'nin açılması gerektiğini belirtmiştir [147].

Dârü'l-fünûn'u Edebiyat, Hukuk Tıbbiye ve Riyaziyat şeklinde üç şubeye ayıran Said Paşa bu okul öğrenciler için Mekteb-i Sultaniye mezunu olma şartını getirmiştir. Fenn-i mimarî, Hendese ve Ziraat gibi ilim ve sanayi şûbelerinin bulunduğu Sanayi-i Mekâtib-i Âliye'ye ise Sanayi-i Mekâtib-i İdâdîye çıkışlıların alınmasını tavsiye eden Paşa öğretim alanında sürekliliğin korumasına özen göstermiştir.

Meslekî tercihin orta öğretim seviyesinde yapılması ile kabiliyetli ve istekli öğrencilerin hem orta öğretim ve hem de yüksek öğretimde aynı sahada eğitim görmeleri sağlanacaktır. Bu yolla da ihtiyaç duyulan ilim ve sanayi kadroları mükemmelen yetiştirilebilecektir.

Fakat burada dikkat çekici bir nokta daha vardır. Said Paşa orta ve yüksek öğretimde esas aldığı istek ve kabiliyetlere bir de malî durum ve sosyal mevkîi de eklemekte ve yüksek öğretimde son merhaleye ulaşacak olan eğitim tercihinin, daha orta öğretimde bu esaslar üzerine yapılması gerektiğini savunmaktadır. Aslında bu konu malî sorunlara değinen bazı vesikalarda da yer almıştır. Meselâ 29 Nisan 1896 tarihli Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya ait maruzat, ile Müşir Şakir imzalı çeşitli ariza ve lâyihalarda bu konulara temas edilmiştir [148].

Hem bu sorun ve hem de genel olarak yüksek öğretim hakkında

---

146 Said Paşa, ag.e., C. I, s. 156-158.

147 BOA, YEE, K: 31, E: 1937/Mük., Z: 45, K: 82.

148 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131; K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.

hemen hemen birbirinin aynı neticelere ulaşıldığı bu belgelerde ileri sürülen fikirler şöyle sıralanabilir:

1- Mekâtib-i Âliye parasız olduğu için bu okullara, hazineden ve halkın maârif yardımlarından yüklüce kaynak aktarımı yapılmakta ve ibtidâî ve rüşdiyeler ise bundan mahrum kalmaktadır. Bu nedenle de okullar gelişememektedir.

2- Halk, parasız olmasında istifade ederek sosyal mevkiini düşünmeden çocuklarını Mekâtib-i Aliye'ye göndermektedir. Buradan yetişen fakir çocuklar ileride istedikleri iktisadi ve sosyal mevkie gelemeyince, idâdî mezunları gibi Avrupa menşeli nihilizm, anarşizm ve sosyalizm gibi fikrî akımlara kolaylıkla yönelebileceklerdir.

Bu durum karşısında verilen ortak karar da şudur;

Eğitim kaynaklarını daha fazla insanın istifade edebileceği ibtidâî ve rüşdiyelere sarfetmek ve ayrıca herkesin mevkîi ve hayat tarzına göre eğitim almasını sağlayarak devlet aleyhtarı fikirlerin genç nesillere sirayetini engellemek.

Bu ise Avrupa'da olduğu gibi Mekâtib-i Âliye'nin paralı olması ile mümkündür. Hemen şunu ifade edelim ki yüksek öğretim aleyhtarı gibi görünen bu yaklaşımlarda esas olan 2. maddeden hareketle 1. maddeye ulaşmaktır. Tabii bu daha çok Anadolu'dan gönderilen vesikalar için böyledir.

Bu dönemde, aslında Dârü'l-fünûn'un şûbesi olarak düşünülen Hukuk ve Tıb Mekteplerinin, Dârü'l-fünûn açılmadığı için ayrı ayrı tesisi yoluna gidilmiştir. 1867'de Askerî Tıb Mektebi içerisinde başlayan sivil tıp eğitimi bu dönemde askerî bünyeden ayrılarak müstakil hale getirilmiştir. Mekteb-i Hukuk ise ilk olarak 1880 yılında açılmıştır [149]. Merkezde hiz-

[149] Y. Akyüz, a.g.e., s. 206, 207.

met veren bu okulların özellikle merkezden uzak bölgelerde yaygınlaştırılması düşüncesi 17 Mayıs 1899 tarihli bir maruzatta ele alınarak şu şekilde ifade edilmişir:

- Merkezden uzak olan Erzurum, Bağdat ve Suriye'de Hukuk Mektebi yoktur. Hukuk eğitimi için İstanbul'a gelmenin zor olduğu bu bölgelerde hem adlî hizmeti yerine getirecek insan yetiştirmek ve hem de hukuk ilminden faydalanılmasını sağlamak için vilâyet merkezlerinde bulunan idâdîlerin son sınıflarına seçmeli ve gündüzlü olarak hukuk dersleri ilave edilmelidir [150].

- Yine aynı sebepten dolay aynı bölgelerde, öğretim müddeti ve ders programı merkezdekinin aynı olmak kaydıyle gündüzlü Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmalıdır. Bu okula idâdî ve emsali okul mezunları ve ya o derecede imtihan verenler kabul edilmelidir [151].

Bu dönemin diğer bir yüksek öğretim kurumu Sanayi-i Nefisedir. Arşivde "Milli Güzel Sanatların İlerlemesi İmkânlarının Sağlanmasına Dair" ismiyle kayıdlı imzasız bir lâyihada, ilim, fen ve sanayiin bir ülkenin gelişmesi için taşıdığı önemden hareketle bunları bünyesinde toplayacak Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılarak genişletilmesi gerektiği savunulmuştur [152]. Mevcut sanatların sanayi-i nefise ve sanayi-i adiye olarak ikiye ayrıldığı bu lâyihada sanayi-i nefise, mimarlık, ressamlık, hattatlık, çinicilik, sedefkâri, oymacılık, müceddidlik, hakkaklıktır. Diğer tüm sanatlar ise sanayi-i adiyeden sayılmıştır.

Yine aynı lâyihada İstanbul'da açılacak Sanayi-i Nefise Mektebi ile yok olmak üzere olan millî güzel sanatlar da kurtarılarak geliştirilebileceği ve böylece ilim ve fen yolunda da ilerlemeğe hizmet edi-

---

150 BOA, YSRM, Nu: 106 53.

151 Aynı.

152 BOA, YEE, K: 14, E: 2022, Z: 126, K: 10, Bkz. Ek: 14.

leceği düşünülmektedir. Çünkü "...resim her ilim için gereklidir. Hicri 1141'de gelmesine rağmen ilerleme kaydedemeyen matbaa ile de ilim ve fen'e ait kitaplar çoğaltılabilir". Lâyiha sahibi önemli ve tehlikeli bulduğu bu problemlerin giderilmesi için sıraladığı şu tedbirler okulun görevlerine de açıklık getirmektedir:

1- Matbaacılık geliştirilmelidir

2- Sanat erbabı teşvik edilmeli, ödüllerle gayrete getirilmelidir.

3- Bütün sanayi kollarının eğitimine ilave olarak Sanayi-i Nefise'de tarih ve matematik dersleri de okutulmalıdır.

4- Eski eserler korumaya alınmalı ve Avrupa'daki örneklerine benzer müzeler tesis edilmelidir [153].

Yüksek öğretim kurumlarına dahil edebileceğimiz diğer bir okul da Said Paşa'nın açılmasını önerdiği Fünûn-u Siyasiye Mektebidir [154]. Avrupa tarzında kurulacak olan bu okulun ders programı da yine Avrupa'daki örneklerinde olduğu gibi Usul-i Maliye, Varidat-ı Umumiye, Tekâlif-i Mevzua, Teşkilât-ı Umur-ı Maliye, Kavaid-i Muhasebat-ı Umumiye ve Fenn-i Servet derslerini içerecektir.

Buraya kadar Dârü'l-fünûn ve Mekâtib-i Âliye'nin kurulması istikametindeki görüşler üzerinde durulmuştur. Fakat bilhassa Dârü'l-fünün'un faaliyete başlamasından sonra bazı devlet adamları yüksek öğretim kurumlarına karşı olumsuz fikirler beyan etmişlerdir ki bunlardan biri de Haşim Paşa'dır. Maarif Nazırı iken 3 Temmuz 1906 tarihli bir mazbatasında Haşim Paşa Darü'l-fünûn Mekâtib-i Âliye ve hatta Mekteb–i Sultaniye'yi şiddetle eleştirmiştir [155]. Bu okulların millî ve

---

153 Aynı.

154 Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 157-158.

155 BOA, YEE, K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10.

İslamî değerlere sahip gençler yetiştiremediği gibi devlete karşı olumsuz fikirler taşıyan nesiller yetiştirdiğini ileri süren Haşim Paşa, Dârü'l-fünûn'un kapatılmasını Hukuk ve Mülkiye Mektebi'nin açılmasını tavsiye etmektedir.

Bu dönemde lâyihalarda Batılı anlamda üniversite ve yüksek okulların dışında medreselere de zaman zaman yer verilmiştir ki bu durum, yeni mekteplerin açıldığı, sayılarının çoğaltıldığı ve bunlar üzerinde sürekli düzenlemeye gidildiği bir ortamda medreselerden de tamamen vazgeçilmediğine delâlet eder. Sivas Maarif Müdürü imzasını taşıyan bir mazbata ile imzasız iki lâyihada bu konuya dair malumat bulmak mümkündür.

Medreselerin içinde bulunduğu durumdan hareketle bunların bir ıslah programına tabi tutulması gerektiği ifade edilen bu üç ayrı belgede medreselerin ıslah gerektiren durumu şu şekilde izah olunmuştur:

1- Medreselerde öğretim usulü bozulmuştur [156].

2- Medreseler bir denetim mekanizmasından yoksundur, müderris ve talebe ise bu sistem içerisinde kendi sorumluluklarını yerine getirmez olmuştur [157].

3- Müderris seçiminde eski kaideler uygulanmamakta ve bu kaideler hilafında müderris seçimine gidilmektedir ki bu tarzda seçilen ulemaya beşik uleması denmektedir. Üstelik biraz arabî ve şer'i bilgiye sahip olan ulema hem bilgisizliğinden ve hem de geçim derdinde olduğundan gelişmeleri takip edememektedir [158].

4- Medreseler eğitim müessesesi olmaktan çıkmış, askerlikten

---

156 BOA, YEE, K: 18, E: 553/616, Z: 93, K: 38.
157 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-h, Z: 21, K: 131.
158 BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9.

kaçmak için bir sığınak hâline gelmiştir [159].

5- Bakımsızlıktan dolayı medrese binaları yıkılmaktadır [160].

Medreselerin ıslahı sorununa gelince Maârif Müdürünün bu soruna yaklaşımı sadece mevcud bir kurumun iyileştirilmesi için yapılması gerekenleri sıralamak şeklinde olmuştur ki getirdiği tavsiyeler şöyledir:

1- Medreseler resmî bir daireye bağlanarak bu dairenin kontrolü altında tutulmaklıdır.

2- Medrese öğrencilerinin diğer okullarda olduğu gibi 10 ay okula devamı sağlanmalıdır.

3- Sınıfını geçemeyen öğrenciler ihraç edilerek yığılma ve bundan kaynaklanan disiplinsizlik önlenmeli ve böylece ilim ve maârif yolu açılmalıdır [161].

Diğer iki lâyihada ise yaklaşım biraz daha farklıdır. Çünkü bahsi geçen lâyihalarda medreseler, eğitimin tek çıkar yolu olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle ya mevcudları mutlaka ıslah edilmeli ya da mütekâmil bir medrese inşa edilerek içinde bulunulan durumun bertarafı sağlanmalıdır [162]. Bu lâyihalarda Vakıf Medreselerinin tedris usulü ve ders programlarının ıslahı ile sağlanacak faydalar şöyle sıralanmıştır:

1- İlmiye, mülkiye, askeriye, ticaret ve sanayi sahalarına, ihtiyaç duyulan insanlar yetiştirilecektir.

2- Maârif adına harcanan külliyetli paranın ancak yarısından azı maârif için kullanılacaktır.

---

159 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-h, Z: 21, K: 131.
160 Aynı.
161 Aynı.
162 BOA, YEE, K: 14, E: 1145 Z: 126 K: 9; K: 18, E: 553/616, Z: 93, K: 38.

3- Buralarda verilecek eğitim ile memleketin her yerinde yayılmakta olan faydasız ve zararlı fikirler engellenebilecektir [163].

Ayrıca fıkıh, tarih, coğrafya, yüksek ilim, fen ve nafıa öğretimi verecek yeni bir Dârü'l-ulûm'un açılması da sıralanan tavsiyeler arasındadır [164]. Asıl gayesi dini yaymak olacak Dârü'l-ulûm "...Avrupalılara karşı, fıkıh ile Avrupa hukukunun, İslâm ile felsefenin muvazenesi için kurulduğu ilân edilecektir". Aynı lâyihada, ilmin ve eğitimin mevcud hâlinin yeni fenlere ve yabancı dillere yer verilmediği için gerilediği ileri sürülerek özellikle yabancı ülkelere seyahat etme düşüncesinin bu okulda geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu sayede, ilim ve fende kaydedilen gelişmeler Osmanlı ülkesine de getirilebilecektir.

Dinî eğitimin yapılması şartının yanısıra Avrupa ilim ve bilgisinden faydalanılması gerektiği fikrinin de kabul edilmesi; bu dönem İslamcı düşünürlerin Batı ve Batı ilmi karşısında takındıkları tavrı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Yine bu lâyihaya göre Dârü'l-ulûm, mezunları sayesinde, hem ülkenin istikbâlini teminde ve hem de eğitimin ıslahında etkin bir kurum mevkiinde olacaktır. Ancak Dârü'l-ulûm'un en önemli görevi hatta mevcudiyet sebebi, dinin ülke dışında yayılmasını sağlamak ve fakat bunu ilim ve fen örtüsü altında yine ilim ve fenle yapmaktır [165].

Siyasî olayların ve fikrî akımların da tesirinde kalınmakla birlikte, özellikle ülkenin ihtiyaç duyduğu sahalarda yüksek öğretim kurumlarının açılması gereği, bu dönemde herkesin üzerinde birleştiği bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

[163] BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9.
[164] BOA, YEE, K: 18, E: 553/616, Z: 93, K: 38.
[165] Aynı.

6- Meslekî Eğitim Kurumları

Lâyiha geleneğinin oluşması bahsinde, Osmanlı Devleti'nin genel panaroması içerisinde sanayi ve ticaretin durumu da ifade edilmeğe çalışılmıştır. Dönemin "eğitim her derdin şifâsıdır" anlayışının bir tezâhürü olarak ülkenin sanayi ve ticarî gelişimi de eğitime, yani bu sahalara yönelik açılacak okullara bağlanmıştır.

Bu fikirde pek de haksız olunmadığını söylemek yine arşiv vesikalarından hareketle mümkündür. Çünkü yine belgelere göre, ülkenin sanayi ve ticarî durumunu tasvire çalışırsak karşımıza çıkan manzara şu olacaktır;

- Sanat, ülkede bir türlü geliştirilememiştir. Zarurî ihtiyaçlardan olan ziraî alet, elbise ve mektep imâl, tamir ve inşasında aciz kalınmaktadır [166].

- Gayri müslimler ibtidâî ve sanayi okulları ile eğitim, sanayi ve ticareti ellerine geçirmişlerdir [167].

- Sanat ve ziraatin olmaması serveti azaltmakta, fakirliği hızlandırmaktadır. Ziraatle uğraşanların yeterli bilgi ve malzemeden mahrum olması ise mahsulü düşürmekte ve eldeki emlâk ve arazinin kaybına neden olmaktadır [168].

- Müslüman çocuklar geçimlerini sağlamakla uğraştıkları için sanayi öğreniminde bulunmaktadır [169].

- Arazî gelirinin azlığı ve sanayiin tamamen atıl halde olması ise

---

166 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.

167 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11, (11 Temmuz 1897, 16 Aralık 1898, 21 Aralık 1898).

168 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.

169 Aynı.

gelecek için tehlike arz etmektedir [170].

Bu tespitlerden sonra farklı isimlerle tanımlansa da başvurulması gerekli görülen tedbir sanayi okullarının açılması olmuştur. Burada bizim sanayi okulu ifadesini tercih ettiğiniz bu okullar 11 Nisan 1880 ve 16 Aralık 1898 tarihli belgelerde Medaris-i Sanayi, 11 Temmuz 1897 tarihli lâyihada Dârü'l-sanayi, 10 Eylül 1888 tarihli arizada İlim ve Fen Mektepleri, 4 Haziran 1896 tarihli istida ile 17 Mayıs 1899 tarihli maruzatta Mekteb-i Sanayi olarak geçmektedir [171].

Sanayi okullarına yüklenen görevler açısından ele aldığımız belgelerde bir paralellik bulunmakla birlikte görevlerin önceliği hususuna küçük nüanslar vardır. Bu okullar sayesinde temin edilmesi düşünülen faydalar ise yine aynı mahiyettedir. Ancak Said Paşa mevcud yaklaşımlara ek olarak meseleye bir başka açıdan daha bakmamaktadır.

Said Paşa, 10 Eylül 1888 (4 Muharrem 1306) tarihli arizada İlim ve Fen Mektebi adını verdiği okulları lise seviyesinde tutmakta ve resmi ve özel olarak teşekkülünü de mümkün görmektedir [172]. Rüşdiye mezunların genellikle sultanî ve idâdîlere yönelmesinin, sanayi alanında muhtemel bir gelişmeyi engellemenin yanısıra devlet kademelerinde de bir fazlalığa neden olduğunu ifade eden Paşa, bu mezunların İlim ve Fen Mekteblerini tercih etmelerini daha yararlı görmektedir. Ancak bu yolla yukarıdaki mahzurlu hâl ortadan kaldırılabilecektir. Üstelik mevcud insan gücünün bir yerde birikmesi yerine değişik alanlara yayılması memleket gereksinimlerini giderecek kalifiye insanın eğitilmesi sonucunu da beraberinde getirecektir.

---

170 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11, (11 Temmuz 1897).

171 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131; K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11, (aynı zamanda K: A, E: 24/XII, Z: 24, K: 132); K: 31, E: 1937/Mük., Z: 45, K: 82; K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131; YSRM, Nu: 106 53.

172 BOA, YEE, K: 31, E: 1937/Mük, Z: 45, K: 82.

Said Paşa, ülkenin gelişmesi için zarurî gördüğü bu okullar sayesinde fakir ve kabiliyetli memleket çocuklarının da okuma fırsat bulbileceği üzerinde durmuştur. Açılmasını tavsiye ettiği bu okulları, gayesi ve mahiyeti itibariyle çeşidlendiren Paşa, bu çeşidliliğe göre öğrencilerin sıbyan veya rüşdiyelerden alınması gerektiğini belirtmiştir.

Sanayi eğitimini Said Paşa'dan daha önceki yaşlara götüren 4 Haziran 1896 tarihli bir heyet istidasında ülkenin acil ihtiyaçlarından kabul edilen sanayi okullarının tüm sancak merkezlerinde açılması gerektiği ifade edilmiştir [173]. İstidanın devamında "...nehari ve leyli olarak açılıp her kazadan eşit oranda öğrenci alacak bu okullara, isteyen Hristiyan çocukların da kabul edileceği ve burada hem ibtidaî ve hem de gerekli sanayi eğitimi verileceği..." belirtilmiştir.

Müşir Şakir Paşa da Anadolu'da yaptığı teftişler esnasında sanayi okullarının gerekliliğini farketmiş ve çeşitli tahrirat, ariza ve lâyihalarda bu okulların açılmasını ısrarla savunmuştur [174]. Özellikle "Medrese-i Sanayinin Tesisi" başlıklı ariza ve buna bağlı lâyihada, Şakir Paşa'nın bu konu üzerindeki düşünceleri ile çeşitli tavsiyelerini bulmak mümkündür [175].

Şakir Paşa, görevli bulunduğu yerlerde, menfi faaliyetleri artan yabancı okulların tesirini azaltmağa, yetim çocukları eğitmeğe ve sanayii geliştirmeğe yönelik, bir Medrese-i Sanayi kurulması gerektiğini arizasında açıkça belirtmiştir. Öncelikle Amasya ve Erzurum'da açılıp iyi netice elde edilirse, vilâyet-i sittenin diğer vilâyetlerinde de tesisini öneren Paşa hazırladığı lâyihada Medrese-i Sanayi hakkında şu bilgileri vermektedir:

---

[173] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
[174] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
[175] Aynı (16 Aralık 1898).

1- Sanayi okulunda maârif tahsili genel, sanayi tahsili ise hususî olacaktır. Her öğrenci, sanayi branşını yetenekleri doğrultusunda belirleyecektir.

2- Okutulacak umumî dersler şunlardır: Türkçe Okuyup - Yazma, Dört - İşlem, Muhtasır - Coğrafya, Mukaddemat-ı- Ulum, Dinî Bilgiler.

Din dersleri tatil günlerinde ve her dinin kendi ibadetgâhında bizzat din adamlarınca verilmelidir. Ayrıca Şakir Paşa arizasında yabancı dille vakit geçirilmemesi gerektiğini de vurgular.

3- Sanayi öğretiminde öncelik ihtiyaç duyulan sanayie verilecektir. Sonra ikinci ve üçüncü dereceli sanayi öğretilecektir. Öğrenci sayısı yeterli seviyeye gelince sanayide branşlaşmağa gidilecektir.

4- Sanayi derslerini memleketin durumu ve ihtiyaçlarına göre değiştirmek mümkün olacaktır. Ama şu hâli ile ders programı şöyledir:

Kız bölümünde okutulacak umumî dersler; çocuk bakımı, yemek pişirme, dikiş, çamaşır

Kız bölümünde okutulacak hususî dersler; oya ve nakış, kanaviçe, elbise biçimi, her çeşit bez ve kumaş dokuma, halı ve seccade yapma gibi.

Erkek bölümünde okutulacak dersler; terzi, doğramacılık, yorgancılık, demircilik, çilingirlilik, kunduracılık, saraçlık, çulhalık, müceldlik, dokumacılık, makinecilik, sırçacılık, şişe ve cam imalâtı, taşçılık, duvarcılık, nakkaşlık ve boyacılık gibi.

5- Bu okul mezunları medreselerde öğretmenlik yapabilecekleri gibi işyeri de açabileceklerdir. Bunların malzemeleri okul tarafından karşılanacaktır.

6- Resmî belgesi bulunan öğenciler şartsız olarak kaydedilecektir.

Diğer bölgelerden de öğrenci alınabilecektir. Fakir öğrencilerin masraflarını okul karşılayacaktır. Durumu iyi olan öğrenciler gündüzlü olarak kaydedilecektir. Bu öğrencilerin devamsızlığına okul idaresince müdahale edilmeyecek, fakat devamsızlık gösteren ve yeteri bilgiye sahip olamayan öğrenciye diploması verilmeyecektir.

7- Gündüzlü ve yatılı öğrenciler okul idaresi müsaade etmedikçe tahsili yarıda kesemez aksi halde okula devamı tekrar sağlanır.

8- Her öğrencinin branşı öğrencinin istidadına göre idarece belirlenir. Ancak öğrenci velisinin arzusu da mahzurlu görülmediği takdirde yerine getirilir.

9- Branşı tesbit edilen çocuk sağlam bir neden göstermeden başka bir branşa geçemez.

10- Her çocuğa mektebe kayd ve kabul edildiği anda bir sıra numarası verilir. Çocuğun resmi, sıra numarası, kendi ve ebeveyninin isimleri ile memleketi bir kütüğe kaydolunur.

11- Sanat öğretmenleri, kendilerine bağlı öğrencilein eğitimlerinden ve disiplinlerinden sorumludur.

12- Okul, resmî emirle görevlendirilen bir müdür ve o yerin mülkî amirî veya özel olarak belirlenmiş bir görevlinin idaresi altında bulunacaktır. Okul Maârif Nezaretine bağlı olacaktır.

13- Bu okulda görev yapacak kadın ve erkek öğretmenler Nezaret kararıyla Dârü'l-muallimîn ve Dârü'l-muallimat veya Dersaadet Mekteb-i Sanayi mezunlarından tayin olunacaktır. Sanat öğretmenlerine aylık bir miktar maaştan başka imalât bedelinden belli bir yüzde ödenecektir.

14- Umumî derslerin öğretmeni erkek bölümünün, Dârü'l-muallimat öğrencilerinden en ehliyetlisi kız bölümünün müdür muavini

olacaktır. Görevleri ise müdüre yardım ederek okul içinde düzeni sağlamaktır.

15- Disiplin cezaları, suçuna göre haps, uzaklaştırma ve mezuniyetten men etmedir. Dayak ve uzun süreli haps özel izin olmadıkça verilmez.

16- Öğrenci kendi hizmetini kendi yapar. Öğrencilerin özel işlerde çalıştırılması yasaktır.

17- Öğrencilerin kıyafeti sade olmalıdır. Mümkünse elbisenin dikimi terzi bölümünde, yıkanması kız bölümünde, ayakkabıların imal ve onarımı kundura bölümünde yapılmalıdır.

18- Öğrencinin yatak ve diğer malzemeleri okul tarafından tedarik olunup bunların temiz ve sade olmasına dikkat edilmelidir. Müdür ve muavinler bu işlerle öğrencilerin ilgilenmesini sağlamalıdır.

19- Öğrenciler genel olarak erken yatırılıp erken kaldırılmalı ve beş vakit namaza alıştırılmalıdır. Öğrencilerin hayatını programlayan bir zaman cedveli yapılarak uyku, ibadet, yemek ve oyun vakitleri belirlenmeli ve bunların dışında 10 saat te eğitime ayrılmalıdır. Ayrıca ilim ve sanat tahsili de zaman cedvelinde ayrı ayrı gösterilmelidir. Bu cedvelde cuma hariç hergün önce genel dersler sonra sanat dersleri yer alacaktır.

20- Okulda öncelikle iç ihtiyaçlar ve siparişler için iç üretimde bulunulacak daha sonra polis, jandarma ve askerin bildirilen ihtiyaçları karşılanacaktır.

21- Malzemeler okul içinden karşılandığı için, iç ihtiyaçları gidermeğe yönelik imalât irad defterinin masraf kısmına yazılacaktır. Sipariş ve asker elbiseleri ise gelir kısmına kaydedilecektir. Eğer polis ve jandarmanın elbiselerinin yapımı okul tarafından üstlenilirse ucuz ve güzel yapılacak ve ayrıca okul tarafından yapılması mecburî tutulacaktır.

Hatta teşvik için devlet memurlarının da ihtiyaçlarını bu okulda temin etmeleri sağlanacaktır.

22- Her sene sonunda öğrenciler imtihana tâbi tutulacak ve imtihan dereceleri Maârif Nezareti'ne bildirilecektir. Bir sanatın icraasına hak kazananlara mükafat olarak sanatına dair malzemeler okul tarafından hediye edilecektir.

Sanayi okulların açılmasını önererek bu okulların idarî yapılanmasından öğrenci disiplinine kadar herşeyi planlayan Şakir Paşa, bu okulların malî sorunlarına da değinmiştir: "Bazı vilâyetlerde mevcut sanayi okulları kapatılarak hastahane, ambar ve karakol hâline getirilmiş, Amasya'da idâdî ve kışla yapıldığı için sanayi okuluna para ayrılmamıştır. Üretime geçtikten sonra kendi masraflarını karşılayabilecek olan bu okulların yapımında ve ilk yıllarında Nezaret'in yardımı gerektiği halde Nezaret oyalanmaktadır. Sanayi okulunun yapımı için Nezaret'ten para istemek açılışı ertelemek mânâsına gelir". Nezaret'e gönderilen maârif yardımlarının bir daha geri gelmediğini de belirten Şakir Paşa, bu yüzden bu gelirin % 75'inin ibtidâî, rüşdiye ve sanayi okullarına ayrılması gerektiğini savunur. Şakir Paşa bu okulların daimî masrafları için evkaf-ı münderese ve mahallî gelirleri göstererek açılmasını tavsiye ettiği Erzurum ve Amasya sanayi okullarının maliyetini şöyle açıklar:

Erzurum Sanayi Okulu : 4.850 TL.

Amasya Sanayi Okulu : 5.000 TL.

(Erzurum Sanayi Okulu için arsa ve bina mevcud iken Amasya Sanayi Okulu için bir arazi temin edilerek okul binası inşâ edilecektir).

Bu arada lâyihalarda açılması istenilen Dârü't-talim ve Dârü'l-eytamları da aynı misyonla yüklü oldukları için sanayi okullarına dahil

edebiliriz [176].

Dârü't-talim'ler, ibtidâî ve rüşdiye derecesinde ilim ve fen derslerinin öğretildiği okullardır. Devlete tâbi tüm unsurların kabul edileceği parasız yatılı bu okullarda Türkçe öğretimin esas alınması, dönemin, Osmanlılık düşüncesinin yerleştirilmesi hedefine yönelik bir uygulamadır [177]. Bu bilgileri ihtiva eden 17 Mayıs 1899 tarihli aynı mazbatada Dârü't-talim'lerin yabancı ve gayr-i müslim okulları seviyesinde eğitim vermesi istenilerek program itibariyle de bu okullarla aynı olması mecburiyeti getirilmiştir. Dârü't-talim'de görev yapacak öğretmenlerin müslim ve gayri müslim olabileceği gibi idâdî ve Âli mezunu, güvenilir ve mesleğinde ehliyetli olması aranan şartlardandır.

Her kasaba ve köyde açılması istenen bu okulların böylece yaygınlaştırılması amaçlanmıştır.

Dârü'l-eytam ise; İstanbul'da memleket yetimlerine hasredilecek bir okuldur. Sivas Maârif Müdürü 23 Haziran 1896 tarihli maruzatında Dârü'l-eytam'a ait bilgiler edinmek mümkündür. Bu maruzata göre okula yetim kız çocukları kabul edilmeyerek sadece vilâyetlerden gönderilen ve İstanbul'da kalacak yeri olmayan erkek çocukları alınacaktır. Çünkü kız çocuklarının devam edebileceği Kız Sanayi Mektebi, İstanbul'da bir tane açılmış olmakla birlikte taşrada da açılma imkanı olduğundan yetim kız çocuklarının bu okullarda ve kendi memleketlerinde eğitilmeleri daha uygun görülmüştür [178].

İbtidâî derecesinde açılacak olan Dârü'l-eytam "...memleket yetimlerini misyoner propagandalarına maruz kalmaktan kurtararak bun-

---

176 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131; (23 Haziran 1896), YSRM, Nu: 106 53, (17 Mayıs 1899).

177 BOA, Nu: 106 53 (17 Mayıs 1899).

178 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131, (23 Haziran 1896).

lara ibtidâî ve sanayi eğitimi vermekle..." yükümlüdür. 6-10 yaş çocuklarının kabul edileceği bu okullarda öncelik en mağdur çocuklara verilecektir [179].

Maârif Müdürü arazî temini, binâ yapımı ve malzeme giderleri için gerekli olan 90.000 lira ile bu okulun hizmete açılabileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte okulun, çocukların elbise, yemek ve harç masrafları ile diğer giderler için senede 50.000 liraya ihtiyacı olduğunu belirten Maârif Müdürü "...yabancı ve gayr-i müslim okulların faaliyetleri karşısında mutlak surette geliştirilmesi gerekli olan bu ve diğer okullar için yeni yardımların toplanması yoluna gidilmesi..." tavsiyesinde bulunmuştur.

Şakir Paşa'nın önerdiği Medrese-i Sanayi'de branşlaşmaya gidilmesi, Dârü't-talim, Dârü'l-eytam ve İlim ve Fen Mekteblerinde ise genel sanaiye öğretimi üzerinde durulmuştur.

Fakat bu dönemde bir sanaiye münhasır kılınacak okulların tesisi de bazı belgelerde zikredilmiştir ki özellikle Ziraat Mektebleri bunların başında gelmektedir.

Nitekim imzasız bir lâyihada İstanbul başta olmak üzere her vilâyette çiftlik sahiplerinin çocuklarını, ziraat ve hayvancılık konusunda eğitecek birer Ziraat Mektebi'nin tesis edilmesi önerilmiştir [180]. Ayrıca dul kadın ve yetimlerin de alınabileceği bu okulun öğretim ihtiyacının Alman ziraat ve sanat öğretmenleri yoluyla giderilmesi teklif edilmiştir.

---

[179] Sanayi Mektebi ve Dârü'l Eytam alanında Kazım Karabekir Paşa'nın Millî Mücadele yıllarında Erzurum ve Sarıkamışta orijinal uyguamalarına rastlıyoruz. Bir mukayese açısından ayrıntılı bilgi için Bkz., Nuri Köstüklü "Kazım Karabekir Paşa'nın Açtığı Okullar I, II, "Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Temmuz 1985, Sayı: 5, Ağustos 1985, Sayı: 6.

[180] BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9.

Tabii bu teklifin ortaya çıkardığı en önemli gerçek, yeterli bilgiye sahip öğretmen yokluğuyla birlikte bunun da sebebi olan mevcut sanayi eğitiminin yetersizliği olmuştur.

1892'de Halkalı Ziraat Mektebi, 1887'de Selanik ve 1891'de Bursa Amelî Ziraat Okulu, 1898'de Ankara Numune Çiftliği'ne bağlı Çoban Mektebi 1900'da İzmir Bağcılık Aşı Ameliyat Mektebi adıyla açılan müstakil ziraat okullarının yanısıra 1902-1906 yıllarında bazı vilâyet idâdîlerine ziraat öğretmeni tayini ile ziraî eğitimin geliştirilerek yaygınlaştırılması düşünülmüştür [181].

Anadolu içlerinde yoğunlaşan yabancı ve gayr-i müslim faaliyetlerinin engelleyerek öncelikle yetimlerin eğitilmesinde önemli bir rol yüklenen mesleki ve sanayi nitelikteki bu okullarla hem genel ve hem de sanat eğitiminin yaygınlaştırılması hedef alınmıştır. Özellikle bölge ihtiyaçlarına göre yön verilecek olan sanayi okullarında ağırlığı ziraat ve el sanatlarının oluşturduğu dikkati çekmektedir. Sanayi okulları millî sermayenin oluşumunu ve bu oluşan kaynağın yine millete dönüşümünü temin edecektir. Yani sanayi okulları için bu hedefin esas alındığını söylemek yerinde olur.

---

181 F.R. Unat, a.g.e., s. 80.m

7- Yabancı Ve Azınlık Okulları

Yabancılara ve gayri müslim teb'aya ait okulların süratle artarak denetimden uzak siyasî faaliyetlerde bulunması II. Abdülhamid'den önceki devreye rastlar. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed gayr-i müslim teb'aya din ve vicdan serbestliği tanıyan fermanlar vermiştir. Gayr-i müslimlere bu fermanlar sayesinde tanınan ayinlerini ve adeterini yerine getirme hakkı, bu unsurlar için kendi okullarını açmak için dayanak teşkil etmiştir [182].

Yabancılara ait okullar ise, başlangıçta, kapitülasyonlar sayesinde aldıkları imtiyazlarla kiliseye bağlı kurum hüviyetinde idi. Dinî niteliğe bağlı bu okullarla birlikte bunların yanına açılan Elçilik Okulları zaman içerisinde amaçları dışına çıkarak yabancı devletlerin siyasî faaliyet vasıtaları durumuna geldi. Hukukî dayanaktan yoksun bu okullar 1850 yılı itibariyle Osmanlı Devleti'nin her köşesine yayıldı [183].

1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ile kontrol altına alınmağa ve bir usule bağlanmağa çalışılan bu okullar II. Abdülhamid dönemi lâyihalarında oldukça önemli bir yer işgal eder.

Zîra bu okul çalışmalarının daha bir arttığı bu dönemde yabancı ve gayr-i müslimlere ait okullar artık semerelerini vermeğe başlamıştır. Aslında bu özel okulların arttığının farkedildiği ve sorunun başladığı düşünülen tarihler, yoğun propaganda faaliyetlerinin netice verdiği tarihlerdir. Meselâ dönemin sadrazam ve maârif nazırlarından Kâmil Paşa'ya ait 25 Temmuz 1893 (13 Temmuz 1309-11 Muharrem 1311) tarihli bir belgede bulunan "...Islahat Fermanı ile her cemaate kendi eğitim ve sanayi işlerini kendi mektepleriyle yapma izninin verildiği..." ifadesi

---

182 İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ocak Yayınları, Ankara 1993. s. 5.

183 İ.P. Haydaroğlu, a.g.e., s. 9, 10, 15.

sebebi değil neticeyi göstermektedir [184]. Kâmil Paşa Islahat Fermanı ile bu okulların idare, tedris usûlü ve öğretmen seçiminin Maârif Meclisine bağladığını da ifade eder. Fakat Islahat Fermanı'nın bu maddelerine, Âli Paşa tarafından, Paris Kongresi'nde uluslararası yaptırım gücüne sahip bir nitelik kazandırılmış ve bu yüzden Âli Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın eleştirisine maruz kalmıştır [185].

Kâmil Paşa'nın kapitülasyonlara ve ıslahat teşebbüslerine bakışı oldukça önemlidir. Paşa'ya göre en kuvvetli olunan dönemlerde eğitimle ilgisi olmasada yabancı devletlere türlü imtiyazlar verilmesi ve zaaf dönemlerinde ise her icraatın Avrupa Devletleri'nin desteğini kazanmak uğruna yapılması Osmanlı'yı Berlin Anlaşmasının 62. maddesine götürmüştür. Bu madde ile yabancı ülkeler, kapitülasyonlarda olduğu gibi ikili zeminde değil uluslararası platformda, kendi kurumlarını açma iznini almışlardır. Avrupa'ya karşı eğitimsiz, cahil ve kanunsuz görünmek kaygısıyle Dârü'l-fünûn'un açılıp Mekâtib-i Umumiye'nin tesis edildiğini düşünen Paşa, Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne bakışını ve yürüttüğü politikanın esasını da gözler önüne sermiştir. Öyle ki Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin yabancı okullarla ilgili hükümlerinin yine bu devletlerin sefaretlerince engellendiğini Kâmil Paşa ısrarla belirtir.

Kâmil Paşa kendisine ait aynı tarihli fakat arşiv kayıd numarası farklı bir diğer belgede ise cemaat okullarının para ve insan kaynağını gösteren şu cümleleri sarfetmiştir: "...öteden beri Rumlar tarafından açılan mekteplerin bir çoğunda ders veren muallimler Yunanlı olduğu gibi hâlâ Yunan Devleti tarafından bu mekteplerin idaresi için Rum Patrikhanesine senevî birkaç bin tahsisat verildiği gayr-i münkerdir. Buna kıyasen vaktiyle Katolik ecnebi milletler Devlet-i Âliye teb'asından olan

184 BOA, YEE, K: 18, E: 1868, Z: 93, K: 39, Bkz. Ek: 15.
185 Aynı.

Katoliklere ve ecnebi Protestanlara, Ermeni ve saireye mahsus olan birçok mektepler tesis ederek bu mekteplerin mesarifini ecnebi cemaatleri tesviye (ödemek) ve ecnebi olan muallimlerini dahi kendileri tertip ve tayin etmekte olduklarından..." [186].

Kâmil Paşa'ya ait elimizde bulunan üçüncü belgede, özellikle İtalyan Mektepleri konu edinilmiştir [187]. Diğer iki belgenin tarihine yakın bir zamanda kaleme alınmış bu belgede Paşa, devletin yabancı devletler tarafından açılacak kilise, hastahane ve okul gibi halka ait tesisleri izne bağladığına işaret ederek İtalyanlara okul açma iznini kendisinin verdiğini de açıkça belirtir. İzni veriş sebebini; en imtiyazlı devlet olan İtalya'nın daha önceki yıllarda okul açma müsaadesi almış olduğuna bağlayan Kâmil Paşa, bu iznin ve yabancı okullara dair diğer uygulamaların Nizamnâme hilafına olmadığını da şiddetli ileri sürer. Fakat yine dönemin maârif nazırlarından Münif Paşa, Kâmil Paşa'nın İtalyanlara 10 mektep açma iznini vermesini Nizamnâmenin 129. maddesindeki "...Maârif Nezareti ve mahallî hükümetçe izin verilir..." cümlesinin ihlâli olarak kabul eder [188].

Ayrıca Münif Paşa Biga'da bulunan Amerikan kollejinin tehlikesine işaret ederek özel okulların faaliyetlerine somut bir örnek olarak Bulgar okullarını verir ve bu okulların, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasında Rusya'dan daha etkili olduklarını belirtir [189]. Paşa böylece bu okulların asıl gaye ve faaliyetlerini de gözler önüne sermiş olur.

Müşir Şakir Paşa imzalı bir ariza ile 17 Mayıs 1899 tarihli bir

---

186 BOA, YEE, K: 31, E: 1899, Z: 158, K: 86, (25 Temmuz 1893.
187 BOA, YEE, K: 31, E: 1886, Z: 158, K: 86, (9 Ağustos 1893), Bkz. Ek: 16.
188 BOA, YEE, K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10, Bkz. Ek: 17.
189 Aynı

mazbatada da yabancı ve gayr-i müslimlere ait özel okullara temas edilerek hem bir durum tesbiti yapılmış ve hem de alınması gereken tedbirler sıralanmıştır. Bu mazbata ile Kâmil, Fuad, Münif ve Şakir Paşalar'a ait belgelere göre özel okulların mevcud durumu ve faaliyetleri şöyledir:

1- Ecnebi ve gayr-i müslim okulları hem sayıca çok ve hem de terakki etmiştir. Buna karşın müslüman ibtidâî ve rüşdiyeler oldukça düşük seviyededir [190].

2- Gayr-i müslimler ya Osmanlı okullarının eğitim açısından yetersiz oluşlarından veya Avrupalılaşma arzusundan çocuklarını bu okullara göndermektedir. Hatta müslüman aileler de bu yola başvurmuştur [191].

3- Yabancı devletler, Ortodoks, Katolik ve Protestanların yardımıyla Suriye, Bağdat, Halep, Kudüs, Rumeli ve Anadolu'nun ücra ve uygun bölgelerinde izin bile almadan okullar açmışlardır [192].

4- Gayr-i müslimler eğitim için cemaatlerden yardım almaktadır [193].

5- Bağdat, Basra ve Musul'da Hind ve İran'lılar, Rumeli ve Adalar'da Ulah, Sırp, Bulgar ve Yunanlı'lar ahali çocuklarını okullar sayesinde kendilerine çekmektedir. Ecnebiler ise vilâyet-i mühimmeden Edirne, Selânik, Manastır, Kosava, Yânya, Suriye, Beyrut, Halep, Aydın, Bursa, Sivas ve Erzurum'da faaliyet göstermektedir [194].

6- Yüklü masraflarla ve çeşitli zorluklarla açılan yabancı okullar

---

190 BOA, YSRM, Nu: 106, 53 (17 Mayıs 1899).
191 BOA, YEE, K: 18, E: 1868, Z: 93, K: 39, (25 Temmuz 1895).
192 BOA, YSRM, Nu: 106 53.
193 Aynı.
194 Aynı.

siyasî gayelere hizmet etmektedir [195].

7- Bu okulların gayeleri gayr-i müslimleri kendilerine çekerek devlet aleyhinde yetiştirmektir. Böylece Osmanlı Devleti'ne muhalif gruplar ortaya çıkacaktır [196].

8- Uygun noktalarda çoğalan bu okullar teb'a ile metbu' arasına nifak sokmakla kalmamakta aynı toplum içinde zıt fikrî gruplar meydana getirerek ülke içinde düşmanlıklar yaratmaktadır [197].

9- Erzurum'daki Ermeni Zasoryan Mektebi, İngilizlerin de yardım ettiği Amasya civarındaki Merzifon ve Halep civarındaki Ayintap Amerika Kolejleri en önemli özel okullardır. Önem itibariyle 2. derecede bulunanlar Antalya ve Mardin Katolik ve Harbut Protestan Mektepleri olduğu gibi Protestan misyonerlerinin en zararlıları Erzurum ve Bitlis'de olanlardır. 3. derecede önemli olanlar ise Trabzon, Samsun, Tokat, Sivas, Diyarbakır ve Adana Katolik Cizvit Mektepleridir [198].

10- Erzurum ve Bitlis misyonerleri, gayr-i müslim çocukları eğitmenin dışında bu çocukların yakınlarına malî yardımda bulunarak taraftar toplamaktadır [199].

11- Yabancı ve gayr-i müslim okulların yaptığı devlet aleyhindeki eğitime devlet daha fazla kayıdsız kalamaz. Aksi halde bu eğitim gelecek için önemli bir tehlike oluşturacaktır [200].

12- Bu nedenle politik, etkili ve ciddî tedbirler tereddüt edilmeden ve vakit geçirilmeden alınmalıdır. Zîra geç kalınabilir [201].

---

195 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
196 Aynı; BOA, YSRM, Nu: 106 53.
197 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
198 Aynı.
199 Aynı.
200 BOA, YEE, K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
201 BOA, YEE, K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10.

13- Bu mesele hayatî bir konu olduğu için tedbirler maksadı temin edecek nitelikte olmalıdır. Fakat okulun zararı ne kadar fazla ise onunla uğraşmak o derece zordur. Bu nedenle devamlı ve ciddi çalışılmalıdır [202].

Ülke yararlarını zedeleyici faaliyetlerde bulunan bu okullara karşı alınabilecek tedbirler yine elimizdeki belgelere dayalı olarak şöyle sıralanabilir:

1- Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin bu okullara dair hükümleri harfiyen uygulanmalıdır [203]. Bunlar:

a- Bu okul öğretmenlerinin, Maârif Nezareti'nden ya da mahallî maârif idarelerinden aldıkları birer diplomaları olmalıdır.

b- Bu okullarda okutulacak kitapların listesi ve uygulanacak ders programının çizelgesi Nezaret'e veya mahalli maârif idaresine onaylatılmalıdır.

c- Maârif Nezareti veya mahallî idareden ruhsat alınmalıdır.

2- Yabancı okullara, yabancıların mesken olmadığı bölgelerde ruhsat verilmelidir [204].

3- Bu okulların program ve kitapları diğer okullarda olduğu gibi maaşlı memurlar tarafından teftiş edilmelidir [205].

4- Müslümanlar hatta gayr-i müslimler bile bu okullara gitmemelidir [206].

5- Ruhsatlı ve ruhsatsız olarak iki şekilde mevcud olan bu okul-

---

202 Aynı; K: 31, E: 1886, Z: 158, K: 86; K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
203 BOA, YEE, K: 31, E: 1886, Z: 158, K: 86.
204 BOA, YSRM., Nu: 106 53.
205 Aynı; YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
206 BOA, YSRM, Nu: 106 53; YEE, K: 31, E: 1886, Z: 158, K: 86.

lara, bundan sonra, izin işlemleri kontrol edilerek izin verilmelidir [207].

6- Kendi ülkelerinde eğitimin yardıma muhtaç olmasına rağmen buradaki okulların seviyesi iyi durumdadır. Bu nedenle Maârif Nezareti'ne bağlı tüm okulların bunlar seviyesine çıkartılarak ilk, orta ve yüksek öğretim kurumlarının çoğaltılmasına çalışılmalıdır [208].

7- Bazı ecnebi rüşdiye ve idâdî okullarında okutulan Osmanlıca dersi hepsine konulmalıdır. Hatta özel ve resmî ibtidâîlerde de bu derse yer verilmelidir [209].

8- Kasaba ve köylerdeki Müslüman ibtidâîlerde ecnebi, Roman, Yunan ve Sırp öğretmenler bulundurulmamalıdır [210].

9- Bu okullarda okuyan öğrencilerin tüm faaliyetleri ve günlük hayatları kontrol altında tutulmalıdır. Hem bu hususlar ve hem de bu okullardaki öğretim, sürekli ve belirsiz zamanlarda Nezaret tarafından görevlendirilen bilgili ve yetkili kişilerce teftiş edilmelidir [211].

10- Bu okulların kapatılması da bir tedbir olarak düşünülebilir. Fakat yabancı devletlerin yoğun tepkisi ile karşılaşılabilir. Üstelik bu durumda Osmanlı Devleti'nin eğitim düşmanı ilân edilmesine neden olunup dış içlerinde devleti zora sokacak gelişmelere de sebebiyet vereceğinden daha diplomatik tedbirler alınmalıdır [212]. Bu nedenle öncelik sırasına göre Amasya ve Erzurum'da daha sonra Harbut, Kilis ve diğer vilâyetlerde sanayi okulları ve hemen hemen her köyde Dârü't-talimler açılarak memleket çocuklarına sahip çıkılmalıdır. Böylece bu çocuklar

---

[207] BOA, YSRM, Nu: 106 53; YEE, K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10.
[208] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11; YSRM., Nu: 106 53.
[209] BOA, YSRM, Nu: 106 53.
[210] Aynı.
[211] BOA, YEE, K: 31, E: 323, Z: 108, K: 80.
[212] BOA, YEE, K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10; K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.

yabancı ve gayr-i müslim okulların zararlı propagandalarından kurtarılmış olur [213].

11- Bunlar arasında uygulama ihtimâli yüksek olan tedbirler bütün vilâyetlere tebliğ edilmelidir [214].

Görüldüğü üzere özel okul kavramı, genellikle yabancı ve gayr-i müslim okullarını ifadede kullanılan bir tabir halini almıştır. Osmanlı devlet adamlarının bu okullara bakış tarzını ise, eğitimsel kaygılarla birlikte siyasî kaygılar ve hedefler belirlemiştir. Öyle ki siyasî dengelerinde korunmasına çalışılarak alınan tedbirlerde muhafaza edilen esas, devletin birliğini devam ettirmeğe yöneliktir.

8- Öğretmen Yetiştirme Meselesi

Eğitimin kalitesini yükseltecek önemli bir etken olarak öğretmenlere önem verilmesi, Tanzimat Dönemi'yle başlar. 1848'de, Rüşdiyelerin öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Dârü'l-muallimîn-i Rüşdi açılmış ve bunu, ilki 1868'de tesis edilen Dârü'l-muallimîn-i ibtidâîler takip etmiştir. Modern mânâda öğretmen ve öğretim usulü kavramlarının eğitim hayatımıza yerleştiğine delâlet eden bu kurumlar da 1869 Nizamnâmesi ile bir düzenlemeğe tâbi tutulmuştur [215].

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise sayıca çoğaltılmağa çalışılan Dârü'l-muallimîn üzerinde yeni bazı düzenlemelere gidilmiştir ki 1891'de idadî şûbesi yerine âliye şûbesi kurulmuş ve her şûbe 2 yıl olarak tanzim edilmiştir [216].

İstenilen insan tipinin ehliyetli öğretmenlerle yetiştirilebileceği

---

213 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11; YSRM, Nu: 106 53.
214 BOA, YSRM, Nu: 106 53.
215 Y. Akyüz, a.g.e., s. 214.
216 Aynı.

düşüncesi ve öğretim kademelerindeki mevcud açık, öğretmen yetiştiren bu kurumlara hayatî bir görev yüklemiştir. Bilhassa ilk öğretimde usûl-i cedidin hâkim kılındığı ibtidâîlere yönelinmesi bu usule vâkıf öğretmen ihtiyacını doğurmuştur.

Dârü'l-muallimîn'lerin hizmet sahası tüm okulları içermekle birlikte özellikle Anadolu menşeli belgelerde bunun, ibtidâîlerle sınırlandırıldığını görmekteyiz. Nitekim Sivas Maârif Müdürü'ne göre "Bütün köylere kafi muallim yetiştirmek üzere kaza merkezlerinde birer Dârü'l-muallimîn-i İbtidâîye tesis etmek lâzımdır. Bu Dârü'l-muallimîn köy muallimliği mesleğine sülûk idecek olanları ve köylerin çoğunda mevcud olup hikmet marifetiyle bir müddet-i muvakkate için kaza merkezlerine celb olunmak lâzım gelen muallimîn-i hazireyi hem tedris iderler ve hem de kaza merkezi etfali için mükemmel ibtidâîye vazifesini ifa ederler..." [217]. Maârif Müdürü'nün burada kaza gibi büyük bir yerleşim merkezi olmayan yerlerde dahi Dârü'l-muallim'in açılmasını istemesi bize mevcud ihtiyacın büyüklüğü hususunda bir fikir verebilir.

Ayrıca burada, soruna yaklaşım tarzı da dikkat çekicidir. Öğretmen yetiştirmekle açığın kapanmayacağından hareketle görev başındaki öğretmenlerden de faydalanma yoluna gidilmiştir. Bunların, yeni usulü öğrenmeleri için hizmet içi eğitime tâbi tutulması teklifi dönemin şartları gereği oldukça pratik bir çözümdür.

Yine aynı maruzatta bu okulların öğretim metoduna da şu şekilde açıklık getirilir "...bu suretle tasavvur olunan Dârü'l-muallimîn'de devam idecek hocalar bir taraftan muhasenatı fevkalaade zahir olan usûl-i cedide-i tedrisi öğrenirler bir taraftan da mektepteki eftalin tedrislerine muavenet iderek usûl-i mezkureyi öğrenip öğrenmediklerine dair tatbikat

---

[217] BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131, (22 Haziran 1896).

yaparlar" [218]. Bu ifadelere göre Dârü'l-muallimîn'i, uygulama okulunu da kapsayan pratik ve nazarî eğitimin yapıldığı bir okul olarak değerlendirebiliriz.

Bahaeddin Yusuf ise tarih itibariyle daha önce hazırladığı lâyihasında, çemberi genişleterek Dârü'l-muallimîn'in nahiyelerde de açılmasını teklif eder [219]. Bu okulların idarî yapısına da değinen Bahaeddin Yusuf vilâyet ve kaza merkezlerindeki Dârü'l-muallimîn idaresinin, Dersaadet Dârü'l-muallimîn mezunu bir öğretmene, kaza ve nahiyelerde ise rüşdiye öğretmenlerine verilmesini uygun görür.

Özellikle kasaba ve köylerdeki ibtidâîlerin öğretmen açığını kapatmak üzere 17 Mayıs 1899 tarihli bir mazbatada vilâyet ve liva merkezlerinde Dârü'l-muallimîn-i İbtidâî tesisi önerilmiştir. Fakat ihtiyacın şiddetini belirtmekten ziyade bu teklif, merkezin takip ettiği politikaya yönelik bir çözüm getirmiştir [220].

Bir taraftan sayıları arttırılmağa çalışılan Dârül-muallimlerin, nitelik itibariyle yeterliliğine dair ise bazı şüpheler vardır. Fakat bu şüpheleri taşıyan lâyiha sahipleri, ne mevcud durum hakkında ne de niteliğin nasıl olması gerektiği konusunda çok geniş bilgi vermektedir. Meselâ dönemin sadrazamlarından Halil Rifat Paşa 29 Nisan 1896 tarihli maruzatında oldukça sathi bir ifade ile bu okulların hemen hemen boş olduğunu ve bu nedenle ıslah edilmesi gerektiğini belirtmektedir [221]. Buna rağmen bu ifadeler geçmişi çok eski olmayan Dârü'l-muallimlerin geldiği veya gelemediği seviyeye açıklık getirmektedir.

Yine dönemin maârif nazırlarından Haşim Paşa bu makamda iken

---

218 Aynı.
219 BOA, YMM, Nu: 115 39.
220 BOA, YSRM, Nu: 106 53.
221 BOA, YEE, K: A, E 21/III-c, Z: 21, K: 131.

siyasî kaygıların da hissedildiği 3 Temmuz 1906 tarihli maruzatında açılmasını teklif ettiği Büyük Dârü'l-muallimîn'in, program açısından Dârü'l-fünûn'dan farklı olması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır [222].

Dârü'l-muallimlerin arttırılması ve yeterli olmasa da mezun vermesine rağmen açılan okul ve mezun olan öğrenci nisbetinde ihtiyacın karşılanamaması dönemin bir diğer sorunudur. Zîra ya Halil Rifat Paşa'nın beyan ettiği üzre Dârü'l-muallimler boştur ya da bu gün olduğu gibi o dönemde de özellikle köylerde çalışmak Dârü'l-muallimîn mezunlarına cazip gelmemektedir.

Bu durum karşısında getirilen önemler ise hemen hemen birbirinin aynıdır. Meselâ Bahaeddin Yusuf Dârü'l-muallimîn'de görev yapan öğretmen ve okuyan öğrenciye belirli bir maaş ödenmesini teklif eder [223]. Sivas Maârif Müdürü ise köylerde hizmet verecek öğretmenlere, diğer okullarda çalışan öğretmenlerle mütenasip bir maaşın bağlanmasını tavsiye eder [224]. 17 Mayıs 1899 tarihli mazbatada meblağ da belirlenmiş ve aylık 30-40 kuruş bağlanması uygun görülmüştür [225]. Fakat miktar az olmakla birlikte burada maaş kabul edilebilir ölçüler içerisinde tutulmağa çalışılmıştır.

Aynı mazbatada sadece ibtidâîlere değil rüşdiyelerin 2. ve 3. öğretmenliklerine de maaş azlığı sebebiyle talebin olmadığı işaret edilmiştir. Burada vilâyet merkezlerinde bulunan Dârü'l-muallimîn-i İbtidâî'ye rüşdiye sınıfı eklenerek bu ihtiyacın yerinden karşılanması üzerinde durulmuştur [226].

---

222 BOA, YEE, K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10.
223 BOA, YMM, Nu: 115 39.
224 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.
225 BOA, YSRM, Nu: 106 53.
226 Aynı.

Öğretmen ihtiyacının yerinden karşılanması yaklaşımına paralel bir yaklaşım da 4 Haziran 1896 tarihli bir istida da dikkati çekmektedir [227]. "Sancak merkezlerinde bir Dârü'l-muallim küşadıyla köylere ve kazalara muallim imam yetiştirilmesine ve imam muallimlerin hükûmetin taht-ı tasavvurlarında bulundurularak köylülerin taht-ı tahakkümlerinden kurtarılmasına..." şeklinde ifade bulan bu öneriler hem öğretmen ihtiyacının büyüklüğüne delâlet ederken hem de öğretmenlerin malî meselelerini ve bunun eğitime tesirini ortaya koymaktadır [228].

Eğitim beklentilerini de etkileyen öğretmenin malî durumunu ileride tekrar değerlendirecek olmakla birlikte burada eğitim - öğretmen, öğretmen-gelir münasebetinin 1896'larda farkedilmiş olmasına değinmek gerekir. Zîra yüzyıl evvel öğretmenin eğitimdeki rolü üzerinde önemle durulmuştur. Bununla birlikte öğretmen açığının, öğretmenin sabit ve iyi bir gelir ile toplumdaki mevkiinin yükseltilmesi sayesinde kapanabileceği gerçeğinin tesbit edildiğini de yine belgelerden hareketle söyleyebiliriz.

9- Eğitimin Diğer Meseleleri

a- Öğretim Programları ve Ders Kitapları

Maârif Nezareti'nin kurulması ile bir çatı altında toplanan eğitim kurumlarının ders programları 1869 Nizâmnâmesi ile kapsamlı bir şekilde düzenlenmiştir [229]. II. Abdülhamid döneminde bu programlar zaman zaman değiştirilmiştir. Bu dönemde en köklü değişiklikler 1891 ve 1892'de yapılmıştır [230].

Genel olarak eldeki belgelere baktığımızda bunların teferruatlı bir

---

227 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
228 Aynı.
229 H.A. Koçer, a.g.e. s. 86.
230 B. Kodaman, a.g.e., s. 77, 112.

öğretim programı içermekten çok dönemin bu konudaki genel temayülünü yansıtmakta olduğunu görmekteyiz.

Mektep ve medreselerde uygulamakta olan programlardan duyulan rahatsızlık eğitimcileri, programlarda ıslahat yapılması fikrinde birleştirmiştir. Daha dönemin başında Damad Mahmud Paşa, Nizamnâmenin getirdiği düzenlemeden şikâyet ederek tedricen bu hükümlerin değiştirilmesini istemiştir [231]. Damad Mahmud Paşa "...devletin menfaatlerini temin edecek bir program..." tarifi ile uygulanmasını istediği programın sadece mahiyetini ifade etmeğe çalışır. Damad Mahmud Paşa ile birlikte birçok devlet adamı mevcut programın, sürekli değiştirildiği halde yetersiz kaldığından hareketle mutlak surette yeniden düzenlenmesini istemiştir. Sivas Maârif Müdürü, Haşim Paşa, Said Paşa ve Şeyh Muhammed Abdüh bu hususda aynı kanaati taşıyan devlet adamları ve aydınlardır [232].

Yine dönemin devlet adamları ve aydınlarının program konusunda birleştiği diğer bir nokta, progamların, uygulandıkları okulların amaçları istikâmetinde dersler ihtiva etmesi zorunluluğudur [233]. Fakat burada, okulla birlikte ülkenin de ihtiyaç duyduğu ilim ve fennin tesbitinde iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri eğitimde dinî ilimlere öncelik verilmesi iken diğeri maddî ilimlerin özellikle yüksek öğetimde hâkim kılınması fikirleridir.

Lütfi Efendi, Abdullah Efendi, Şükrü Paşa, Hüsnü Efendi, Kâzım Efendi ve Şakir Efendi (Paşa)'nın beraber hazırladıkları bir arizada, dev-

---

231 BOA, YEE, K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84.

232 BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9; K: A, E: 21/III-h, Z: 21, K: 131; K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131; K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10; K: 31, E: 1937/Mük., Z: 45, K: 82; K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38; Bkz. Ek: 18, K: 18, E: 1860, Z: 93, K: 39, Bkz. Ek: 19, (ayrıca müsveddesi: K: 18, E: 553/587, Z: 93, K: 38).

233 BOA, YEE, K: 18, E: 1860, Z: 93, K: 39, (24 Mart 1892), Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 400.

letinin geleceği, eski usulün yeniden uygulanmasına bağlanmıştır. Devletin din esası üzerine kurulduğundan yola çıkılarak savunulan bu görüşe göre "...her türlü fen ve ilim dersleri bazı daireler için yararlıdır fakat millî ve dinî bir eğitim alınmadığı takdirde bu ilim ve fennin, devlet ve millet için faydası yoktur" [234]. "Zîra kendi devletinin gereğini anlamaktan uzak yetişen ferdler, Osmanlı Devletin'de olduğu gibi devlet bünyesine uymayan kanunlar ve usuller getirirler. Fakat Osmanlı Devleti bu konuda dünya üzerinde tektir" ifadesi ile bu görüş delillendirilmeğe çalışılır [235].

Yukarıdaki heyetle birlikte Haşim Paşa, Damad Mahmud Paşa ve Şeyh Muhammed Abdüh'ün de bulunduğu birinci grup, öğretim derecelerine göre din ve ahlâk derslerinin tedricen arttırılarak okutulmasını müdafaa eder [236].

İslamcılık fikrine mensup Şeyh Muhammed Abdüh, üç kısma ayırdığı öğretim kurumlarının programını, bu okullarda okunması gereken kitapları belirlemek suretiyle şöyle açıklar: [237].

I. Tabaka

İlk öğretim Sanat, Ziraat ve Ticaret Adamı Yetiştirecek Okullar

- Okuma yazma
- Hesap ilminin temel esasları
- İslâmi esaslara dair muhtasar bir kitap
- İslâm tarihi ile ilgili küçük bir kitap
- Helâl, haram, iyi ve kötü ahlâk konuları içeren bir kitap

---

234 BOA, YEE, K: 18, E: 1860, Z: 93, K: 39, (24 Mart 1892); K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9.

235 BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9 (İmzasız).

236 BOA, YEE, K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10, (3 Temmuz 1906, Haşim Paşa); K: 18, E: 1860, Z: 93, K: 39, (24 Mart 1892 Heyet Arizası); K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84, (8 Nisan 1882 Damat Mahmud Paşa); K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38, (Şeyh M. Abdüh).

237 BOA, YEE, K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38.

II. Tabaka

Yüksek Okullar Şer'iye, Mülkiye, Harbiye, Sultaniye, Tıbbiye

- Mantık, Cedel, Münazâra ilimlerini içeren ilimlere giriş kitabı

- İslâmî akîdelere dair bir kitap (temel esasları içeren)

- Helâl, haram, iyi ve kötü ahlâk konuları içeren bir kitap (ilk öğretimden geniş)

- İslam ve Osmanlı tarihine dair kitap

III. Tabaka

İlim Adamı Yetiştiren Kurumlar

- Kur'an Tefsiri

- Hadis ilmi

- Arap Dil ve Edb.

- Ahlâk İlmi

- Usul-i Fıkıh

- Eski ve Yeni Tarih İlmi

- Hitabet, İkna ve Cedel İlmi

- Bazı İslâmi felsefe kitapları (genel kültür ve aklî meselelerde yeterlilik kazanmak için)

Haşim Paşa'nın İlm-i Eşya dersine gerek görmemesine karşın Şeyh Abdûh, İslâm Felsefesi kitaplarının, o da ancak ilim adamı yetiştiren kurumlarda okutulmasını faydalı bulmaktadır [238]. Üstelik lâyihanın devamından Şeyh Abdûh'un hukuk, fizik, tabiat, idare, yabancı dil ve Nezaret'in belirlediği diğer dersleri de kendi programı için uygun gördüğünü kolaylıkla çıkartabiliriz. Ancak Şeyh, bu derslerde okunacak kitapların belirtilen esaslarla çatışmaması şartını da getirir [239].

---

238 BOA, YEE, K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10, (3 Temmuz 1906 Haşim Paşa); K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38 (Şeyh Abdûh).

239 BOA, YEE, K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38.

Yine bu grupta fikirlerini ele aldığımız Damad Mahmud Paşa öncelikle bütün ders kitapları için hâle ve zamana uygunluk ilkesini getirmiş sonra da çeşitli öğretm kademelerinde okunacak din ve ahlâk kitaplarını belirlemiştir [240]. Aşağıda din ve ahlâk derslerine ait hazırladığı programı vereceğimiz Mahmud Paşa, çocuk eğitimi konusunda da bazı görüşler ileri sürmüştür. Maârif Nizamnâmesi'nin çocuk eğitimine yabancı bir metodu getirmiş olmasından memnuniyetsizlik duyan Paşa, Batı esasları üzerine oturtulan çocuk eğitimi biliminin yarardan çok zarar getireceğini savunmaktadır [241]. Damad Mahmud Paşa İslâmî âdetlere dayalı bir kitabın yazılarak okullara dağıtılmasını hem eğitim ve hem de pedagoji ilminin ıslahında etkili olacağını düşünmektedir. Mahmud Paşa'nın yukarıda bahsedilen programı şöyledir:

İbtidâîye

- Muhtasar İlm-i Hâl
- Muhtasar İlm-i Ahlâk (Mecburî)

Rüşdiye

- Mükemmel İlm-i Hâl
- Mükemmel İlm-i Ahlâk (Mecburî)

İdâdîye

- Muhtasar İlm-i Kelâm
- Muhtasar İlm-i Şer'iye (Mecburî)

Sultaniye

- Mufassalen İlm-i Kelâm
- Tarih-i Enbiya (Mecburî)

---

240 BOA, YEE, K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84, (8 Nisan 1882, D. Mahmud Paşa).
241 Aynı.

Âliye

- Mükemmel İlm-i Kelâm
- Muhtasar İlm-i Hadis (Mecburî)

Görüldüğü gibi bu grupta ileri sürülen fikirler, tamamiyle ders programlarını değiştirmekten öte önceliğin ve ağırlığın din ve ahlâk derslerine kaydırılmasına yönelik hedefler taşımaktadır.

Said, Mahmud Nedim, Asım ve Suphi Paşalar'ın oluşturduğu bir heyetin, hazırlanan lâyihada "...programların yürürlükte bulunan kanunlara uygun olarak uygulanmasını..." istemesi, Maârif Nizamnâmesi'yle düzenlenen programların korunmasına yönelik bir önem taşımaktadır [242]. Bu da yukarıda ifade edilen fikirlerden ayrılır. Bilhassa orta ve yüksek öğretim programlarında, okulların mahiyeti dışında derslerin okutulması ikinci grubun en önemli eleştiri konusunu teşkil eder.

Bu grubun bilinen şahsiyeti Said Paşa "Mekâtib Ders Cedvellerinin Islahı" arizasında, programların, daha çok uygulamadan kaynaklanan bu karışıklık ve intizamsızlık içinde olduğuna işaret eder [243]. Programların belirli bir esas üzerine oturtulmadığına temas eden Said Paşa, öğretim kademeleri arasında program açısından bir uyumsuzluğun ve hatta zıddiyetin mevcudiyetine değinir. Said Paşa programların ıslahını bazı faydalar getireceği için istemektedir. Öncelikle öğretim kademeleri arasında bir ahengin ve temel konularda birliğin tesisi, okulların amaçları doğrultusunda hizmet vermesi ve öğretim metodunun tanzim edilmesi programların ıslahına bağlanmıştır. Buna dayanarak Paşa, Mekteb-i Sultaniye ve Mekâtib-i Âliye'de Fıkıh, Usul-i Fıkıh, İtikadat, İbadat, Muamelat, Kefaret ve Kelâm derslerinin okutulmasını yersiz ve zaman kaybı olarak görür. Çünkü bu ilimlerin Dârü'l-ilim'de zaten öğretilmekte

[242] BOA, YEE, K: 35, E: 35/23, Z: 46, K: 95, (27 Ekim 1880).
[243] BOA, YEE, K: 31, E: 1937/Mük, Z: 45, K: 82.

olduğunu ifade eden Said Paşa hazırladığı programa şu dersleri ilave etmiştir; Ulum-u Ebediye, Hekimiyye, Riyaziyat, Tabiiyat ve bunlara bağlı dersler [244].

Ayrıca yine Said Paşa 28 Mart 1908 (15 Mart 1324)'de, 1904'de kaldırılan tarih derslerinin tekrar konulmasını tavsiye eder ve Avrupa'da ve Osmanlı Devleti içerisindeki yabancı okullarda Şark Meselesinin tarih dersi içerisinde okutulduğunu fikrini desteklemesi açısından bir örnek olarak verir [245].

Said Paşa maddî ilimlere yer verilmesini istediği programlar dışında, öğretim yöntemi üzerinde de durmuştur. Paşa'ya göre uyum içindeki program ve metod, çocuklardaki kabiliyeti geliştirici ve meslek kazandırıcı özellikte olmalıdır ki burada Said Paşa beden ve zihin eğitiminin birlikte, eşit olarak verilmesini tavsiye eder. Gerek eğitimin hedefleri ve gerekse eğitimin sorunlarıyla bugünden çok farklı olmadığını gördüğünüz Said Paşa'nın teklifleri o dönemin düşünce bazında gelmiş olduğu seviyeyi gösterir ki bugün için de bu teklif ve tavsiyeler geçerliliğini korumaktadır [246].

Eğitimin mahallileşmesi için mahallî imkân ve ihtiyaçlara göre programların düzenlenmesi bu dönem eğitimcilerin değindiği dikkat çekici bir diğer konudur [247].

Daha çok ibtidâîlere yönelik geliştirilen bu fikre göre; ibtidâîlerde hem genel dersler ve hem de bölgede hâkim sanatları içeren dersler görülecektir. Böylece bölgenin sanat eğilimlerine ve hayat standartlarına uygun bir eğitim verilmiş olacaktır.

---

[244] Aynı, Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 399-400.
[245] Said Paşa, a.g.e., C. 2, K. 2, s. 338.
[246] BOA, YEE, K: 31, E: 1937/M, Z: 45, K: 82, Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 404.
[247] Aynı, K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131; K: 18, E: 1858, Z: 93, K: 39.

Ferdin kabiliyetiyle birlikte ferdin ve toplumun ihtiyaç ve imkanlarından hareketle düzenlenen programlar sayesinde, eğitimden azamî verimi almağa yönelik bu tavsiyeler modern eğitimde de ifade bulmaktadır.

Yine ders programlarına ait bir problem gibi görünmekle birlikte yabancı dil dersi ve öğretim dili siyasî bir önem ve anlama sahiptir. Bazen Osmanlıca bazen de Türkçe olarak ifade edilen millî lisanın tüm okullarda birleştirici bir unsur olması gerektiği çeşitli belgelerde ısrarla belirtilmiştir [248].

8 Nisan 1882 tarihli maruzatında bu fikrin en ateşli savunuculuğunu yapan Damad Mahmud Paşa, ilmin ilerlemesini millî terbiye ve İslamî esaslara oturturken bunları da millî lisana dayandırır [249]. Öğretim dili ile yabancı dil öğretimini birbirinden ayıran Mahmud Paşa, yabancı dille öğretimin yaygınlaştığı ve bunun durdurulması gerektiğini açıkça ifade eder. Okullardaki Fransızca eğitiminin, ihtiyaç nisbetinde verilmediğini ve üst seviyede okutulan bu dersin de sıkıntının büyümesinde önemli bir rol oynadığını esefle belirten Paşa şu tedbirleri getirmektedir:

1- Rüşdiye ve idâdîlerde bu derse lüzum olmadığından kaldırılmalıdır. Sultani'de ise, tercüme ilim ve fen kitapları okutulduğundan yabancı dil dersine iş düşmemektedir.

2- Okullarda bu dersin okutulması yerine yabancı dil öğrenimini temin edecek müstakil bir Lisan Mektebî açılmaktadır [250].

Şehremini Rıdvan Paşa da sırf bu konuya hasreddiği arizasında

---

248 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131; K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84, (8 Nisan 1882 D. Mahmud Paşa); K: 15, E: 1295, Z: 74, K: 14, (13 Eylül 1892 Rıdvan Paşa).

249 BOA, YEE, K: 31, E: 1374, Z: 15, K: 84.

250 Aynı.

yabancı dilin ancak gerekli devrelerde ve belirli zaman diliminde öğretilmesi şartını getirmiştir [251]. Şakir Paşa ise, bu dersi Medrese-i Sanayi için zaman kaybı olarak değerlendirmiştir [252].

b- Malî Kaynak Temini

İlk öğretimin öneminin idrak edildiği Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde buna rağmen içinde bulunulan şartların da bir gereği olarak pragmatik bir zihniyetle orta öğretime yönelinmiştir. Bunun bir neticesi olarak Nezaret bütçesinde de böyle bir düzenlemeğe gidilmiştir. Nitekim 1869 Nizamnamesi'nin maliye bölümünde açıkça ifade edilen bu durum hukukî zemin üzerine oturtulmuştur. Nizamnâme'nin 192. maddesi gereği Nezaret bütçesinin gelirleri şöyledir:

1- Tahsisat-ı miriye,

2- Halkın yıllık yardımları,

3- Tahsisat-ı vakfiye,

4- İanat-ı müteferrika ve

5- Mekâtib-i Sultaniye ve Âliye talebesinden alınan ücretler ve mücazat-ı nakdiyedir [253].

Yine bu Nizamnâmenin 193., 194. ve 198. maddeleri, sıbyan mekteblerine toplanan gelirden pay ayrılmayacağını çünkü bu okulların, öğretmen maaşları ile diğer masraflarının cemaatlere devredildiğini hükme bağlar [254].

Fakat ilk öğretimde yapılmak istenen ıslahatın bu yolla gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması üzerine 1872'de öşrün öşrü nisbetinde ilk

---

[251] BOA, YEE, K: 15, E: 1295, Z: 74, K: 14.
[252] BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
[253] F. R. Unat, a.g.e., s. 118.
[254] Aynı.

öğretim için bir maârif vergisi kondu [255]. II. Abdülhamid döneminde bu iki tarz uygulamanın merkez ve taşra arasında bir anlaşmazlığa yolaçtığını değerlendirdiğimiz lâyihalardan hareketle söylememiz mümkündür.

Bölge halkının imkân ve teveccühüne terkedilen ibtidâîlerin mevcud gelirleri, evkaf-ı münderese, ianat ve teberruattır. Bahaeddin Yusuf bunların yetersizliği karşısında, arazî ve musakkafat vergisine % 25'lik bir zam yapılarak buradan sağlanan gelirin bu okullara sarfını zarurî görür [256]. Sivas Maârif Müdürü ise, mültezimlerin elindeki arazi gelirinin bunlardan kurtarılarak araziden devlete düşen gelirin aynî ve naklî olarak yöre eğitimine aktarılmasını tavsiye eder [257].

Fakat Maârif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa 17 Şubat 1895 tarihli maruzatında, Bahaeddin Yusuf'un önerdiği % 25'lik zammın hem halkı maddî olarak zorlayacağı ve hem de bunun neticesinde halk arasında hoşnudsuzluk yaratacağını savunarak bu zammı uygun bulmaz [258].

Zühtü Paşa'ya göre bu okullar, medenî ülke ve gayr-i müslimlerde olduğu gibi cemaatlere bırakılmalı devlet ise bunları sadece teşvik ve teftiş etmelidir. Zühtü Paşa'nın ifadelerinden zaten uygulanmakta olan bu metodun çok iyi neticeler verdiği anlamını da çıkartabiliriz.

Devletin, malî krizden dolayı, bütçeden maârife gerektiği kadar para ayıramadığını tesbit ettiğimiz 17 Mayıs 1899 tarihli mazbataya göre yüzde itibariyle bütçeden maârife ayrılan pay % 1,5'dur [259].

Oysa bizden ayrılan Romanya, Sırbistan ve Yunanistan gibi

---

255 B. Kodaman, a.g.e., s. 1.
256 BOA, YMM, Nu: 115 39 (6 Aralık 1894).
257 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.
258 BOA, YMM, N: 115, 39 (18 Şubat 1895).
259 BOA, YSRM, Nu: 106 53.

küçük devletlerde bu pay % 10, Bulgaristan'da ise % 60'tır. Maârif bütçesinin 45.000 liradan eskisi gibi 100.000 liraya çıkarılması, bahsi geçen mazbatada eğitim ıslahatı için zarurî bulunmuş fakat hazinenin bunu temin edemeyeceği de ayrıca vurgulanmıştır [260]. Geniş kaynaklara sahip olmayan maârif bütçesinin en önemli geliri halkın yaptığı yardımlardır ki Halil Rifat Paşa bunun % 85'lik kısmının köylülerden temin edildiğini belirtir [261]. Bununla birlikte halk, yardımı oranında eğitimden istifade edememektedir. Yani maârif hissesinin halka geri dönümü sağlanamamaktadır [262].

Daha çok Anadolu'yu etkileyen bu durum belki de bu yüzden en fazla taşrada görev yapan eğitimcilerin dikkatini çekmiştir. Büyük bir kısmı köylerden alınan maârif hissesinin yarısının Nezaret'e gönderilmesi, taşradaki eğitimcilerin üzerinde birleştiği bir sorun olmuştur [263].

Bu meselenin halli için Şakir Paşa maarif hissesinin % 75'inin toplanan bölgede kalması gerektiğini savunurken Said Paşa'da çok daha önceleri bu gelirin özel idarelere teslim edilmesini önermiştir [264].

Eğitim faaliyetlerinin kolaylıkla yapılabilmesi ve düşünülen ıslahat planlarının uygulanabilmesi mevcud kaynak sıkıntısının bertarafı ile mümkündür ki böyle düşünen bir çok devlet adamı ve eğitimci çeşitli çözümler üretmiştir. Bazılarına yukarıda da temas ettiğimiz çözüme yönelik teklif ve tavsiyeleri şöyle sıralayabiliriz:

1- İbtidâî tesisine başlanan köylerde, emlâk ve esnaf vergi zammı kaldırılıp öşrün öşrü nisbetinde maarif ianesi alınmalı. Nahiyelerde ise,

---

260 Aynı.

261 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131, (7 Temmuz 1896 Halil Rıfat Paşa).

262 Aynı.

263 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131, (15 Temmuz 1896); K: A, E: 21/III-b, Z: 21, K: 131; K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11, (22 Aralık 1898).

264 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11; K: 31, E: 1937/Mük., Z: 45, K: 82.

buna ilaveten emlâk ve esnaf vergisine, idâdîleri karşılayacak kadar maârif hissesi ilave edilmeli. Bu gelir idâdîlere, arazî geliri ise rüşdiye ve ibtidâîler ile Maârif Heyet-i İdaresine harcanacak geri kalanın bir kısmı ise Nezaret'e gönderilecektir [265].

2- Kanunî bir uygunsuzluk olmadığı takdirde boş kalan emlâk ve arazi ile birlikte devletin tasarrufuna geçen arazilerin belirli bir zaman için maârife devredilip, bunların kullanımıyla elde edilen gelir yine maârife aktarılmalıdır. Bir mazbata ise bu arazinin halk ile maârif arasında paylaştırılıp gelirin, maârife düşen kısmının alınması tavsiye edilmektedir [266].

3- Köy okullarına yine köyden gelir bulma gayesi ile her köyde eğitim ihtiyacı nisbetinde ağaç dikilmesi teklif edilmiştir. Her köyde dikilen 5000 ağacın 5-10 sene sonra 500 lira gelir getireceği düşünülmüş ve fakat uygulamanın devletçe organize edilmesi istenmiştir [267].

4- Mültezimlerin devlete olan borçlarının faizlerine bir miktar zam yapılmalı ve bu maârife aktarılmalıdır [268].

5- Mekâtib-i İdâdîye'ye yine talebeleri yoluyla gelir sağlanmalıdır. Çocukları bu okula devam eden ve geliri iyi olan ailelerden, senede bir defa uygun bir miktar toplanarak idâdî'ye sarf olunmalıdır. Bir başka belgede maaşlarda sağlanan gelirin miktarı % 50 olarak tesbit edilmiştir [269].

6- Merkez ve taşra belediyelerince alınan her çeşid vergiye maârif için zam yapılmalıdır. Meselâ; has ekmeğin her bir kıyyesi ve kesilen her bir baş hayvan için vergi alınmalıdır. Hatta zebhiye vergisinin alınmadığı

---

265 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131.
266 Aynı; YSRM, Nu: 106 53.
267 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
268 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131.
269 Aynı, YSRM, Nu: 106 53.

yerlerde de bu verginin konulması sağlanmalıdır [270].

7- Evkaf-ı münderese dışındaki vakıfların, okullara ait olduğu halde çeşitli masraflar için kullanılan gelirin bir kısmının maârif sandığına aktarılması temin edilmelidir [271].

8- Maârif hissesinin yarısı yerine 1/4'ü Nezaret'e gönderilmeli, geri kalanı ise mahallî eğitim giderleri için kullanılmalıdır [272].

9- Bürokrasinin değişik muamelelerinden maârif için gelir temini yoluna gidilmelidir. Çeşitli tezkere, mukavele, makbuz, senet, beyannâme, şahadetnâme, ruhsatnâme ve tasdiknâmeden maârife gelir sağlanmalıdır [273].

10- Devlet içerisinde alım satımı olan her çeşit bira fabrikalarında üretilen limonata ve maden sularından miktarına göre bir miktar pay sağlanmalıdır [274].

11- Bağdat'ta türbelere defnedilen şiilerden alınmakta olan vergiye % 50 zam yapılmalıdır [275].

12- Kurban derileri, her yerde maârif adına toplanıp satılmalıdır [276].

13- Hukuk mektebi için toplanan 1 gümüş mecidiyenin maârife aktarımı sağlanmalıdır [277].

14- Henüz maârif hissesi alınmayan yerlerde bunun tesisi yoluna

---

270 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-i, Z: 21, K: 131; YSRM, Nu: 106 53.
271 Aynı.
272 Aynı, K: A, E: 21/III-c, Z: 21, K: 131, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.
273 BOA, YSRM, Nu: 106 53.
274 Aynı.
275 Aynı.
276 Aynı, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.
277 BOA, YSRM, Nu: 106 53.

gidilmelidir [278].

Eğitim faaliyetleri için kaynak bulmağa yönelik bu tavsiyeler iki temel üzerine oturtulmuştur:

1- Hazine

2- Halkın yardımları

Yukarıda görüldüğü gibi bu dönemde tüm imkânların maârif için seferber edilmesi veya en azından gelir getirmesi muhtemel vasıtaların kullanımı çabası içine girilmiştir.

Bu da problemin, büyüklüğü nisbetinde eğitim faaliyetlerini sınırladığı ve hatta engellediği gerçeğini ortaya çıkartmaktadır.

c- Encümen-i Dâniş

1846'da Muvakkat Maârif Meclisi'nin aldığı kararlar doğrultusunda bir Encümen-i Dâniş'in kurulması fikrî ortaya atılmıştır. 1851'de Encümen-i Dâniş, Dârü'l-fünûn'da okutulacak kitapları te'lif ve tercüme etmek ve diğer ders kitaplarını hazırlamak üzere faaliyetlerine başlamıştır. Fakat 1862'de kapanmıştır [279]. Bunun yerine 1866'da Te'lif ve Tercüme Dairesi kurulmuş ve 1870'de Te'lif ve Tercüme Nizamnâmesi hazırlamak üzere faaliyetlerine başlamıştır [280]. Bu nizamnâmeye göre okullarda okutulmak üzere hazırlanan ders kitapları müsabakaya konulacak ve kitaplar böyle belirlenecektir. 1882'de ise Te'lif ve Tercüme Dairesi lağvedilerek yerine Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti kurulmuştur [281].

Fakat bu komisyonun varlığını ve çalışmalarını yetersiz bulan

---

278 Aynı.
279 F. R. Unat, a.g.e., s. 20.
280 Aynı, s. 141, 146.
281 B. Kodaman, a.g.e., s. 31.

Ahmet Rıza Paris'te kaleme aldığı 5 Ağustos 1893 tarihli lâyihasında Encümen-i Dâniş'in tekrar kurulmasını önerir [282]. Ahmet Rıza bu önerisine dayanak oluşturan hususları şöyle sıralar:

1- Dil, bir milletin varlık kaynağı ve geleceğinin teminatıdır

2- Dil, devletin içerideki birliğini koruyan ve hâkimiyetini destekleyen bir kuvvettir.

3- Ülkenin ilim ve fendeki gelişimi dilin katkısıyla mümkündür.

Dilin önemini bu şekilde ifade eden Ahmet Rıza bir dilin yaşaması için korunması, geliştirilmesi ve geniş kütlelerce kullanılması gerektiğini belirtir. Türk dilini bu esaslar üzerinden değerlendiren Ahmet Rıza dilin ıslah edilmesi lüzumunu ise şöyle açıklar:

1- Türk dili sonradan bünyesine giren Arapça ve Farsça kelime ve gramer kaideleri yüzünden bozulmuştur. Türk dilinin ıslahı konusunda yapılan uzun tartışmalar ise bir netice vermemiştir. Çünki ayrı bir dil ve kendine ait ayrı kaideleri olduğu unutularak Arapça ve Farsça kaidelere göre düzenlenmeğe çalışılmıştır.

2- Kullanılmakta olan alfabede her ses için bir harf yoktur. Bu da okuma ve yazmada güçlüğe neden olmaktadır.

3- Osmanlı aydınları, Türkçe kitap yazmanın zorluğundan ve Türkçe kitap okuyup anlayabilenlerin azlığından dolayı yabancı dille düşünüp yazmak zorunda kalıyor. Oysa yabancı dille ilim yapmak devletin ve milletin geleceği açısından tehlikelidir.

4- Türkçeye rağbet azaldığı için toplumdaki bağlar da zayıflıyor.

Dilde yapılacak ıslahatın başarısını bunu yapan kişilerin bilgi ve tecrübesine bağlayan Ahmet Rıza bu noktada Encümen-i Dâniş tesisinin

---

[282] BOA, YEE, K: 14, E: 1234, Z: 126, K: 9, Bkz., Ek: 20.

mecburî olduğunu savunmaktadır. Kurulmasını önerdiği bu akademinin görevleri ise yine Ahmet Rıza'ya göre şöyledir:

1- İmlâ ve lisanı ıslah etmek

2- Âlimleri korumak ve onları, çalışmalarını ödüllendirmek suretiyle teşvik etmek.

3- Türkçeye ait lügat, sarf ve nahv kitapları hazırlamak.

4- Edebi eserler yayımlamak

Ayrıca Ahmet Rıza aynı lâyihada bir Heyet-i Fenniye kurularak, bu sayede ilmî terimler sözlüğü ile bitki ve hayvan ansiklopedileri hazırlamasını teklif etmiştir. Daha önce Tıb Terimleri Sözlüğü hazırlamak için kurulan bir cemiyetin başarılı olamayarak dağılmasını Ahmet Rıza şu iki sebebe dayandırır:

1- Tıptan anlayan heyet üyeleri Türkçe bilmemektedir.

2- Türkçe bilen heyet üyeleri ise tıptan anlamamaktadır.

Bu meseleyle birlikte ilim hayatının bugün dahi devam ede gelen proplemlerinden birine daha temas eden Ahmet Rıza, herhangi bir ilmî eserin hazırlanmasında çekilen kaynak sıkıntısı sebebiyle tamamen yabancı eserlere müracaatın zorunlu olduğunu belirtir. Böylece ya ilmî çalışmalar yabancı dil bilmeme ve anlamama engeline takılmakta ya da bu yola başvuranlar tüm ilimlerde olduğu gibi millî tarih gibi alanlarda da yabancı patentli bilgileri kullanmak durumunda kalmaktadır.

Türkler için yabancı dil bilmenin şahsi bir ihtiyaç ve istekten öte ilmî bir mecburiyet olduğu neticesine ulaşan Ahmet Rıza bunun doğuracağı tehlikeli sonuçları şu cümlelerle açıklar "...tahsiline lüzum gördüğü ulûm ve fünûnu hep ecnebi lisanıyla yazılmış kitaplardan hatta mensup olduğu kavmin dinini, tarihini bile Frenk asarından okuyarak

millet ve diyanet hakkında yanlış fikre sahip oluyor".

Ahmet Rıza, başka dille yazıp düşünmenin bir nev'i zorunluluk olduğunu da ifade ediyor. Zîra yabancı dildeki eserleri Türkçeye çevirmek zor, çevrilen eserin anlaşılması ise neredeyse imkânsızdır. Bunun yanında bütün olumsuzluklara rağmen çevrilmeğe çalışılsa bile zaten bütün yabancı eserlerin tercüme edilemeyeceği de ortadadır. Bir Fransız veya İngiliz için ise bu olumsuzlukların geçerli olmadığını vurgulayan Ahmet Rıza onların yabancı dili öğrenmelerine rağmen kendi dillerinde düşünüp eserler verdiklerini belirtir.

Ahmet Rıza'nın bu açıklamaları yaklaşık bir yüz yıl sonra kullanılan yabancı dil farkı hariç neredeyse devam etmektedir. Bu ifadeler Türk aydınının zihnî gelişimini hangi şartlar içerisinde gerçekleştirdiğinin de bir izahı olarak kabul edilebilir. Fakat bu tesbiti yapmak için yabancı dille yazılmış eser aramak günümüz için gereksizdir.

Sınırlı ve müstakil olmakla birlikte değerlendirmeğe aldığımız belgelerde dikkat çekici önemli konu ve tavsiyeler de tesbit edilmiştir. Müstakil olarak temas edebileceğimiz bu konu ve tavsiyeler şunlardır:

1- Okullaşma oranını gösteren nitelikte, okulların dereceleri ile bulunduğu yeri gösteren okul haritaları yapılmalıdır [283].

2- Gelişmiş ülkelerdeki mevcud eğitim teşkilâtını, buralarda uygulanan eğitim reformlarını ve sağlanan gelişmeleri takip ederek, yüksek öğretim seviyesinde bu ülkelerle bilgi alış verişinde bulunacak özel bir heyet kurulmalıdır. Ayrıca Maârif Kongrelerine katılmak üzere özel memurlar görevlendirilerek bunların, kongre müzakere ve kararlarına iştirak etmeleri sağlanmalıdır [284].

---

[283] BOA, YEE, K: 31, E: 1937/M, Z: 45, K: 82.
[284] Aynı.

3- Avrupa ile kurulan münasebet sonucunda ilim ve fennin haricinde herşey alınmıştır. Fakat bundan sonra Avrupa'dan asıl alınması gereken bilgi ve fennin temin edilmesine çalışılmalıdır [285].

4- Bu hususda Avrupa'ya öğrenim için gönderilen öğrenciler önemli rol oynayacaktır. Fakat öğrenci seçiminde, zeka ve bilgi ile birlikte ahlâkî meziyetler de dikkate alınmalıdır. Hatta öğrencilerin oradaki günlük hayatları ve öğrenimleri de kontrol altında tutulmalıdır.

Büyük masraflarla Avrupa'ya gönderilen bu gençlere, ülkeye dönüşlerinde, öğrendiklerini uygulama imkânı verilmelidir ki hedefe varılabilsin [286].

5- Dışarda tahsil yapan öğrencilerle birlikte içerdeki öğrencilerin de hem dersleri ve hem de okul dışı yaşamları takip edilmelidir [287].

6- Said Paşa mevcud okul mimarisinin, yapılması düşünülen okullar için yeterli olmadığından hareketle Almanya'dan okul plan ve resimlerinin getirtilmesini ve böylece eğitimin tüm unsurlarını ihtiva eden okul binalarının inşâ edilmesini tavsiye etmektedir [288].

7- Tahsil yaşı geçmiş olan insanlara istekleri ve kabiliyetleri doğrultusunda ilim ve sanayi dersleri verilmelidir ki bu dersler halk eğitim kursları niteliğinde olmalıdır [289].

8- Yine Said Paşa, özellikle meslek sahiplerine tatil dönemi içinde kendi mesleklerine dair hizmet içi eğitime tâbi tutulmalarını tavsiye etmektedir [290].

---

285 BOA, YEE, K: 14, E: 2022, Z: 126, K: 10.
286 BOA, YEE, K: 14, E: 1145, Z: 126, K: 9.
287 BOA, YEE, K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38.
288 Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 157.
289 BOA, YEE, K: 31, E: 1937/M, Z: 45, K: 82.
290 Aynı.

SONUÇ

Bu araştırmamızda, II. Abdülhamid dönemi lâyihalarını esas alarak dönemin eğitim ve öğretimi hakkında bazı tesbitlere ulaşmağa çalıştık. Fakat çok daha önemlisi bu tesbitlerin bizi, bugünün eğitim ve öğretim yapısına tesir eden bazı değerlendirmelere götürmüş olmasıdır.

II. Abdülhamid Han öncesi eğitim hareketlerine kısaca baktığımızda Tanzimat arefesinde eğitimin daha ziyade askerî mahiyet taşıdığını daha sonra ise daha geniş bir alanda ele alındığını görüyoruz. Tanzimatla başlayan eğitimdeki bu hareketlilik II. Abdülhamid döneminde de yoğunlaşarak devam etmiştir.

Zîra daha önce tek tek ve belirli sahalarda görülen problemlerin bünyeyi sardığının farkedilmesi ve bu durumun münferid düşüncelerden öte genel bir kanaat hâlinde ifade edilmesi hemen hemen bu döneme rastlar.

Yine dönemin devlet adamı ve aydınlarının bir nev'i ortaklaşa vardıkları bir diğer hüküm ise, ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartların, eğitimle bertaraf edilebileceği ve hatta ülke geleceğinin yine eğitimle güvence altına alınabileceğidir.

Eğitimin böylesine bir önem ve misyon kazandığı II. Abdülhamid döneminde, ıslahat planları ihtiva eden lâyihalarda da eğitime ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Üstelik daha önceki dönemlerden farklı olarak bu dönem lâyihalarında eğitimin birçok problemine değinilmiştir.

Araştırmamız boyunca tahlile tâbi tuttuğumuz lâyihalarda dönemin belli başlı eğitim problemleri tesbit edilmiş ve o dönemde ortaya çıkan meselelerin ve çözüm yollarının günümüzün bazı eğitim meselelerine de ışık tuttuğu görülmüştür. Bu cümleden olarak araştırmamızda ortaya çıkan belli başlı sonuçları şöyle sıralayabiliriz;

1- Eğitim seviyesi düşük olan müslüman halk, tarım ve sanayiide de gayr-i müslimlere kıyasla oldukça geridedir. Ülkenin hem kültürel ve hem de iktisadî gelişimi için eğitimin yeniden düzenlenerek yaygınlaştırılması öncelikli sorunlardan biridir.

13-17 Mayıs 1996 tarihleri arasında toplanan 15. Millî Eğitim Şûrası'na ait Komisyon Raporu'nda ise "...bir yandan bilgi toplumu çağından geri kalmamak, diğer yandan dışa açık Türk ekonomisi içinde rekabet gücünün arttırılması açısından, insan kaynaklarına daha fazla yatırım yapma zorunluluğu bulunmaktadır. Böylece insan kaynaklarının geliştirilmesi yoluyla hızlı ve istikrarlı bir ekonomik büyüme ve sosyal gelişmenin gerçekleşmesi sağlanmış olacaktır. Zîra iyi eğitilmiş insangücü kalkınmanın itici gücü olmaktadır.... Eğitime ayrılan hizmetlerin iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılmasında öncelikle devletin, kendisine düşen görevi gereğince yerine getirmesi zorunluluğu vardır. Bu aynı zamanda eğitimin en öncelikli sektör olarak kabul edilmesinin de doğal bir sonucudur." ifadelerine yer verilmesi eğitimin bugün dahi içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından dikkat çekicidir [1].

2- Eğitim devletin dayandığı temeller üzerine oturtulmalı ve eğitimin amacı; bu esaslar üzere nesiller yetiştirmek olmalıdır. Yürürlükte olan İlk okul Programının genel amaçlar kısmında bu husus "Millî değerlere sahip ferdler yetiştirmeli" maddesiyle ifade edilmiştir [2].

3- Eğitim, memleketin her köşesinde teşkilâtlandırılmalı ve eğitim faaliyetleri bu bünye içerisinde yapılmalıdır. Hem eğitimde yeni düzenlemeleri yapacak ve hem de çeşitli eğitim hizmetlerini ifa edecek kad-

---

[1] MEB, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 15. Millî Eğitim Şûrası Ankara 13-17 Mayıs 1996, Komisyon Raporu, "Eğitim Sisteminin Finansmanı", s. 1, (Yayınlanmamış daktilo metin), (Bundan sonra 15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'na yapılan atıflarda Komisyon Raporu'nun ilgili başlık isminin verilmesi yoluna gidildi).

[2] MEB, İlkokul Programı, "İlköğretimin Amaçları", Ank. 1995, Md: B-1, s. 16.

rolar oluşturulmalı ve bu kadrolara ehil kişiler alınmalıdır.

Yine 15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda eğitimin idarî ve denetim görevlerini üstlenecek kişilere yeterlilik ve uzmanlık şartı getirilmiştir [3].

4- Eğitim personeline yönelik kapsamlı bir talimatnâme hazırlanmalıdır. Bahaeddin Yusuf'un bu tavsiyesi yine 15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda da görülmektedir [4].

5- Mahallî eğitim teşkilâtı, öğretmen ve diğer personeli seçme, atama, azletme ve mali harcamalarda tasarruf yetkisine sahiptir. Mahallî teşkilât eğitim faaliyetleriyle birlikte malî harcamaların da bir dökümünü yaparak belirli periyodlarda merkeze bildirmek durumundadır. Teşkilât; harcamaların şeklini ve miktarını, personel ve öğrenci sayısını ve en önemlisi okullaşma oranını gösteren mezun öğrenci sayısını hiyerarşik kademeyi takiben merkeze gönderecektir ki bu sayede eğitime dair istatistiki bilgiler de elde edilebilecektir.

Eğitimin hâlâ merkeze her alanda kuvvetli bir şekilde bağlı olduğunu ifade eden Aytaç Açıkalın, özellikle personele dair kararların mahallî teşkilâtların da katılımıyla alınması gerektiğini savunmuştur [5].

6- 15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda eğitim sisteminin kuvvetlendirilmesi için gerekli olan denetimin uzman elemanlarla etkin kılınması lüzumu belirtilmiştir [6]. Bu hususlara ilaveten Bahaeddin Yusuf lâyihasında, "Seyyar Müfettişlik" kavramını getirerek sistem içerisinde

---

[3] MEB, İlköğretim ve Yönlendirme", Md. 1, 5, s. 14-15.

[4] MEB, Aynı, Md. 15, s. 12.

[5] Aytaç Açıkalın, Çağdaş Örgütlerde İnsan Kaynağının Personel Yönetimi, Pegem, Ank. 1994, s. 236, 239.

[6] MEB, aynı, Md. 5, s. 15.

meydana gelebilecek muhtemel suistimallerin önüne geçilmesiyle teftişin daha etkili olabileceğini ifade etmiştir.

7- İlk öğretim, eğitimin temeli olup orta ve yüksek öğretimin başarısı, ilk öğretim kurumlarına bağlıdır. Bu nedenle ibtidâîler eğitim faaliyetlerinde önceliğe sahip olmalı devam mecburiyeti olan parasız bu okullar süratle yaygınlaştırılarak "her köyde okul" açılmalıdır.

Nitekim 1924 Anayasası'nın 87. maddesinde "İbtidâî (ilk) tahsil bütün Türkler için mecburî, devlet mekteplerinde meccanî (parasız)dır" hükmü yer almıştır [7].

8- İhtiyaç nisbetinde maliyeti de büyük olan ibtidâîler malî açıdan halka devredilmiştir. Fakat hedeflenen eğitim kalitesine ulaşamayan bu okulların tamamen devlet kontrolünden uzak tutulmaması gerektiği lâyihalarda defaatle zikredilen bir konudur. Bu meselede esas olan, halkın ilk öğretime ilgisini çekebilmektir ki bunu temin için teşvik edici nitelikte pilot okullar açılmalıdır.

Günümüzde ise "Kendi okulunu kendin yap!" kampanyasına aynı nedenlerle başvurulmuştur [8].

9- Malî imkânsızlıklar sebebiyle merkezî yerlerde açılan ilk okullara, küçük yerleşim birimlerinden öğrenci getirilerek bu okullarda "Taşımalı Öğretim" yoluna gidilmelidir.

Yine 15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda "Taşımalı Öğretim"e ilaveten YİBO ve Pansiyonlu Okul sistemleri teklif edilmiştir [9].

10- Sağlıklı ve verimli bir öğretim için lâyihalarda yüz haneye bir okul, kırk öğrenciye bir derslik, her derslik için ise bir öğretmen tahsis

---

[7] Necdet Sakaoğlu, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi, İletişim Yay., İst. 1992, s. 35.
[8] Aynı, s. 139.
[9] MEB, aynı, Md. 10, s. 6.

edilmesi önerilmiş ve böylece sınıflarda meydana gelen izdihamın giderilebileceği düşünülmüştür.

Bundan tam bir asır sonra da bahsi geçen komisyon raporunda aynı sıkıntı tekrar dile getirilmiş ve sınıf ortalamalarının 70-80 öğrenciden normal seviyeye düşürülmesi gerektiği belirtilmiştir [10].

11- Öğretmen, eğitimin mimarıdır. Bu nedenle hem nicelik ve hem de nitelik itibariyle yeterliliğe ulaştırılmalıdır. Mevcud öğretmen açığının kapatılması için bünyesinde uygulama okulları bulunan ve müstakil olarak düşünülen öğretmen okulları açılmalı ve bu okullarda öğrenciye, nazarî eğitimin yanısıra öğrendiklerini tatbik etmek imkânı da sunulmalıdır. Ayrıca yetişmiş öğretmen ve imamlar da hizmet-içi eğitime tâbi tutularak açığın giderilmesine çalışılmalıdır. Yine bu uygulama ile harcamalarda tasarruf etme imkânı bulunmuş olacaktır.

Öğretmenin hizmet-içi eğitimle geliştirilmesi yine aynı şûrada yer alan bir öneridir [11].

Lâyihâlarda üzerinde durulan bir başka konu bilgi ve öğretim usulûne vâkıf olmakla birlikte öğretmenlerin ahlâkî meziyetlere de sahip olmasıdır.

Bugün dahi öğretmenin istenilen niteliğe sahip olmadığı ve bunun, eğitim kalitesini olumsuz etkilediği ifade edilen bir gerçektir [12].

12- Öğretmen açığı, faaliyete geçirilen öğretmen okulu ve bu okullardan mezun olan öğrenci nisbetinde giderilememektedir. Çünkü öğretmenin "sosyal itibar" ve "maişet" sorunu içinde bulunması, öğretmenlik mesleğinin tercih edilmeme sebeplerinin başında gelmektedir.

---

[10] Aynı, s. 5.

[11] MEB, aynı, Md. 1, 14, s. 11, 12.

[12] Necdet Serin, Eğitim Ekonomisi, 2. Baskı, AÜEFY, Ank. 1979, s. 178; Y. Akyüz, a.g.e., s. 396.

Bu nedenle hem öğretmen maaşları yeterli seviyeye çıkartılmalı ve hem de açığın had safhada olduğu köy okullarında görev yapacak öğretmenlere diğer öğretmenlerin maaşları miktarında aylık bağlanmalıdır. Ayrıca öğretmen okullarına talebi arttırmak için okuyan öğenciye burs verilmesi de lâyihalarda getirilen tedbirler arasındadır.

Günün eğitim sorunlarının görüşüldüğü 15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda da bu konuya ilişkin görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında "Öğretmenlik mesleği ekonomik ve sosyal yönden iyileştirilmelidir", "Öğretmen adayları burs, kredi, yurt ve benzeri özendirici tedbirlerle desteklenmelidir" ve "Eğitim yöneticileri ve öğretmenlerin özlük haklarına ilişkin sorunlar giderilmeli, maaş ve ek ders ücretleri yeterli ve eşit duruma getirilmelidir" maddelerinin bulunması, henüz bu meselelerin halledilemediğini göstermesi açısından önem taşımaktadır [13].

13- Orta öğretim, yüksek öğretime öğrenci hazırlamakla birlikte değişik alanların kalifiye eleman ihtiyacını gidermeğe yönelik eğitim vermek ve mevcud insangücünün tarım ve sanayii gibi sahalara yönelimlerini temin etmelidir. Bunun için meslek eğitimi veren meslek okullarının açılmasına ağırlık verilmelidir. Genel kültür derslerinin de yer aldığı meslekî okullar bir sahada insangücü birikimini önleyerek gerekli dağılımı temin edecek ve çeşitli branşlarda uzman yetiştirecektir. Millî sermayenin oluşumu ve bunun yine millete dönüşümünü sağlamak bu okulların temel görevi olmalıdır.

Yine son Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda "...orta öğretim % 65'ini meslekî teknik eğitime; % 35'ini genel öğretime yönelmelerine ve bu yönde öğretim görmelerini sağlayacak şekilde yeni bir yapıya ka-

[13] MEB, aynı, Md. 6,7, s. 11; MEB, "Ortaöğretimde Yeniden Yapılanma", Md. 5, s. 6.
[14] MEB, aynı, Md. 1, 18, s. 2, 13.

vuşturulmalı; insangücü-eğitim-istihdam dengesi kurulmalı..." şeklinde orta öğretimin hedefleri tayin edilmiştir [14].

Ayrıca lâyihalarda belirtilen meslekî okulların Maârif Nezareti'ne bağlanması fikri aynı Rapor'da getirilen öneriler arasındadır [15].

14- Orta öğretim kurumları kısmî olarak paralı hâle getirilmeli ve böylece bireyin, sosyal mevkiine uygun eğitim almasının yolu açılmalıdır. Siyasî ve sosyal buhranları önlemeğe yönelik bu tedbir sayesinde genç nesillerin iktisadî ve sosyal durumları ile mütenasip eğitim almamaktan kaynaklanan tatminsizlik ve uç ideolojilere kapılmaları engellenmiş olacaktır.

Nitekim bir iktisadçı olan McCulloch, lâyihalarda orta ve yüksek öğretime hasredilen bu durumu, eğitimin bütünlüğü içinde değerlendirmiştir. Mc Culloch'a göre câhil insanların olumsuz şartları kolay kabulü, eğitim görmüş insanlar için geçerli değildir. Bu da eğitimin yaygınlaştığı ölçüde toplum huzurunun azalacağına delâlet eder [16].

Bununla birlikte 1970-1980 yıllarında orta ve yüksek öğretim öğrencilerinin içinde bulunduğu ideolojik hareketler bu düşünceyi doğrulamaktadır.

15- Meslekî okulların çeşidlendirilmesinde ülke ihtiyaçlarıyla birlikte bölge imkân ve ihtiyaçları da göz önünde bulundurulmalıdır. Meslekî yönelimin orta öğretim seviyesinde gerçekleştirilmesini sağlıyacak bu okullarda öğrencinin bilhassa kendi ilgi ve kabiliyetleri istikâmetinde tercihte bulunması esası gözetilmelidir.

Meslekî okullara yönelik bu yaklaşımın bugün dahi geçerli ol-

---

[15] MEB, aynı, Md. 19, s. 13.

[16] E.A.J., Johansan, "The Place of Learning, Science, Vocatiand Training and "Art" in Pre-Smithian Economic Thought "Unesco, Reading in the Economics of Education, Paris, 1968, s. 28'da nakleden N. Serin, a.g.e., 3.

duğu, yine aynı Şûra Komisyon Raporu'nun 18. maddesinde yer alan meslekî okul programlarından anlamak mümkündür [17].

16- Kayıp insangücü mevkiindeki yetimlerin ictimaî ve iktisadî hayata kazandırılması yolunda mühim hizmetler verecek olan bu okullar, öğrencilerin branşlarında üretime geçmeleriyle kendi masrafını kendileri karşılayabilecek hâle gelecektir. Fakat bunun için, bizzat devlet, özellikle resmî daireleri bu okul ürünlerini kullanmağa teşvik etmelidir.

Bir ülkenin büyüyüp zenginleşmesini sanatkârlarla, sanayileşme seviyesine bağlayan Sır William Petty, ülkenin insan kaynağının en iyi şekilde değerlendirilmesini ve özellikle devletin, yetimlerin eğitimiyle yükümlü olması gerektiğini, insangücü kaynaklarının korunması açısından zaruri görür [18].

Meslek okullarının finans problemine ise 15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda getirilen tedbir, yine lâyihalarda olduğu gibi döner sermaye kârlarının bu okullara sarfı istikâmetindedir.

Ayrıca devlet-işçi-işveren koordinasyonunun tesis edilerek özel kuruluşlardan da kaynak temini önerilmiştir [19].

17- Orta öğretim kurumu olan meslekî okullar yüksek öğretim seviyesinde de açılmalı ve "meslekî eğitimde süreklilik" prensibinden hareketle meslekî okul mezunlarının kendi branşları ile alâkalı yüksek okullara devamı sağlanmalıdır. Bu arada orta öğretim derecesinde müstakilen açılma zorluğu olan meslekî okullar yerine küçük kasaba ve köylerde ibtidâîler bünyesine eklenecek tarım ve sanayi dersleri ile mevcud ihtiyacın karşılanması yoluna gidilmelidir.

---

[17] MEB, aynı, Md. 18 (a,b,c), s. 12.

[18] E.A.S., Johanson, a.g.e., s. 28'den nakleden, N. Serin, a.g.e., s. 3.

[19] MEB, aynı, Md, 16, 17, s. 12.

"Orta öğretimde Yeniden Yapılanma" konulu Şûra Komisyon Raporu'nda da meslekî eğitim programlarına devam eden öğrencilerin, yüksek öğretimin niteliğinin yükseltilmesine de katkı sağlayacağı için "...orta öğrenimleri sırasında kazandıkları bilgi ve becerileri değerlendiren alanlarda yüksek öğrenime geçmeleri düzeni getirilmeli" önerisinde bulunulmuştur. Bu madde uzun vadede alınması gereken önlemler arasında sayılmıştır [20].

18- Yüksek öğretim, hem orta öğretim için de geçerli olan tehlikeli ideolojilere meydan vermemek ve hem de devlet üzerindeki maddî ağırlığını hafifletmek için paralı olmalıdır. Öncelikle merkezî yerleşim birimlerinde açılması gereken yüksek okullar, adalet ve sağlığa verilen önemin bir göstergesi olarak bu alanlarda açılmalıdır.

Yüksek okulların tesisi ve niteliği hususunda yine ülke ve bölge ihtiyaçlarına öncelik verilmesi dikkat çekicidir.

Yine 15. Milli Eğitim Şûra Komisyon Raporu'na dönecek olursak yüksek öğretime öğrenci katkı paylarının artırılması yolu ile kaynak sağlanması ve bu kurumların ülke ve bölge ihtiyaçları doğrultusunda açılması noktalarında lâyihalarla paralellik taşıyan ifadelerin bulunduğu göze çarpmaktadır [21].

19- Yüksek öğretim kurumlarında görev yapacak öğretim elemanlarının yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olması gerekmektedir. Bu okulların kalitesinin arttırılması için çeşitli iltimaslara son verilmelidir.

20- Bu dönemde özel okul kavramı daha çok yabancı ve gayr-i müslim okullarını karşılamaktadır. Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz siyasî faaliyetler içinde bulunan bu okulların faaliyetleri karşısında; özel

---

[20] MEB, aynı, Md. 6, 10, s. 11; MEB, "Yüksek Öğretime Geçişin Yeniden Düzenlenmesi", s. 4.
[21] MEB, "Yüksek Öğretime Geçişin Yeniden Düzenlemesi", s. 3.

okulların hitap edeceği zümrenin yoğun hâlde bulmadığı bölgelerde açılmasına izin verilmemesine; program ve ders kitaplarının denetimden geçirilmesine; bu okullarda çalışacak öğretmenlerin öğretmen okulu mezunu olmasına dikkat edilmeli ve sürekli kontrol altında tutulmalıdır. Fakat daha önemli bir tedbir olarak, resmî okulların kalitesini yabancı okullar seviyesine yükseltilmesi tavsiye edilmiştir.

21- Sürekli değiştiği halde yine de yetersiz olan programlar, düzenlenerek istikrara kavuşturulmalıdır. Hem devlet menfaatlerini temine yönelik genel amaçlara ve hem de tatbik edilecek okulların özel amaçlarına uygun olarak düzenlenecek programlar ayrıca öğretim kademeleri arasında da intibak ve ahengi tesis edecek nitelikte olmalıdır.

1924, 1926, 1936, 1962 ve 1968'de öğretim programlarının önemli değişikliğe uğradığını belirten Necdet Sakaoğlu, programların mevcud durumunu ifade için Galip Karagözoğlu'nun şu sözlerine yer vermiştir: "Öğretim programları ile verilmesi istenen bilgi ve beceri çocuğun günlük hayatında kullanılacak türde değildir. İlk, orta, lise kademelerinde öğretim programları bakımından bir bütünlük yoktur.... Dengeler kurulamamıştır." [22]. Oysa 1973 tarihinde hazırlanan 1739 saylı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun çeşitli maddelerinde programların ve metodların yenileştirilmesi ve programların öğrencinin istek ve kabiliyetleri yönünde ve onları geliştirecek nitelikte düzenlenmesi öngörülmüştür [23]. Fakat bu kanuna rağmen programlar tutarsız, etkisiz ve yetersizdir [24].

22- Ders kitapları ise yeni ihtiyaç ve gelişmeler paralelinde hazırlanmalıdır. Öğretim usulü de milletin yapısı ve kıymetleri dikkate alı-

---

[22] N. Sakaoğlu, a.g.e., s. 130.
[23] Aynı, 126, 127.
[24] Aynı.

narak belirlenmelidir.

Yine N. Sakaoğlu'nun ifadesine göre lâyihalarda belirlenen ders kitabı özellikleri henüz yerine getirilememiştir. Aksine mevcud ders kitapları içeriksiz, yanlış ve yetersizdir [25].

23- Programlarda toplumun ihtiyaç ve imkânlarıyle birlikte ferdin de ilgi ve kabiliyetleri göz önünde tutulmalıdır. Ayrıca ferdin kabiliyetlerini geliştirecek ve ona meslek kazandıracak, beden ve zihin gelişimini birlikte ve dengeli bir şekilde temin edecek prensipler programların esasını oluşturmalıdır.

24- Türkçe, tüm öğretim kademelerinde gerekli seviyede verilmelidir. Türkçe olan öğretim dilinin herhangi bir yabancı dile kaydırılması engellenmelidir.

Yabancı dil öğretimi ile yabancı dille öğretim arasındaki fark açıkça konularak gerekli okullarda ihtiyaç nisbetinde yabancı dil öğretimi yapılmalı ve geniş olarak yabancı dil öğretimi Lisan Mektepleri yoluyla verilmelidir.

15. Millî Eğitim Şûra Komisyon Raporu'nda "...Türkçe'nin, eğitimin her alanında ve her düzeyinde doğru ve eksiksiz olarak öğretilmesi ve kullanılması sağlanılmalıdır.", "Öğretimde yabancı dille eğitim yerine, yabancı dil öğretimi yapılmalı ve yabancı dil öğretimine önem verilmeli" ve "Orta öğretim kurumlarında ilk öğretimin ikinci kademesinde zorunlu yabancı dil eğitimi isteğe dönük hâle getirilmeli" maddelerinin yer alması bu meselenin yaklaşık bir asırdır hâlledilemediğini açıkça göstermektedir [26].

---

[25] Aynı, 131.

[26] MEB, "İlköğretim ve Yönlendirme", Md. 5, s. 7; MEB, "Ortaöğretimde Yeniden Yapılanma", Md. 4, 5, s. 2.

25- Türk dilinin ıslahını gerçekleştirecek bir akademi kurulmalıdır. Bu görevi ifa edecek akademi sayesinde, ilim adamı ve düşünürlerin Türkçe düşünüp, Türkçe eserler vermesinin de yolu açılacaktır. İlmî eser yazımını teşvik edecek ve bu eserleri yayımlayacak olan akademinin haricinde çeşitli ilimlere münhasır terimleri içeren terimler sözlüğünü hazırlayacak heyetler oluşturulmalıdır.

26- Eğitimdeki gelişmeler sürekli takip edilerek Avrupa Devletleri'nin uyguladığı eğitim reformları ile bunların neticeleri tesbit edilmelidir. Gelişmiş ülkelerle bilgi alışverişini sağlayacak haberleşme ağı kurulmalıdır. İlim ve fendeki gelişmeleri yerinde değerlendirerek orada öğrenim görmeleri için Avrupa'ya öğrenci gönderilmeli ve dönüşlerinde bunlara bilgilerini tatbik etme fırsat ve imkânı verilmelidir.

27- Devlet genel bütçeden eğitime % 1,5'luk bir pay ayırmaktadır. Bu pay eğitimin faaliyetleri için yeterli değildir. Eğitim önündeki en önemli engel olan malî kaynak sıkıntısı halktan vergi alınması yolu ile giderilmeğe çalışılmıştır. Fakat halk katkı payı oranında eğitimden faydalanamamıştır. Bu nedenle muhtemel gelir kaynakları seferber edilerek bürokratik işlemlerden dahi gelir sağlanılması yoluna başvurulmuştur.

Bu dönemde eğitimin temel gelir kaynağı hazine ve halkın yapmış olduğu yardımlardır.

Lâyihalarda tespit edilen yerel kaynak bulma ve elde edilen yerel gelirlerin yine yerel eğitim harcamalarında kullanımı çabaları aynı eğitim komisyonlarında görüşülmüş konulardır.

Bunun yanısıra öneriler bahsinde toplanan gelirin tasarruf hakkının yerel eğitim teşkilâtlarına verilmesi üzerinde durulmuştur [27].

Zîra lâyihalarda olduğu gibi eğitim reformlarının gerçekleştirilmesi, eğitim kaynaklarının yeterliliğine ve etkili kullanımına

---

27 MEB, Eğitim Sisteminin Finansmanı, (İlgili maddeler).

bağlanmıştır.

Görülüyor ki yaklaşık bir asır önce devlet adamları ve aydınlarının eğitime yaklaşım tarzı ve bunların eğitim sorunları karşısında getirdikleri önlemler iki açıdan önemlidir. Bugün dahi eğitime atfedilen önem ve ondan beklenen hizmet değişmemiştir. Üstelik aynı mahiyette olmakla birlikte derece itibariyle bu beklentiler artmıştır.

Fakat önemi kavranılmasına rağmen eğitim meseleleri hâlledilememiştir. Bu sorunları ifade tarzı ve kullanılan kelimeler farklılaşmakla birlikte sorunların özü maalesef aynı kalarak devam etmektedir. Okuma-yazma oranının yükseltilmesi; bütün genel, özel ve meslekî eğitim kurumlarının idarî olarak resmî bir bünyeye bağlanması; denetimi devlete ait olan özel okulların açılmasının sağlanması; öğretim program ve usullerinin değiştirilip geliştirilmekle birlikte her kademede temel unsurlara dayandırılması ve bilhassa Türkçe eğitimine ağırlık verilerek yabancı dille öğretime son verilmesi; eğitimin toplum ve bireyin imkân ve ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması; öğretmenin yeterliliğe ulaştırılması; dünyada eğitime dair kaydedilen gelişmelerin takip edilmesi; meslekî bilgisi yüksek zanaatkârların yetiştirilmesi gibi düne ait düşünceler bugün tekrar keşfedilmektedir.

Yaklaşık bir asır önceki eğitim hayatımızda yer almış olan düşünce ve tespitler ve bunların ne derecede uygulandığı nasıl bir netice verdiği gibi somut bazı veriler üzerinde durulmaması eğitimimizi mevcud problemler açısından fasid bir daire içinde tutmuştur. Bu da eğitimimiz açısından mühim bir noktadır.

Geçen zaman zarfında eğitim meseleleri ile ilgili birbirlerine yakın tespitlerde bulunulmuş fakat bu meselelerin çözümü aşamasında fazla bir yol katedilememiştir.

Bununla birlikte lâyihalarda getirilen çözümlerin bir kısmı; eğitimin birliği; alfabenin düzenlenmesi; yerinden ve mahallî ihtiyaçlara hitap eden öğretmenlerin yetiştirilmesi gibi Cumhuriyet döneminde bazı uygulamalara da alt yapı oluşturmuştur. Tevhîd-i Tedrisat Kanunu, Latin Alfabesi'nin kabulü, Köy Enstitüleri'nin tesisi gibi.

Bilgi çağı olarak adlandırılan bugünde zaman kaybına tahammülü olmayan eğitim hayatımızın gelişimini süratlendirmek gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek üzere geçmişten istifadeye yönelinmesi mazi ile oyalanma değildir. Zîra tekrar deneyecek vaktin olmaması sebebiyle mevcud tecrübelerden ve bunların neticelerinden faydalanmanın eğitimcilerimize zamandan tasarruf imkânı vereceği kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

A- KAYNAKLAR

Yıldız Esas Evrakı

Kısım	Evrak	Zarf	Karton
14	1145	126	9
14	1234	126	9
14	1438	126	10
14	1535	126	10
14	2022	126	10
14	2287	126	11
15	1295	74	14
16	1472	161	11
18	501	127	43
18	553/510	93	38
18	553/587	93	38
18	553/616	93	38
18	1858	93	39
18	1860	93	39
18	1868	93	39
31	323	108	80
31	1140	41	79
31	1374	115	84
31	1522	97	80
31	1525	97	80
31	1886	158	86
31	1899	158	86
31	1917/M	45	82
31	1937/M	45	82
35	35/23	46	95
A	21/III	21	131
A	24/X	24	132
A	24/XII	24	132

Yıldız Mütenevvî Marûzât Evrakı

Dosya	Sayı
115	39

Yıldız Sadâret Resmî Marûzâtı

Dosya	Sayı
106	53

B- KİTAP VE MAKALELER

— Abdurrahman Şeref Efendi; Tarih Musahabeleri, Sad. Enver Koray, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1985.

— Açıkalın, Aytaç; Çağdaş Örgütlerde İnsan Kaynağının Personel Yönetimi, Pegem, Ankara 1994.

— Ahmet Cevdet Paşa; "Vakavinüs Cevdet Paşa'nın Evrakı", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM), İstanbul 1917, Sayı: 44.

— Akkutay, Ülker; Enderûn Mektebi, Ankara 1984.

— Akyüz, Yahya; Türk Eğitim Tarihi, 5. Bas. Kültür Kolej Yay., İstanbul 1994.

— Ayverdi, Sâmiha; Türk Tarihinde Osmanlı Asırları, 2. Bas., Damla Yay., İstanbul 1978, C. 2.

— Baltacı, Cahid; XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Mat., İstanbul 1976.

— Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay., İstanbul.

— Bilge, Mustafa; İlk Osmanlı Medreseleri, İÜEFY, İstanbul 1984.

— Cicioğlu, Hasan; Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişimi), 2. Bas., AÜEFY, Ankara 1985.

— Danışman, Zuhurî; Koçi Bey Risâlesi, MEB, İstanbul 1993.

— Ergin, Osman; Türkiye Maârif Tarihi, 2. Bas., Eser Mat., İstanbul 1977, C. 1-5.

— Haydaroğlu, İlknur Polat; Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar Ocak Yay., Ankara 1993.

— İnal, Mahmud Kemal; Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, 4. Bas. MEB., İstanbul 1964.

———————; Son Asır Türk Şairleri, 3. Bas. Dergâh Yay., İstanbul 1988.

— Kaplan, Mehmet - Enginün İnci - Emil, Birol; Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi (1865-1876), MÜFEFY, İstanbul 1993.

— Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, 5. Bas., TTKY, Ankara 1988, C. 5.

———————; Osmanlı Tarihi, 4. Bas., TTKY, Ankara 1988, C. 6,7.

———————; Osmanlı Tarihi, 3. Bas., TTKY, Ankara 1988, C. 8.

— Koçer, Hasan Ali; Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), MEB, İstanbul 1991.

— Kodaman, Bayram; II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, 2. Bas., TTKY, Ankara 1991.

— Köstüklü, Nuri; "Kâzım Karabekir Paşa'nın Açtığı Okullar, I-II", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1985, Sayı: 5, 6.

— Kütükoğlu, Mübahat; Osmanlı Belgelerinin Dili, Kubbealtı Neş., İstanbul 1994.

— Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, 3. Bas., TTKY, Ankara 1988.

— Levend, Agâh Sırrı; Siyasetnâmeler", Belleten, TDKY, Ankara 1988, Sayı: 217.

— Memiş, Ekrem; Türk Kültür Tarihi, Konya 1996.

— MEB, İlkokul Programı, Ankara 1995.

— MEB, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 15. Millî Eğitim Şûrası, Ankara 13-17 Mayıs 1996, Komisyon Raporu (Yayınlanmamış daktilo metin).

— Pakalın, Mehmed Zeki; Son Sadrazamlar ve Başvekiller Ahmed Said Mat, İstanbul 1940.

————————; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 2. Bas. MEB., İstanbul 1971.

— Said Paşa; Hâtırat, Dersaadet, 1328 (1912), C. 1,2.

— Sakaoğlu, Necdet; Cumhuriyet Dönemi Eğitimi, İletişim Yay., İstanbul 1992.

— Sâtı; Lâyihalarım, Matbaa-i Hayriye, 1911.

— "Selim-i Salis Devrinde Nizam-ı Devlet Hakkında Mütalaat "Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, (TOEM), İstanbul 1916, Sayı: 38, 41, 42, (1917), 43.

— Serin, Necdet; Eğitim Ekonomisi, 2. Bas. AÜEFY, Ankara 1979.

— Turhan, Mümtaz; Kültür Değişmeleri, MÜİFVY, İstanbul 1987.

— Uğur, Ahmet; Osmanlı Siyasetnâmeleri, Kültür-Sanat Yay.

— Unat, Faik Reşit; Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, MEB., Ankara 1964.

— Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Tarihi, 5. Bas. TTKY, Ankara 1988, C. 2.

————————; Osmanlı Tarihi, 4. Bas. TTKY, Ankara 1988, C. 4, B. 1.

— Ülken, Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ahmed Said Mat. İstanbul 1966.

EKLER

Ek: 1 BOA, YEE, K: 16, E: 1472, Z: 161, K: 11.

Ek: 2 BOA, YEE, K: 18, E: 1858, Z: 93, K: 38.

لاحه

/

کجنی حضور لامع النور حضرت پادشاهی یه مشمول اولمق حائز
شرف وافتخار اولدیغنده کدیلر پیش نیاز درس برنجی بعد الصبح
درسنده علم فقه و تاریخ وجغرافیا کبی علوم عالیه وفنونه نافعه تدریس
اولنمقده اوزره برحصه جسیم وعالی مدرسه انشاسی منوی ضمیر اطهر
الهامسیر همایونه اولدیغی تبشیر وبو بابده بنده خاطر قاصر عجزانه
کمتر انه بر عرض عبودیت تقدیمی امر وفرمان پادشاهانه بیورلمسنه ابتدی.

بو امر جلیل القدری دوشونرکن دوشوندکجه اهمیتی زیاده فاصله نمایان
بیورندم وبو خاطره سعادتمند باطرهٔ همایونلرندن بر الهام ربانی
اولدیغنی جزم ایتدم.

زیرا بر وقت بزم تربیهٔ عمومیه مکاتب عمومیه پیشن شاهانه
اکثریتی اضافه واقتداری بوزلری تربیهٔ عمومیه نک اصلاحه اعتنا
واجب اولدی.

اما اویله بر دار العلم انشا بیورلدیغی حالده اوراده دلخواه
عالی اوزره تیشه یه بیلهجك علما وفضلا تربیهٔ عمومیه نک اصلاحنه
کوزل خدمت ایده جکلرندن بشقه ایجابنده برطاقم قمی دیار بعیده سیاحت
ایده رك اکتساب معلومات ایدرك درسعادتده
شاهانه وشکوه سلطنت سنیه لرینی اعلا ایجاب معلوماته واسعه کوررك
وهمده وارد وقوعی یرلرده نشر انوار اسلام ایده رك بر جهتدن خلافت
افکارینی مرکز خلافت سنیه یه ربط ایدرلر.

مکاتب عمومیه پیشن شاهانه
مدرسه اولدیغی اصول تعلیم وتدریسه
کمال فضل وکمالی اولکی قدر عالم وفاضل
اولدقلرینی تیشه یه
وحتی بازی علوم عربیه
وشرعیه اوکرندکلری کبی رئوس
ومعیشته ارقه سنه دوشیدرلر
واحوال عالمدن بی خبر اولدقلری
جهتله کندولرنی اصدق وسیله ایکه
حاصل اولیور اولسه
اشاسنده بولندقلری
وفنونه جدیده یه واقف اولدقلرنده
حضرت دینیه یه برطاقم کیمسه لر
اولدقلرنی اشیادن مازاد

Ek: 3 BOA, YEE, K: 18, E: 553/616, Z: 93, K: 38.

ضیاالدین پاشا یه وعده‌لرنه حاوی اولدیغی سواد مفتش مطالعات مخصوصه در

اولا دولت علیه‌نك اصول حاضره‌سی شایمخال حضرات منافقه و متوالیه‌سی ذات حضرت پادشاهیی وضع ایلمشدر فقط قانون اساسی فرد عندنده اولدقجه مجلس مبعوثانك شوکاوده جلب و اجمعی بیهوده قشتت افکارمی و بلکه و خامتی داعی اولجغندن تجویز اولنماز چونکه الحال تحت هذه مجلس مذکورك انتخاب قانونلرینه لایقی وجهله تنظیم ایدهامهه و بویله کوستریلان صورت انتخابیه و قانونیه ایله مقاصده غیر کافی بولنمشدر دولت علیه‌نك انتخاب مبعوثانه قانون نامه‌سنك اوستریا و المانیا انتخاب قانونلرینه تطبیقی غایت دقیق مناقع عظیمه و مهمه‌یه جالب و بونلرك نشرنده ایسه احوال مملکت و اخلاق اهالیه موافق دوشمیه‌جکندن غیر مناسبدر مذکور دولتلرك انتخاب قانونلرینه کافی مبعوث انتخاب اولنمق دوانك ابتدا و طلبه و مملکه تعلقه‌دار بولنمه‌دوزده اصحاب اعلاك کلیه‌سنك اولمدی و ثانیا مملکتك قیمت واهمیتی تقدیر ایده‌دوزده لواقل یکرمی سنه‌لك تبعه دولت علیه‌دن بولنمدی و ثالثا اصحاب ناموس و حیثیت و ارباب علم و معرفتدن اولمدی کبی شرائط اساسیه‌یی محتویدر مبعوثانك وظائف مهمه‌سنی تذکره ایده‌جکی شبهه حالا و استقبالا سوء مملکتی و منافع وطنیه‌سنه عائد مسائلك انضمار اتهام و مناقشه‌سندن قطعا بحث ایده‌مامیدر چونکه قانونلرك مخالفی شوبله اولدیغی ذات حضرت ملوکانه‌جه وضوحی اساسك معلوم و مشهودر

ثانیا وکلا دائی وظائف موکوله‌لرینك عدم ایفاسنه ویا سوء اجراسندن مسئول طوتملی و بو مسئولیت دخی ذات حضرت خلافتپناهی ایله عموم ملت عثمانیه یه قارشی اولمغله‌در مأمور به مکلف و شرعیه و سیاسیه‌لرینك عزل و نصبی جنس کلیسی نسبوغزل و نصب مسئله‌لری بیاض و مخصوصا مقدمه سیئه‌لرینك ملوکانه‌لرینك اولسیله عهد مشروطه مذکور مسئولیتی متعهد وکلا یه تودیع اولنماز چونکه اوحاله قوه اجرائیه خلافت اساسیه‌سی ساقط و شوقوه مشروطه یه بر وکیلك قوه اخلاقیه‌سی قائم و بونلرك دخی نیچه نیچه اوضاعه مضره تولد ایده‌جکی اونا ملاحظه ایله معلوم اولور

ثالثا امور دولتك محور استقامتده دوران اجرای عدالت و مأموریه حقدنده علی السویه اجرای مجازات و ایفای مکافاتی اساس قانون عدالت موقوف و موافق بولنمغله جرم و جنحه‌سی اولیاسنه مأمورلرك علی العموم عزلرینه رضا بنمدی هم شرعشریفه هم قانون عقل سلیمه مخالف بولنمسیله بنابه قانون اساسیه دخی قصرا بیان اولنمشدر

رابعا اعضای مأمورلرك استخدامی و ابقای عریضه دخی صنوف سائره مثللو خدمات دولته قبولاندیرمه قانون مساوات و افکار جلیله شاهانه یه تماما موافقدر فقط بر نقطه‌دار که شایان دقتدر قوم شریف عربك خدمات دولتلرینه آزنده استخدام اولندقدن صکره بر کندیلرینه مخصوص بعض قیودات نفوذه صنعتك اولسیله کرکسه یوقه صنوف شبه‌ده اوزره نظر عاطفت شاهانه‌لرینه سائره دولت تبعه‌سنه نسبتله فضل ایجاب ایدن کوره خدمات عادیه و ملکیه‌ده استخدام اولنمقلرینه قوم مذکور دخی هدر یوقه مقدم استخدام اولمه‌یدرلر فقط آندن صکره کافه‌سی وطنه مخصوص بعهده‌لرینه کسی غیرك بر رهبندلك اشتغال ایتمکده و معارف عصریه فضائل سیاسیه یه بالاز رغبت ایدرك وطنه مخصوص عربی ترك ایله باب عدالته مراجعت ایتملکده‌در بنابرینه فضائل ذاتیه و لوازمه‌یه حائز بولنانلر بر وعده‌لره اعتماف اولنیلغی کبی خدمات دولتلره آزنده استخدام اولنمقلرك

Ek: 4 BOA, YEE, K: 31, E: 1525, Z: 97, K: 80.

Tunuslu Hayreddin Paşa'ya ait 30 Temmuz 1880 (22 Şaban 1297) tarihli lâyiha.

T.C. BAŞBAKANLIĞ

اولباب مکاتب عالیه یه تخصص قالوده واردانه برجهت تسمیه وکفایتسزلکه اکلاتیلوب
مکاتب عالیه ده تحصیل خصوص مقصد اجرنک تسویه سنه موقوف طوتیلوب مکاتب عالیه
مصارفاتنه تصرف اجراسیله هم معارف نامنه ثلث یاکوجه اهالی قدیمه تحصیل ایدیوب
دیکرلرینه یوزده بشسنک مکاتب ابتدائیه وکتاتیب رشدیه تخصیصلریله دیکر
عدیده عاجزانه عرض وتفصیل اولنمش مدارس ضبطیه تاسیس خصوصنه کوسترمکده
اکلتیلوب وجهنک براقدام صرف اولنمسی لزوم مکمله اولدیغی قدیر زیاده وضوحله استفاده سنه
ساعد مکاتب ابتدائیه تاسیس بابده تفصیل اولنمش مقدمه یه نظرا اولجهتک اکلاتیلوب
معروضات واقعه حاکیانه نظر عمیق حقیقت اولدیغی ادعا اینمکله وجهله فقره
وذکر عاجزانه مقدور اولدیغی زمان عالیده وحین تجربه اولنمه مواد معلومه دن اولسیم
بوبابده نظر ایراد عینیله قبول اولنمسی استرحامنه وکلم . فقره عاجزانه کوره
بر حقیقت واقعیه اولوب مکمله مرتبه زیاده مکاتب ابتدائیه تاسیسیله معارفک مکمله مرتبه
تعمیمی مصلحه وسیاسته فرضه مرتبه سنده لازم ودیه اولدیغی عرض ایتمکله عباره
واقعیه نظرا بوبابده شرف سامع وصادر اولوجه ارادة حکمت عادة جناب
پادشاهیکه عین اصابت اولدیغی عرض جسارت ایدرم امتثال

مابیننده کتبه سنه سعادتلو محمد کامل بک افندی . خصوص . تحریات
٩ ل کامله اولنمشدر

انا طولی ولایاتی مکاتب ابتدائیه اسباب عدیده دن طولایی کسب اتساع ایدیوب اهالی جهت
فوقه العاده معلوم عالی بولنمقده اعتقادیدر . غیر مسلم تبعه مکاتب ابتدائیه نابعیله
قابل توقیف اولوجهه رسملی نامکواره سالک اولوقه رابطه صداقتدن ماعدا
خلل پذیر اولمسه وکرچه شوارالوقه بروقته تحدث ماقبول وکلمسیله حال حاضرک تعیین
ودوامنده استقلالی استلزام ایدن بر وجهه اهالی تولد ایده یلمسی احتمالی ودکاری بولنمشدر .
بو احوالک فاعلی مرکز سلطنت قلبیا وقالبیا مربوط اولدقه مسلم تبعه مکاتب ابتدائیه
معارف وصناعت وثروت جهتلرینه تعمیم وتوسعه پدید کتیرمکله برابر کرو قالمسه اولدیغی
مبادی لدنیه مبادله سالکه واصل اولدقه اکثریتی تشکیل اولوقه اکثریتک بعضه تاثیر
انتخاذ اولنمه جهه اولوایسه وخاصتا عاقبت معلومه سی نظریه اندیشه وتلاسه بر وجهه
واصل اولدیغی احتمالی یک اغلبدر .

Ek: 5 BOA, YEE, K: 14, E: 2287, Z: 126, K: 11.

Anadolu Islahat Müfettişi Müşir Şakir Paşa imzalı 21 Aralık 1898 (9 Kanûn-u evvel 1314) tarihli hususi tahrirat.

BAŞBAKANLIK
Tek. İşl. Şb.

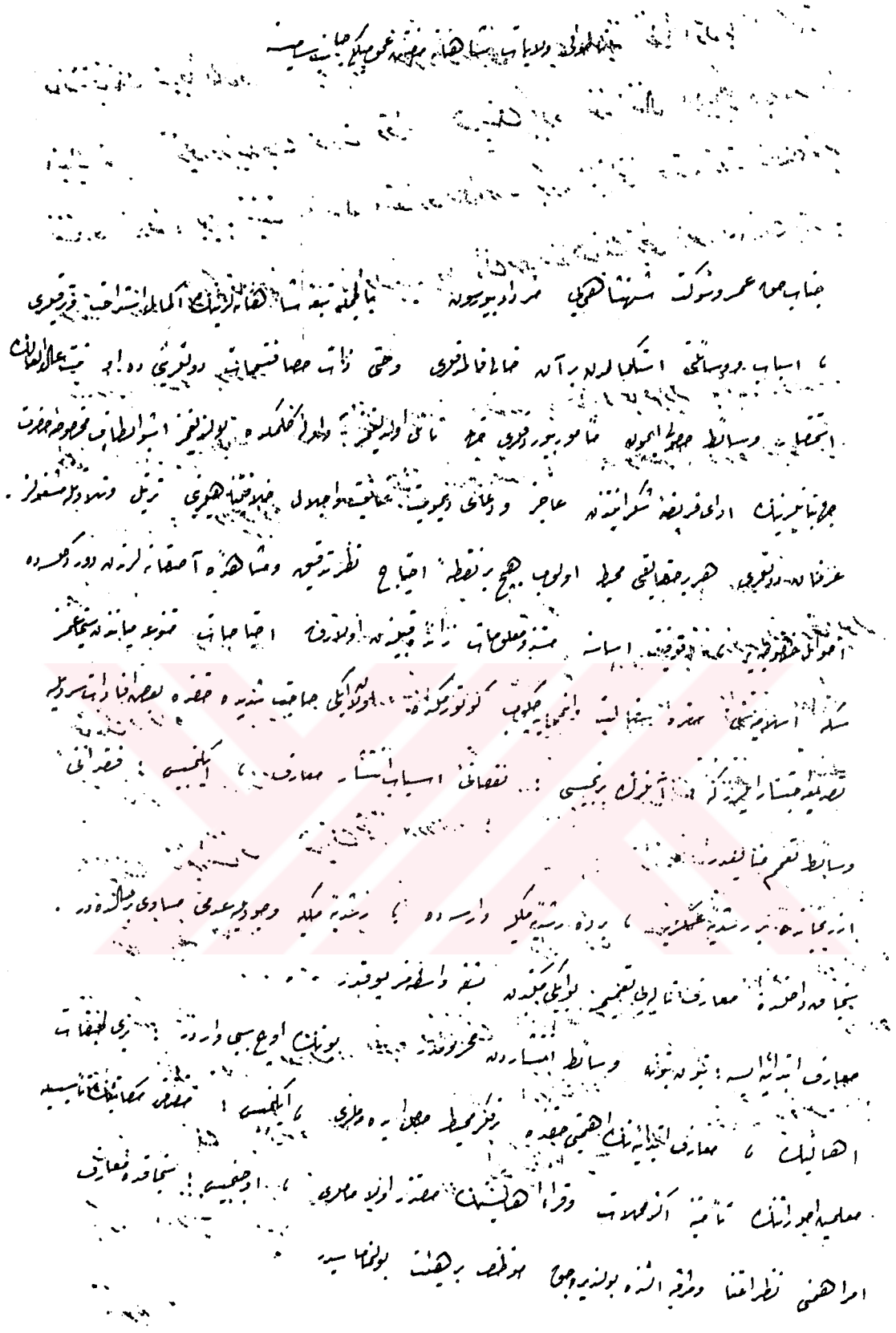
مجلس مخصوص

٦ محرم ١٣١٧ تاریخلی مضبطه مروفرصوتیدر.

مالک شاهانه ده بولنان مکاتب رسمیه ابتدائی اسعدم مکتبلرنك مکاتب اجنبیه وغیر مسلمه نك مشهود و معلوم اولدیغی نزاعه وقبلرینه فایتوحال حاضرلنده رأیلری
امالرنی اشغال حضرت خدیویانه ایله مناسب وایجاب حال ومقتضای موافق اولدیغی جهتدن بولندیرکده برطرفدن ترقیات واحتیاجات زمانه ایجابه کوره تعلیم وتعلمی
وتکثیر اعداد ابوابی واشبو احداثات وتشکیلات ایچون مقتضی مبالغ ندای همتده بولنمق کلدون تدابیر وفتشاتنه دائر معارف نظارتندن وارد اولدون
تذکره مبانیه بنا کاغذ مزبوره قرائت ومطالعه اولندی اشبو تذکره ده اولدیغی مسلمه نك فصلیات وقراره ابتدائی وارد ایسه بولنان مکتبلرنده اجنبی
وغیره ومبانیه بولنان وضع بعد سندن احمد معاملات بولندیرلماسی واجبلرك بعد ما مکتب ایچون ایسه مکتب اجنبیه اعطا برلرده بعد اجنبیه الحفالی اولدیغی
حوزه تأسیسنه غصب ورلماسی وبعد اجنبیه اصول ونظامی دائره سنده معاملاتدن ایسه ابتدائی ومکاتب مسلمه وغیر مسلمه متللو
مامور به عائده سی طرفندن تفتیشات مقتضیه اجرا اولنوب وندیس اولنوب کتابلر اول امرده تدقیق ومعاینه قلنوب شرائط مکتب کشادی بالدولتان
مفرون مساعده سنیه حضرت پادشاهی اولدیغی حالده اولیاسنه بعد عنایه اولدون تدقیق برفردل فطعاً دوام ایتدیرلماسی وممکنه اولویسه مکاتب موجوده
اجنبیه بولندن بولیه بعد غیر مسلمه الحفالنك تبدیل وقبول معدات وبرد یرلماسی ویرده بعد مذکوره نك شدی واعدادی مرتبه سنده اولدون بعضه
مکتبلرنده اوقوتدیرلمقده بولنان نسان عثمانیه دیکر اعدادی وشدی ونظم ابتدائی مکاتب ملیه وخصوصیه لرنده وقی تدیس ایتدیرلمی مخصوصلرنده
ایجابدیکی وجهله برقاعده موثره وسالمه وضعیله صوت مکاتبده اجرآتنه ودیانت تودیع وتبلیغ ناتا بعد مسلم وغیر مسلم الحفالنك
شمیللك قسما اولدون عینی اصول تحصیل واداره تحته آلتساب تربیه ایله برفکر صداقت وتحته اجتماع واتحاد ولیوصولته مکاتب اجنبیه کوسترمکده
اولدقلری نعمات وتمایلات رفیعه دن کسب اعتدال وانحطاط ایده یل افکار واعتقادلرینك الفات وتوبیت مضره فاجعدون محکمه
مربه محفوظنی مقتضیه معمولی قبول ایچون شمیللك سویه وبروت وطلب وایجابه وفقاً اونکلر ودیانکلر ومصونه العزیز واحترامی
واداره وسعادتلرینك ومناسز وقوعدن وبانه ویرتبلرینك واولنوجه تجربه نك کوسترمکده جای نایجه کوره ایلرووده وتکرار ویرتبلرك مواقع مناسبه سنده
قراوفعالنك بیقدت اهالیسی اولدیغی مخصوص وتخلط مجانی ودولی بجوری اولوجه وابتدائی وشدی درجه سنده اولدیغی وجهله اداره بولنان
منتظم مکاتب اجنبیه وغیر مسلمه یروغرامری وایجاب حال ومجلس نظر رفیع الزمه لزومی کوسترمکده بیان علوم وفنون ترکیه سیس قانونه ومدت تحصیلرینك الی
یدی سنه دون عبادت بولنوجه واحکام قدیمه وبیاض اولدوقدن شهری بولنه غروسه اجرت النوجه وبعد غیر مسلم الحفالنك عفاندیلری کندو
معاملاری معرفتیله تعلیم اولنوجه ومعلمیه مسلمه دن ماعدا افتضاسنه کوره مکاتب عالیه واعدادیه شهادتنامه لولندقدن معلم ومعلمه غیر مسلم
معلم وقی بولندیرلوجه اوندن شهرمحلل صامت واهینه نظراً اویجه وایکی بوند البسترو ایتسترو بوندقه الحفالی اشبابه کافی واوچ اوطه اوزرینه
مرتب بیلی وایکی تعلیمات احداث وتشکیلی وجهاً لحفالنك هر ویرتبلرینك نفوس مختلفه سی تبدیله سنه اخذ وقبول ثالثاً کشادی اساسیه بنا
مضت صدوفیاهی افتضاسندن اولدیغی حالده معارف مضاعفاتنك عدم کفایتندن ناشی هوزتریب ایله میان واجبلرینك لزومی محلدن
منوالیاً اشعار قلنمقده بولنان بعضه ویرتبات وآکر الویه مرکز لرنده وقی دیکر ویرتبات والویه ده موجود اولدون ملکیه اعدادی مکافی ومکمل
اعدادی مکتبلرنك افتضای حال ومالکوره قسما بیلی وقسما نهایی اولوجه تأسیسی والیوم ویرتبات مرکز لرنده بولنان لیلی مکتبلرینك لزومی
محفوظ اولدقدن توسیعی ونهایلرینك بعضه مکتبلرنك بیلی یه تحویلی وبولندیرده برابطه حقی تربیتی ایجاب ذکر وانلرك خصوص مکاتب تربیه نك
نه افضله برطرفدن سرعت آمالیه نظم واحدع احوالی وبرطرفدن معارف نظامنامه سنده مندرج شرائطی هائز اولدون وفاتوقف
بولنه مدیغی جهله آندن اجله میان قضا مرکز لرنده وقی نصبه ایده یلمك اجناح صحیحی کوره مجدداً شدیه مکتبلرنك فتکیلی هامساً ویعارزکی
وایلعلمیندن طوزه لروه کی مکاتب شدیه ایچون معلم اولدیشدیریلدیل کوندیلکده ایسه ایکمی واوچمی معلملکلره معاملاتلرینك افلیتدن
طوریلی بولنوه طالب بولنوجه وه محللرنده تدایل واستخدام اولنقده اولیغندن اصول جدیده اوزره معلمان وقابلیت پیشدیرلمك
اوزره مرکز لرنده بولنان ابتدائی وایلعلملرنده شدی ضعفلرنك وقی تأسیس وفصلیات وقرامکاتب ابتدائیه سی ایچون اصول
جدیده ندیسیله تحصیل ایتمه معلملرك وهوری الزم اولغله بومفصلك وقی مصولی محمده الویه مرکز لرنده وه برابتدائی وایلعلملرنك
احداثی وکرك ویرتبات وکرك الویه مرکز لرنده بولنوجه وایلعلمیه طلبی عدیله افتضای قدر تعیه وتجدیله بدخل التشویه بولدرك بعضه
ابتدائی وعلمه مدت تحصیل اولوجه شهری اوزره فرقغروسه معاملاتله نوظیفی سادساً تحصیلك رخی قدیمی یعنی اوچ اوطه اوزون جبابتدائی
مؤسساتندن بیان ایجاب حال ومالکوره غیر مسلم وغیر کافی بولنان مکتبلرك بعد ایه وقی ماموریه معارف طرفندن اصدع اهالنك هوی العاده
بدل سائی اولغله برابر هوری الویه مرکز لرنده ابتدائی وایلعلمیلری اجلبنی صوتنده بولدرون بنیه ایله معاملات معرفتیله ده اکمال
نوافصی ایدیلمی وهنوز مکتبلری اولیان قصبات ونواحی وقراده افتضاسندن میان وابتدائی مکاتبك بیندیکی ایجدیلمی وبولندیرده بولنیرکه
معاملاده معارف نظامنامه سی حکمنه توفیقاً عمر عمامیه عائدات مناسبه اعطاسی وقفروفره تاجاسیله عمر عمامیه ترکی وبرلمی قابل اولدیغان برلرده

Ek: 6 BOA, YSRM, Nu: 106 53.

17 Mayıs 1899 (6 Muharrem 1317) tarihli mazbata-i maruza.

Ek: 7 BOA, YEE, K: A, E: 21/III-k, Z: 21, K: 131.

Anadolu'da muhtelif kişilerden oluşan bir heyetin 4 Haziran 1896 (22 Zilhicce 1313-23 Mayıs 1312) Tarihinde Anadolu Vilayât-ı Şâhâne Müfettiş-i Umumiliği'ne hitaben hazırladığı istida.

نظارت معارف عمومیه

مکتوبی قلمی

عدد

Ek: 8 BOA, YEE, K: 14, E: 1438, Z: 126, K: 10.

Maârif Nazırı Haşim Paşa imzalı 3 Temmuz 1906 (20 Haziran 1322) tarihli tezkere.

Ek: 9 BOA, YEE, K: 31, E: 1937/M, Z: 45, K: 82.

Said Paşa'ya ait 10 Eylül 1888 (4 Muharrem 1306) tarihli mükerrer lâyiha.

Ek: 10 BOA, YEE, K: 35, E: 35/23, Z: 46, K: 95.

Vükelâ Heyeti tarafından hazırlanmış 27 Ekim 1880 (15 Teşrinievvel 1296) tarihli lâyiha.

علویت اثبات حدود نهایت اولیاسنه وهر برنج حیات ملل وملتلرجون بنجه دلائل حمیده موجود اولدیغنه
افکار ومقاصد جلیهٔ خلافتپناهیلرینك الی شریف وعظیمی که معارف اسلامیه نك ممالك شاهانه لرنك
حسن اعتباری قضیه سیدر بونك عصبیت عثمانیه وشعائر معهودهٔ دینیه اساسنه مبتنی اولمه اوزره عصرك
مأثر علمیسی جامع برصورتده فعل ووجوده کتورلسی لازمهٔ حال وصالحدر
زیرا هرملتك علوم وفنونی کسب کمالات ایتمیسی تدریساتك عادات واخلاقه مخصوصهسنه موافقیله
حاصل اولدیغی بدیهیه عادات واخلاقك روابط وعلاقه دینیه ومذهبیه ایله اختلاطی امر طبیعی بولندیغندن
ترقیات علمیه ده برجهتك زیاده نظر اعتباره الزهوتی شعائر اسلامیه یا طبقات تحصیلیه جمعیتنك محفوظ
طوتمه وبرتبهٔ علیه دینی تقویه ومعاونه بولندیرمه مادهسیدرکه بواساسك اهمیتی الیوم کندولسانندن
تعلیم معارف موقعه اولانه دولت ومتدین مسلکلرینه رضی اثبات اولنیلور وشو عرض اولنان قاعدهٔ اساسیهٔ
عارضه هیئتلرینك عادات ولسانه ودینهٔ علیه عارضهٔ تقیده ویره جك برمسلك تحصیلك اتخاذنه اولان
مبالاتی دینه نك ضعف دوچسی تأیناً اداره عثمانیه نك تأسیه استقبالنه خدمت ایتمیه جك افکارك تحصیلی
کبی قضایای محترمه فرمانك وجودی بیان محتاجات درجهسنه معلومدر
ایشته بوملاحظات اساسیه وستوردن مندرج معارف عمومیه نظامنامهسی احکامیله تطبیقه اولنجه اولورایسه
نظامنامهٔ مذکورك کرك اصلاً وکرك فرعاً ترقیات علمیه جه خطرلی برلری قالمدیغی بدیهیه غالب کورینور

Ek: 11 BOA, YEE, K: 31, E: 1374, Z: 115, K: 84.

Halil Paşazâde Damat Mahmut Paşa imzalı 8 Nisan 1882 (19 Cemaziyelevvel 1299) tarihli ariza.

Ek: 12 BOA, YMM, Nu: 115 39.

Muâvin-i Vilâyet-i Hüdavendiğar Bahaeddin Yusuf'un 5 Ocak 1895 (24 Kanûnu evvel 1310) tarihli lâyihası.

Ek: 13 BOA, YEE, K: 31, E: 1140, Z: 41, K: 79.

Saffet Paşa'ya ait 4 Şubat 1880 (22 Safer 1297) tarihli tezkere.

Ek: 14 BOA, YEE, K: 14, E: 2022, Z: 126, K: 10.

Ek: 15 BOA, YEE, K: 31, E: 1899, Z: 158, K: 86.

Kâmil Paşa imzalı 25 Temmuz 1893 (11 Muharrem 1311-13 Temmuz 1309) tarihli belge.

Ek: 16 BOA, YEE, K: 31, E: 1886, Z: 158, K: 86.

Kâmil Paşa'ya ait 9 Ağustos 1893 (26 Muharrem 1311-28 Temmuz 1309) tarihli belge.

Ek: 17 BOA, YEE, K: 14, E: 1535, Z: 126, K: 10.

Münif Paşa imzalı 25 Temmuz 1893 (11 Muharrem 1311-13 Temmuz 1309) tarihli belge.

هذا ما أنهى الى حضرة دولتلو سماحتلو شيخ الاسلام

بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله وحده لا شريك له وبه الحول والقوة وصلى الله وسلم على نبيه محمد وآله وصحبه

وبعد فقد رأينا وسرنا كما سر المسلمون كافة بما نشر في جريدة الطريق من انه صدرت الارادة السنية الى حضرة مولانا صاحب السماحة شيخ الاسلام بأن تؤلف تحت رئاسته لجنة أعضاؤها حضرات صاحبي السماحة نوري افندي امين الفتوى وحسني افندي رئيس مجلس المعارف وصاحب العطوفة عبد النافع افندي وصاحب الفضيلة خوجه اسحق افندي وان يناط بهذه اللجنة اصلاح جداول الدروس في المدارس الاسلامية وتقويمها حتى تصير كافلة بجميع الوسائل الصحيحة لتعليم اولاد المسلمين وتلقينهم ضروريات الدين الحنيف وتربيتهم تربية آداب واخلاق اسلامية على وفق الحق المطلوب

وان حضرة مولانا شيخ الاسلام وحضرات اعضاء اللجنة الكرام وان كانوا في غنى بآرائهم القويمة ومعارفهم الواسعة عن ان يتقدم لديهم امثالنا بالمشورة ولكنها الحمية للدين تبعثنا على بسط ما يلوح بخواطرنا الى اولياء امورنا مع الاعتراف بالعجز والقصور عملا بقول سيدنا علي كرم الله وجهه (من واجب حق الله على العباد النصيحة بمبلغ جهدهم والتعاون على اقامة الحق بينهم وليس امرؤ وان عظمت في الحق منزلته وتقدمت في الدين فضيلته بفوق أن يعان على ما حمله الله من حقه وليس امرؤ وان صغرته النفوس واقتحمته العيون بدون ان يعين على ذلك او يعان عليه)

ان من الواجب على اهل الدين الحنيف ان يروا ان المحافظة على الدولة العلية العثمانية ثالثة العقائد بعد الايمان بالله ورسوله فانها لا وحدها الحافظة لسلطان الدين الكافلة بوقاء حوزته وليس للدين سلطان في سواها وانا والحمد لله على هذه العقيدة عليها نحيى وعليها نموت ان شاء الله

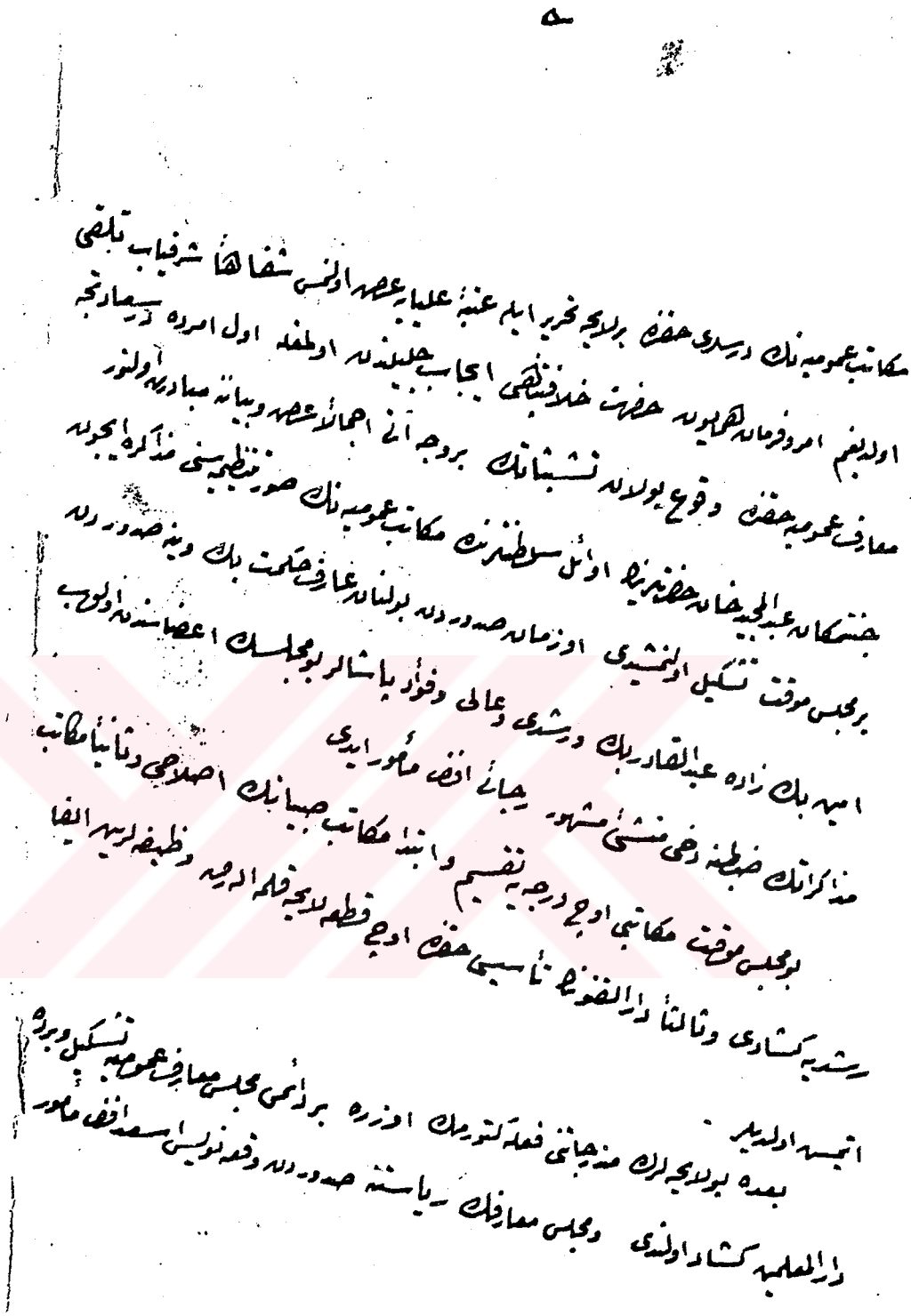
ان للخلافة الاسلامية حصونا واسوارا وان أحكم أسوارها ما استحكم في قلوب المؤمنين من الثقة بها والحمية لها فلا ضياع عنها ولا تفرق للثقة ولا موقد للحمية في قلوب المسلمين الا ما أتاهم من قبل الدين ومن ظن ان اسم الوطن ومصلحة البلاد وما شاكل ذلك من الالفاظ الرنانة يقدم سقام الدين في انهاض الهمم وسوقها الى الغايات المطلوبة منها فقد ضل سواء السبيل

المسلمون قد تحيف الدهر نفوسهم وألحت الايام على معاقد ايمانهم فضعف اعتقادهم ووهت عرى يقينهم بما غشيهم من ظلمات الجهل بأصول دينهم وقد تبع هذا الضعف في الاخلاق وانتكاس في الطبائع وانحطاط في النفس حتى اصبح الجمهور الاغلب منهم أشبه بالحيوانات الرتع غاية همهم ان يعيشوا الى منقطع آجالهم يأكلون ويشربون ويتناسلون ويتنافسون في اللذات البهيمية. وسواء عليهم بعد ذلك اكانت العزة لله ولرسوله وللخليفة أو كانت العزة لأعدائه عليهم من غيرهم. وهؤلاء الهنديون وسكان ما وراء النهر وقبائل التركمان واشباههم يمثلون هذه الرزية أظهر تمثيل ولم تكن هذه المحنة خاصة بقوم من المسلمين دون قوم ولكن عمت بها البلية فحق حشي على قلوب كثير من الرعايا العثمانيين أن يسمها هذا المرض الخبيث لولا أن تداركها قوة ايمان مولانا امير المؤمنين خلد الله ظله

هذا الضعف الديني قد نهج لشياطين الانس سبل الدخول الى قلوب كثير من المسلمين واستمالة اهوائهم الى الاخذ

Ek: 18 BOA, YEE, K: 18, E: 553/510, Z: 93, K: 38.

Şeyh Muhammed Abdüh tarafından Arapça kaleme alınmış lâyiha.

Ek: 19 BOA, YEE, K: 18, E: 1860, Z: 93, K: 39.

Lütfi Efendi, Abdullah Efendi, Faruk Şükrü Paşa, Hüsnü Efendi, Kâzım Efendi ve Şakir Efendi tarafından hazırlanmış 24 Mart 1892 (24 Şaban 1309-12 Mart 1308) tarihli ariza.

T.C. BAŞBAKANLIK ARŞİV GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

عتبهٔ علیای حضرت شهریاری یه

ونیادار کاتبی برقانون طبیعی داخلنده تبدل وترقی اینجی کی سائر ده زمانه وموقعلر
احتیاجنه کوره تحول ، یعنی لغتلرك سائر مخصوص احتیاج طبیعیسنه کوره تشکل ایتکلری جهتله بیله
مناسبات وارتباطلرنی تکذیب ، کتفیات واقتضاآت جدیده ایله فکر ونظرلری توسعه مدلول تصوره وضع
اولونه سائر ده تنقید واصلاحنه سبب اولدی . بلکه فکرده یکی آرزولر تولد ایتدی .
لغتلرك سائر ترقی فکریسی ، تراکیب طبیعیسی نسبتنده بیوردی . احتیاجی از معلوماتی محدود ولغتی
وصیتلری سائر برقاچ جمله ده عبارت قالدی . پایتخت سلطنت آلتی یوزنه سائر ده بیله
زیاده کوزیلرینی قپاتر کچسیله استانبوله سوکنه عثمانلیجه بیلنلرك فوجه ترقیات عدیده نك تحول وتوسع لسانه
ترقیات وصل وتأثیری اولدیغنی اثبات برطیل نافله .

جاویسی اوغلو ، جغالی زاده ، ترکجه نوعلری یازدیغنه مأخوذ عثمانلیجه یه حسد ایدرلر
حالبوکه ده علاوه ایکیسنه عربی فارسی ، روی واوزنی تعاکس حرف ایدیسه بالکز ترکی اوچیلی کلمه لر
واموزی اکلاشلمه ، احتیاجزی تسویه ایتمك قابل اولماز . حتی بوکون موجود سائر ایکی تعاملی اقطاع
ده بیله صعوبت چکیلیور . افکار اجنبیه ، بدایع عدیده یی تحلیل تصویر وتعریف ایده جك
الفاظ یوقدر . لغتمز علی الحساب کلمه اویدیرور . بوتون رقمی احصا یازیلمه
یازیلیور . استانبوله دوکز یرینه سوکنه ، یالنوز عثمانلیجه یی اناطولی ده ترقی
اکلایه بیلسون که غرابت الفاظ ، اجنبی تقلیده اولان میل واعتیاد

Ek: 20 BOA, YEE, K: 14, E: 1234, Z: 126, K: 9.

Ahmed Rıza'nın Paris'ten gönderdiği 5 Ağustos 1893 (22 Muharrem 1311) tarihli ariza.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ